

Szerk. az olvasóhoz

Késleltetett időben (és ezért habzásban) jelenik meg Trianon-számunk arról a traumáról, amely a magyar zsidóságnak a szívében a kés kétszeres megforgatását jelentette és jelenti ma is. Az egyszeri megforgatás – mint minden magyar embernek – akár rendben is lehetne, hiszen a világrend összeomlását elviselni olyan, mint földrengés, vagy más elemi katasztrófa áldozatává válni. Azonban alattomosan, hirtelen e katasztrófa okává válni – ahogyan a holokauszt (a magyar holokauszt) katasztrófájába fejlődő Horthy-rendszer felépítette ezt az öngyilkos hamis tudatot –, az a történelemnek egy olyan torz fitor-igazságtalansága, amely végső soron elindította a folyamatot, hogy a magyar zsidóság kisorvadjon „e tájról”.

A számunkra kétélűen szomorú centenárius a koronavírus korszak derekára (?) esett, amely nemcsak a hagyományos szellemi mozgásainkat bénította meg, hanem a Trianonhoz hasonló tragédiákat is más dimenziókba helyezte. Ugyanis már nem országok, régiók sorsa került veszélybe, hanem az egész glóbuszé. (Amit megtetéztek az ideai hőségek és áradások, amelyek a vírus-lerohanást sztereó „élménnyé”-tapasztalattá hatványozták.)

Ezért nemcsak az évek, de a dimenziók eltolódása is más fényben láttatja a 100 évvel ezelőtt indult halálos vírus gócpontjaira való emlékezést. Akik a Trianon-szindrómában szocializálódtak, azoknak – *all after all* – szükséges az emlékezés – mind a nyomot hagyás, mind a traumaoldás szempontjából. Még akkor is, ha traumák – ezt már tudni – soha nem fejlődnek el a békéig, s ama nyomok is elszíntelenednek-jelentéktelenednek a globális fenyegetettség bőrön érzett új-mindennapjaiban.

Ha minden igaz – a harmadik és negyedik hullám mesgyéjén – gyorsan a kezetekbe adhatjuk ezt a számot (a remélhetőleg 2021. szeptember 2–5. között megtartandó könyvhéten), mert többre tartjuk ezt az alkalmat, minthogy virtuális zoomidiákban pipáljuk ki rutinból.

Ebben a számban igyekszünk – nem először – élővé szervíteni a magyar zsidóság egyik legnagyobb irodalmi szülőtte, Avigdor Hameiri jelenlétét, akinek életét és művét oly sorsszerűen befolyásolta Trianon és következményeinek prófétai meglátása. Születése 130. és halála 50. évfordulóját ünnepeltük volna tavaly.

TARTALOMJEGYZÉK TABLE OF CONTENTS

- 2** Györe Balázs Versei
Balázs Györe: Poems
- 4** Kőbányai János: Érzelmes utazás Trianonba (esszé)
János Kőbányai: Sentimental Journey to Trianon (Autobiographical Essay)
- 17** Hunyadi Zsombor: Feuerstein pokoljárása és Hameiri megmenekülése.
Avigdor Hameiri háborús prózája (tanulmány)
Zsombor Hunyadi: Feuerstein's Descent into Hell and Hameiri's Escape. Avigdor Hameiri's War Fiction (Study)
- 35** Avigdor Hameiri: A pokol legmélyén.
Egy héber tiszt feljegyzései az orosz hadifogságban
Avigdor Hameiri: At the Lowest Circle of Hell. Memoirs of a Hebrew Officer as a Russian Prisoner of War (Excerpt/Chapter from a Documentary Novel)
- 47** Gyurgyák János: Ady-dilemmáink. Harmadik dilemma: Ady és a zsidóság (tanulmány)
János Gyurgyák: Ady and Judaism (Study)
- 55** Schiller Erzsébet: Hosszú fogság, hosszú hazatérés.
Gellért Hugó Oroszországban, 1914–1922
Erzsébet Schiller: Prolonged Captivity, Prolonged Homecoming. Hugó Gellért in Russia, 1914–1922 (Study and Correspondence Documents)
- 64** Goldstein Imre: A festő váratlan látogatása. Részlet a Lázadók című regényből
Imre Goldstein: The Painter's Unexpected Visit. Excerpts from the Novel Lázadók / The Rebels
- 71** Olosz Levente: A zsidó nemzeti mozgalom a nyugat-dunántúli zsidóság életében 1904–1919 (tanulmány)
Levente Olosz: The Jewish National Movement in the Life of the West-Transdanubian Jewry, 1904–1919 (Study)
- 89** Hajdu Tibor: Korszerű előrelépés az 1919-es Tanácsköztársaság történetírásában
Tibor Hajdu: Timely Progress in the Historiography of the 1919 Hungarian Soviet Republic (Review of the Volume by Pál Hatos)
- 93** Bakó Endre: Arató András költői arcmása (tanulmány)
Endre Bakó: A Portrait of Poet András Arató (Study)
- 101** Louise O. Vasvári: Kulináris nosztalgia és posztraumatikus stressz-zavar. Adalékok Király Kinga Az újrakezdés receptjei című könyvéhez
Louise O. Vasvári: Culinary Nostalgia and Post-Traumatic Stress Disorder. Addenda to Kinga Király's Az újrakezdés receptjei / Recipes for a New Beginning (Review Article)
- 114** Bárd Károly: Elítélve és feloldozva.
Gondolatok a frankfurti Auschwitz-perről (tanulmány)
Károly Bárd: Doomed and Absolved. Thoughts on the Frankfurt Auschwitz Trial (Study)
- 126** Figyelő
Observer
Ágnes Huszár: Bibliography of Jewish-Themed Articles and Books

Györe Balázs
röltex (t)

(136)

*idegen nővel
ismerkedem álmomban
meghívna magukhoz
aztán minden elötétül
elszakadok tőlük*

(137)

holdas éj

*az ablaküveg
másolata
a padlón
ne lépj
a fényre
összetörök*

*a köröm
holdacska
átadja magát
a kedvnek*

(142)

*(Dauí emlékének)
amerikából jöttem
nincs mesterségem
együtt aludtam
egy puskával
az adirondack hegységben
nem hemingway puskája volt
kolibri vibrált a levegőben*

(138)

*egy kutyás hölgyet
kellene követned
de inkább
a lovas rendőrök
után eredsz
mert az egyik ló
furcsán emelgeti
a lábát
sánta lebet
mecsajnálod
a rendőrök
utcán eszegető
embereket
figyelmeztetnek*

(139)

*szempilla nincs
mi van a szívben
estében motoz*

(140)

(Lugosi Lugo László emlékére)

*betente meghal
egy ismerősöm
küirül a PESTI bölcsészkar
veszélyes minden évtizedhatár
elvicckéltem betvenig
árva BARNABÁS*

(141)

(Kántor Péter emlékére)

*hol landol a Kavics
kinek a zsebében
vagy könyves polcán
elgurult
megakadt a torkán*

Kőbányai János

Érzelmes utazás Trianonba

Nabum Gedalia emlékének

A lehetőség-kötelesség, hogy kollegám és barátom felkérésére a centenáriumi Trianon antológiába írandó esszének (műfaja, ha igen, majd csak a végére ülededik le, s nyeri el a formáját) a nevem alatt nekifoghatok – döbbenek rá –: Trianon egyenes következménye. (Igen! E felfedezés kibontása lesz a továbbiak motorja.) Fókuszáltabban: a „nagyvilágba” („e kívül”) vetettségem, vagy sors(talanság)om: a Trianonra adott, több nemzedékben kiforrott zsidó válasz következménye. Felér egy vérszerződéssel, ha azt a 19. és a 20. században kötötték is, amikor már nem volt divatban a hűség és az azonosság effajta megpecsételése.

Mit ért ez az ismétlődően megkötött szerződés az azóta eltelt 100 év alatt?

1919-ben vagy '20-ban – de kár, hogy nincs már, akinél az elhatározás körülményeire rákérdezhessenek – Klauber Ignác torontálvásárhelyi kereskedő eldöntötte: nem engedheti, hogy unokái ne magyar iskolában tanuljanak, s ezért két fiával – Vilmostal és Leóval – és azok feleségeivel és apróságaival áttette székhelyét Pécsre. Ugyanis, ahogy Margittai Linda *Zsidókérdés a Délvidéken* című PhD-disszertációjában – Szeged, 2019 – írja: „A Magyarországtól megszerzett területek kulturális nacionalizálása érdekében a délszláv állam kemény kézzel fogott hozzá a magyar oktatás intézményi kereteinek lerombolásához. A jugoszláv oktatásügy nacionalista szellemű intézkedései közül a leghírhedtebbé az 1920-as, ún. névelemzési rendelet vált, melynek értelmében a diákokat a szülők, nagyszülők családi neve alapján kellett különböző nyelvű iskolákba beíratni. A szláv csengésű neveket viselő gyerekeket akkor is szláv nyelvű iskolába irányították, ha nem beszélték az államnyelvet. A németek és a zsidók, függetlenül attól, hogy milyen nevet viseltek, milyen nemzetiségűeknek vallották magukat vagy mi volt az anyanyelvük, eleve nem iratkozhattak magyar tagozatra. A zsidó tanulók vagy az államnyelvű iskolákat választhatták, vagy pedig a zsidó iskolákat, bár utóbbiakból csak alapfokú intézmények léteztek, és ilyenek sem minden településen. A zsidó iskolákban ráadásul szintén a szerb lett a kötelező tanítási nyelv.”

E tanulmányhoz, amelynek súlypontja az időben nem is az én elbeszélésem pandanja, persze csak most, az esszémhez (az lesz?) gyűjtött adatok meguglizással történő ellenőrzése során jutottam, de tanácsos idézzem, hogy az engem a térben és időben elhelyező lépés alapdokumentumát kontextusba ágyazhassam:

Magyar Királyi Belügyminiszter

Szám: 147017/1923.

XIV

Állampolgársági bizonyítvány

A rendelkezésre álló adatok alapján igazolom, hogy az 1888-ban a Torontál vármegyei Pancsova községben született és torontálvásárhelyi illetőségű Klauber Vilmos kereskedő pécsi lakos az 1921. évi november XXXIII. törvénnyel becikelyezett trianoni békeszerződés rendelkezései alapján a magyar állampolgárság fenntartására irányuló elhatározását Pécs város polgármesterénél 1921. november 17-én iktatott beadványában bejelentette.

A 6500/1921 M. l. sz kormányrendelet 12.§-a értelmében egyúttal megállapította, hogy nála az opció feltételei fennforognak, miért is magyar állampolgárságát ezennel elismerem.

Az említett kormányrendelet 9.§-a alapján a fenti kijelentés hatálya nevezett nejeére az 1891-ben született Weinberger Gizellára, továbbá az 1912-ben született István és az 1914-ben született Zoltán nevű kiskorú gyermekeire is kiterjed.

Italmérési engedély elnyerése céljából igazolom, hogy nevezett már több, mint 20 éve magyar állampolgár.

Budapest, 1923 évi szeptember hó 7. én.

A miniszter rendeletéből

[olvashatatlan aláírás]
miniszteri c. tanácsos

Klauber Ignác nem sokkal sorsválasztó döntése után, 1922-ben meghalt, sírja a pécsi zsidó (izraelita) temetőben található (és természetesen feleségé,

Zsófiáié is – szül. Blumenstock, Mohács –, aki tizenöt évvel később követte ide, az ő temetéséhez fűződik apám egyik legkorábbi emléke). Valahányszor Pécsre visz a dolgom, meglátogatom ezt a kettős sírt ama „*tijul sorasim*” (őskereső utazásnak lehetne fordítani) után, amihez ebben az elbeszélésben mindjárt eljutok. El is határoztam, hogy még az életemben – tehát soká nem halaszthatóan – mi, megmaradt Klauberek (Kőbányaiak) a feliratokat újra kell vésessük, a sír előtt még egyszer összegyülekezve (ha nagybetegen is, de amikor a pécsi hitközségtől levélben költségvetést kértem, apám még élt), mert az első látogatásom (2002) óta a héber és latin betűk láthatóan kopásnak indultak. Mégpedig jó mélyen, alaposan meg kell húzzuk az emlékezés nyomvonalait, hiszen utánunk nem valószínű, hogy bárki is tovább karcolja-élesíti azokat a márványban, mert ez a gyenge családi emlékezet belefoszlik idők végezetébe – persze csak a Messiás eljöveteleig, amikor viszont már nem számít sem az egyéni, sem a „kollektív emlékezet”, annál inkább a kollektívumnak tett ígéret, amire minden vallásos zsidó intenzíven – számon kérően? – emlékezteti – nálunk vajon melyik nemzedékben maradt el az ismételtetése? – a napon-ta elmondott tizennyolc benedikcióban (*šmoné ezér*) a nagyfőnököt: „Dicsértessél Isten, aki megeleveníti a holtakat.” (Ezért vásárolja meg minden zsidó a nyughelyét az idők végezetéig – és nem kell megmegújítania a sírbérletét, mint keresztény társaiknak – hogy már megbolygatatlanul várhassa ki egyhelyben ama apokalipszissal induló, de majd megváltásba emelkedő időt.)

A dédapa azonossági motivációját az irányította – ezt még apám bátyja, Zoli bácsi szokta volt mesélni –, hogy a családban akadt egy a '48–49-es szabadságharcban részt vett Klauber, s ezért a családfő ezt az elköteleződést tartotta folytatandó hagyománynak. A gyermekkoromban utánam szivárgott kuriózum-foszlánynak nem jártam utána a beat- és a Kádár korszakban, mert ezt az időt a magyar valóságot jobb útra terelendő illúziók kergetésével, azaz a jövő horizontjainak kitapogatásával töltöttem, vagy vesztegettem el, s ezért kérdezői mesterségem (hivatásom?) indulásakor rockzenészekkel és leginkább állami gondozott háttérű csövesekkel interjúztam. Azaz: ott és akkor a magamfajta (zsidó, de ennek nem sok jelentőséget tulajdonító) fiatalember számára a múlt súlya és beágyazottsága még messze nem esett latba. (Bár csináltam már a Múlt és Jövőt, amikor az apámnál tíz évvel idősebb Zoli bácsi még élt, de őt nem kérdeztem-magnóztam a családunk eredetéről, mint megannyi interjúalanyomat – ezt a végzetes mulasztást a túlvilágon még az orromra kötik.) Persze „zsidó korszakomba” lépve már érde-

kelt a mítosz-munkát elindító Klauber-(h)ős, különösen 1998-ban, a forradalom és szabadságharc 150. évfordulóján, amikor három könyvet is kiadtam e tárgyban. Közte Berstein Béla tudós rabbi (1868, Várpalota – 1944, Auschwitz) *A negyvennyolcas szabadságharc és a zsidók* című, Jókai Mór előszavával ajánlott művét, amelynek 1939-es (tüntetően magyarázatot nem kívánó évszám!) újrakiadása egy átfogó kutatás eredményeképp, a függelékben közétette a szabadságharcban részt vett zsidó katonák nevét és adatait. Itt ugyan előfordult a büntetésből az osztrák hadseregbe sorozott zsidó honvédek listáján egy Klauber – Leopold, Pest, 1827 –, de sem a helyszín, sem az évszám nem stimmel felmenőim vonatkozásában. Néhány éve – egyetlen – unokatestvérem, Zoli bácsi fia, Klauber András (Andris) elküldte egy valahogy hozzá került sírkő képét a kecskeméti zsidó temetőből. Klauber Jánosról ezt lehet tudni Szinyei József *Magyar írók élete és munkái* művéből:

Izraelita néptanító, szül. 1832. febr. 10. Izsákon (Pest m.); elemi iskoláit a r. kath. majd az evang. ref. iskolákban végezte; azután a paksi rabbi-iskolába ment; később Bonyhádra került Perls rabbi iskolájába, hol a zsidó tudományok mellett elkészült a gymnasium négy alsó osztályára is és 1847-ben a gyönki evang. ref. gymnasiumban tett vizsgát. 1848-ban szülőföldre ment és beállt nemzetőrnek. Dunavecsén Fülöp Imre nemzetőri őrnagy magához vette az irodába s ott dolgozott addig, míg főnökét ki nem végezték a szabadságharc alatt. Édes atyja időközben meghalt és ő Tabra ment az ottani rabbi-képzőbe, hol zsidó tanulmányait 1852-ig folytatta. Ekkor nevelő lett és kedvet kapott a tanításhoz. Ekkor Pestre s beiratkozott a tanítóképzőbe; de itt csak egy évet töltött, mert szegénysége miatt nem volt képes magát fentartani. Elment újra nevelőnek Gyomára, majd később ismét beiratkozott a nagyváradi r. kath. tanítóképzőbe s itt 1857. aug. 31. letette a tanítói vizsgát. A félegyházi zsidó község választotta meg tanítójának, de itt nem sok ideig volt és elment Nagy-Lakra, a hol 1867-ig tanítóskodott, a mikor a kecskeméti zsidóhitközség választotta meg és mint felekezeti tanító 1877-ig a zsidó iskolában, azóta pedig a községi iskolában működik. 1872-ben a kecskeméti országos kiállítás alkalmával egy számológépet és egy magyar-zsidó ABC-ét állított ki, a melyért ezüst érmet és dicséző oklevelet nyert. Nagy érdeme van abban, hogy 25 év óta közvetíti a délvidéki lakosok német gyermekeinek csere útján való Kecskemétre hozatalát, mi által nagy szolgálatot tesz a magyarosodás ügyének.

Itt legalább feltűnik egy délvidéki szál. Lehet – fikcionálom –, hogy a Monarchia-korabeli Magyarország legcsücskéről, a zsidó családokban szokásos sokszoros unokatestvéri házasságok hálóival átszőtt Klauber–Weinberger–Blumenstock család valamelyik gyermeke is részesült a nyelv- és azonosságtanulást-választást megerősítő csereüdültetésben-tanulásban, s e patrióta folyamatban legendásult a névrokon vérrokonná. Erre hajaz, hogy a mi nagyon is ismert nagymamánkat (Weinberger Gizellát, Klauber Ignác nagyobbik fia, Vilmos későbbi feleségét, akik első unokatestvérek is voltak egyben), a trianoni határ legutolsó falujából, Homoligról Szobra küldték – föl a Dunán – magyarul tanulni, egy ismerős családhoz. „*O Bozse, Bozse*” – kezdett imádkozásba, hallottam valahányszor a paplan alól, ha egy szobában aludtam vele valamely ünnep alkalmával, de tudott a szomszédos Lugas okán románul is, a német – *Nicht vor dem Kind* – természetes volt számára *von Haus aus*. Azonban az ún. dunai német lakosságú Homolicán (Homolitz, ma Omolica), ahol csak két „izraelita” család élt, az adminisztrációt, így a születési anyakönyveket is magyarul vezették – ahogy erről a másik, az általam nem kevés energiával felkutatott izraeli Weinbergerrel, Nahum Gedalia harmad-unokatestvéremmel, a jeruzsálemi Hadassza kórház adminisztratív igazgatójával meggyőződhetünk, amikor *tijul sorawim* kalandozásunk alkalmával arra jártunk, s kikértük a Weinberger család anyakönyvi bejegyzéseit –, mivel ezt ott rendben, szép, kerek magyar betűkkel bevezetve megtaláltuk, a felfedezés örömét egy kupica pálinkával meg is ünnepeztük az őseink által alapított kocsmában.

A pécsi ugródeszkáról először Klauber Vilmos, két gyerekével, a Don-kanyarban „eltűnt” Pistával, aki augusztus huszadikán születvén Szent István után kapta nevét – tőle örököltm második, a hivatalos irataimon szereplő nevemet –, és a már említett Zoli bácsival dobantott föl az akkor még önálló közigazgatási városba, Kőbányára, ahol megnyitotta a Martinovics tér sarkán a Klauber fűszerkereskedést, amit még az én időmben is „Klauber közért”-nek hívtak, s ő lett a Kőbányai kaszinó egyetlen zsidó tagja (dzsentris tempójáért, mert amikor egy kávéházi kártyacsatában valaki csalással vádolta, akkora pofont kevert le neki, hogy az illető a csukott ablakon keresztül kirepült az utcára). Sorsválasztását megpecsételendő, a torontálvásárhelyiek után tíz évvel később itt volt tanácsos megszületnie harmadik fiának, Györgynek – az apámnak –, akinek ezért evidens volt, hogy 1945 táján a bergeni-belseni – „ál-lamköltségen”, ahogy szerette valahányszor hozzáfűzni – élménytúrja után a Klauberságtól megszabadulandó, a város (ma kerület) nevével azonosul-

jon. (Amivel – szerintem – csak nyomatékossította származása tényét, noha belátom, hogy ezzel a német névvel – minden bizonnyal cseh vagy morva területen érte az odáig már visszakövethetetlen őst II. József névválasztásra kényszerítő rendelete – magyar újságírást nem lehetett művelni. Ugyanis erre a pályára vonzotta a sorsa, vagy sorstalansága, akár barátját, Kertész Imrét – engem is sokáig Gyurinak, vagy Kőbcsinek szólított – a Brazil kávéházból ugyanebben az időben [lásd leírását a *Kudarc* c. regényében] – nevezetesen valami körvonalazhatatlan, feltehetőleg ama „táborokban” szerzett és végiggondolt tapasztalatot megfogalmazni és – legalább a maga számára – értelmezhetővé tenni, hogy „miért éljen az ember mindez után?”, s amíg ez az eszme-futtatás és formája kikristályosul, az írást gyakorolni, már csak kenyérkereseti okokból is – erre vitathatatlannal a legjobb alkalomnak és terepnek az újságírás mutatkozott.) Vilmos öccse, Leó, aki Pécs belvárosában alapított könyvkereskedést, csak a 30-as években jött fel Budapestre, ahol antikváriumot és kölcsönkönyvtárt nyitott a VII. kerületben. Ő és fia, Laci ellenőrizhetetlen helyekről „nem jöttek vissza” munkaszolgálatuk valamely állomásáról, Pistáról legalább azt tudni, hogy mindez Ukrajnában fordult elő vele. Egykori létezésük tényét az 1938-ban a természetes halállal elment Klauber Vilmos Kozma utca 6. helyrajzi számon nyilvántartott – „Ne hidd, hogy jobb a semminél / Egy pusztaszámadat. / Itt éltél. Több vagy holtan is, / mint Kozma utca 6.” (Gergely Ágnes: *Temető Pannoniában*) – öntött betonból készült sablon síremlékére (26/A parcella, 9. sor, 24-es sír) felerősített márványlap őrzi – „Itt emlékezünk meg Ukrajnában mártírhaltalt fiáról Klauber Istvánról 1912–1943 és nyilasok által elhurcolt öccséről Klauber Leoról, 1899–1944, és annak fiáról Lászlóról, 1925–1945, taf nun cadí bét hé” – az a *tibije nismato crorá becorá babajim* mondat kezdőbetűi: „legyen a lelke egybefonva az öröklét kötelékébe” –, amely kő(beton)ágyba nagymami is hozzájuk tért, külön neki készített márványlapocskával – „Klauber Vilmosné, sz. Weinberger Gizella 1891–1969” – jelezve érkezését, mely eseményre, épp fogdában ülve, nem engedtek el a Kalocsai 37-es Forradalmi Ezred laktanyájából (bizonyára elengedett volna Péter őrnagy, ha szépen kérem, de azóta is mindannyiszor ostoba egóm, s az ennél is hülyébb okoskodásom okán – „mit ér ezzel már nagymami, a lelkemben úgyis vele vagyok itt a fogdában is” – nem adtam meg a századparancsnoknak ezt a kegyúri hatalmát legitimáló gesztust) –, s most, nemrég pedig (2016-ban) apám is befeküdt közéjük – „tíz éves koromig, ott feküdtem köztük, s elalvás előtt az ágyban, s fölfele kukucskálva olvastam a 8

Órai Újság apám által éppen kiterített lapját” – az újabb, már-már az egész sírt befedő márványlapra a Kőbányai név mögé zárójelben – fogadni merek, hogy az egész temetőben ez az írásaimban oly idegesítően szapora írásjel az egyetlen – a Klauber-t is felvéstem a retró ízű, de vele kapcsolatban, talán utolsóként, oly adekvát „hírlapíró” megjelöléssel –, mert amikor kitörő örömmel értesült arról (2012-ben, anyám halála alkalmából, aki szintén szüleihez tért meg e lehetőség folytán), hogy a hitközség 25 éves pauzák után megengedi a már meglévő sírokba való eltemettetést, rögtön bejelentette kívánságát, hogy ide kívánczik. (A Kőbányai zsinagóga falára is feltettek – mikor? – egy márványtáblára vésett névsort a „fasizmus áldozatairól” – míg el nem adták az épületet [1964-ben] –, egyszer a nagymami, „ne mond meg apádnak!”, elvitt oda, s megmutatta a gyülekezés háza falán Klauber István nevét – s ezért az ottani memoár-tábla ismeretlen helyre kallódott, vagy megsemmisült.)

Tehát a Klauberek tették meg a döntő lépést. A Weinbergerek – akiknek az egyetlen valódi emlékeket, vagy inkább élet-mintát átadni képes tagját, a nagymamánkat ismerhettük – maradtak a Dél-(és vég-)vidéken. Weinberger Márkus unokái, akik kilencet számláltak, Homolicról kiáradva belakták a Vajdaságot – elsősorban Pancsovát, Újvidéket, Zimonyt, de volt, aki Amerikába „tántorgott ki” közülük, ezzel nyomtalanul kiiratkozva az elbeszélésünk-ből. Zimonyban, ebben a Belgráddal szemközti erősségben – ez volt a Trianon előtti Monarchia-Magyarország határvárosa – telepedett le nagymamám öccse, a kilenc gyerek legfiatalabbja, az 1897-ben született „Weinberger Manó a szerb hadsereg egyetlen zsidó főtisztje, orvos ezredese” (ahogy nagymami utolsó kőbányai lakásának, a Halom utcainak a szomszédja, Moldova György – ő bezzeg nem ilyen árulkodó-hivalkodó nevet választott magának, állítólag csukott szemmel rábökött egy térképre, s ezt adta ki neki – apám – hosszú ideig legjobb barátja – elbeszélése nyomán beleszótta alakját az *Utolsó től-tény: „önéletrajzi töredékek”* – Budapest, 2004–2005 – című könyve egyik sztorijába), s ennek a státuszának köszönhetette, hogy a német megszállók nem mint zsidót, hanem mint szerb katonát tartották fogóságban. Vele már személyesen nem találkozhattam, csak özvegyével, Milka tantival, s két gyermekével, Artúrral és Székicával, a nagymami Martinovics téri otthonához bútorban, hangulatban oly hasonló zimonyi (Zemun) lakásban, de emlékezetembe ragadt a fotó róla, amelyen Manó bácsi fehér orvosi köpenyben zsidós ügyetlenséggel, de délcegen lovagolt magas hegyekkel a háttérben. Zsidóként számon tartott testvéreivel, Vilmos fakereskedőve, a család

összetartójával – az ő újvidéki házában olvasta ki apám a nyári vakációk során Jókai összes műveit – Belgrádban, a szerb németbarát kormány rendőrsége, a többiekkel a visszacsatolt területeken a magyar hatóságok végeztek. Manó bácsi felesége a zsidóságba betért, de hívő katolikusként is megmaradt, mind a zsinagógába, mind a templomba szorgalmasan eljáró Milka tanti – örökre hálás vagyok neki, hogy befizetett a jugoszláv zsidók Dubrovnik melletti nyári táborába, Mali Zatonba, ahol életem első zsidó élményeiben részesültem – 73 holokausztáldozatot számolt össze a családból, s ezzel a halottak számával és elpusztításuk területi elhelyezkedésével a listáján visszaállította a Trianon előtti Nagy-Magyarország egységét.

*

Másodszor futok neki Gyurgyák János kérése teljesítésének: a *Trianon és a zsidók* témának, a nagy centenáriumi antológiájába, ahol olyan szerzők sorába és kötet-társaságába – otthonába – kerülhetnek, ha megütöm a színvonalat, ahogy írja (öszöntözően): „mint Szabó Dezső, Németh László Babits, Peéry Rezső, Szalatnai, Kós Károly stb.”

Az első próbálkozás – nem sértődöm meg érte, mert nagyon örülök, hogy kiírtam magamból, igaz, a kérthez képest dupla terjedelemben – nem felelt meg. Amit megértek.

(Bár...)

Ugyanis engedtem az írás (és a zene) poétikai törvényeinek: ha leírtam egy mondatot (akkordot), akkor azt a maga epikai és harmóniai törvényei és ökonómiaja szerint kellett végigvigyem-játszanom. Ez az indítás az a villám megvilágosítással föltáruló felismerés volt – hasított belém, amikor druzsám felkért telefonon a feladatra, s mondtam is neki rögtön: ezt fogom kibontani –, hogy a tény, hogy Magyarországon (ama trianoni határokon belül), magyarul beszélgetünk, s engem Kőbányai Jánosnak hívnak: az mind Trianonnak köszönhető. Ezért az írás, a saját terveimmel ellenkezően is, nem esszé lett, önéletrajzi (helyesebben családtörténeti) fellevezetéssel, hanem családtörténet, önéletrajzi reflexiókkal. A szöveg végén – léniával elkülönítve – némi iróniával úgy összegeztem és vontam le belőle értékítéletemet, hogy ez az „érzelmes” utazás – mert eddig soha nem kalandoztam felmenőim emlékezete tájain, s csak most, 2020-ban, mégpedig az egyre sűrűbben feltűnő Horthy-szobrok-, restaurációs igények, sőt: a kurzus szellemi rekanonizálása évadján – hitelesebb tanúság az érzékeny „kollektív emlékezetéről”, mint bármi „okosság” esszé-hangfekvésben.

Ha ez mégsem jött be (át): lássuk az „okosságot”. A tudást, amit a témához – *hic et nunc* – nem mint – „titok, északfok, idegenség” – individuum, hanem mint önmagát magyar-zsidónak meghatározó értelmiségi adhatok hozzá 2020-ban. „Lesznek zsidók is az antológiában, mint Ligeti Ernő, Füst Milán” – így megrendeltem –, amikor arra hivatkoztam a beadott munka terjedelmét megindokolandó, hogy valószínűleg ez lesz az egyedüli zsidó álláspont. Tehát velük szemben és mellett is meg kell meghatározni a pozícióm. Személyemben olyasvalaki szól a „Trianon és a zsidók” témájához, aki ezt a holokauszt, sőt: a rendszerváltás korának (1988–2018) diskurzusai ismeretében teszi.

Miért lehet, vagy kell distinkcióval élni e nemzeti katasztrófához való viszonyulásban? Hiszen – ezt példázta a családtörténetem is – ha valamiben, a Trianon-traumához való hozzáállásban nincs, mert nem lehet különbség a magyar nemzetet alkotó etnikumok között. S leginkább a zsidók vonatkozásában nem, mert nekik Trianon bekövetkezése idején a többi etnikummal szemben nem volt önálló államuk, s ha már erőre is kapott egy marginálisnak mondható csoportjuknál a zsidó állam megvalósításának álma, semmiképpen sem Magyarország rovására.

Azonban mégis jogos, sőt: lényegbevágó a zsidó nézőpont felvetése!

Egyrészt azért, mert a köztudat jelentős része – a Horthy-rendszer diskurzusának rehabilitálásával úgy tudja-érzi, mint a levegőt, amelynek eredetét, összetételét nem vizsgálja, csak beszívja, hogy Trianon katasztrófája a zsidóknak köszönhető. (Ők tették lehetetlenné a proletárdiktatúrájukkal, hogy az ország megvédje magát.) S a másik erőteljes vonatkozás: igen, a zsidóknak megvan a maguk szenvedéstörténete a holokauszttal, (ki nem mondva, de értve: „cserébe”) nekünk meg itt van Trianon.

Csak ezeknek az (elő)ítéleteknek a vonatkozásában van értelme Trianon zsidó szempontból történő tárgyalásának. Ugyanis az ország megcsonkítása, több millió ember haza-vesztése rapid és erőszakos körülmények között – kétségbevonhatatlanul nem köthető osztályharchoz, maradiság-modernitás konfliktushoz, s pláne nem vallási vagy etnikai másághoz.

Ha nem, akkor mégis mihez?

Ez a kérdés.

Trianon fogalmát és asszociációs mezőjét nem kell magyarítani. (Egy magyar embernek. Aki viszont ezen a kis univerzumon kívül esik, annak annál inkább. Esetemben a feleségemnek – aki izraeli, sőt: jemeni származású –, ő, noha nem akar a magyarsághoz asszimilálódni, mégis felerészben itt

él, s ezért például Trianon ismerete ugyanolyan fontos az itt-élés szempontjából – ezért nem kerülheti el előadásaimat –, mint hogy hol érdemes levezőldőséget venni. Amit azonban ő sem tud: rajta próbálom ki, s élesítem mondandómat, ha azt sikerül megértetni velem, mondandóm univerzálisabb érvényű lehet.)

A zsidó(k) fogalmát viszont annál inkább magyarítani kellene. Lehet, ezért „menekültem” a család-és önéletrajzba, mert ott kikerülhet az osztályozásból, általánosításból, értelmezésből adódó önkényes megállapítások, hangsúlyeltolások lehetősége.

Azonban reprezentatív és hiteles anyaggal dolgozom most is.

Az irodaloméval.

Szerintem – ezt a diszciplínát szeretném bevezetni az ún. tudományos életbe általánosabb szinten – a szépirodalomnak a történelemtudomány legfontosabb forrásává kellene válnia. Ugyanis az effajta reprezentáció, nevezetesen, hogy egy-egy téma, problémanyaláb, társadalmi osztály, réteg ábrázolása hogyan és milyen számban, súllyal kerül be az irodalomba, majd a diskurzusába és legvégül a kánonba – az a történelmi folyamatok legérzékletesebb tükröződése. S maga az ábrázolt, rögzített fikciós anyag legalább olyan hiteles, mint a levéltárak, s más források adatai alapján történő „tudományos” elbeszélések – mert emberi tapasztalatokat, viszonyokat összegeznek, sőt: a tudomány fogyasztóinál szélesebb közönség befogadásának próbáját kell kiállniuk.

Trianon az első világháború következménye volt – ez közhelyszerű és alapigazság. (Persze, az alatta húzódozó évszázados hatalmi, etnikai és világpolitikai előkészítő viszonyok és mozgások hátterében.) Akkor nézzük meg ezt a problémanyalábot az első világháborúról szóló magyar regényekben! (A szerintem még szignifikánsabban megjelenítő költészet elemzése szétfeszítené írásom kereteit. Az érdeklődőket a *Két évszázad magyar-zsidó költészete I.* – Budapest, 2015 – első világháborús, *Lángba borult világ* című blokkjához utalnám, ahol 1916-ig lelkes háborús versek sorát olvashatjuk, majd a következő, *Ki a pusztába* című blokkban majdnem ugyanezek a költők – Kiss Józseftől Szép Ernőig, Somlyó Zoltánig, Balázs Béláig vagy Várnai Zseniig – éltetik a forradalmak korát.)

Az első világháborúról azonban reprezentatív regény nem született a magyar irodalomban. (Csak kitűnő, noha a kánonba szintén be nem kerülő fogás-regények.) Ez a tény, illetve hiány olyan történelmi tanulságot nyújt, amely élesen átvilágítja a magyar történelmet, s benne szűkebb témánk: a Trianon-komplexus természetét – mégpedig társadal-

mi, pszichológiai és mentális oldalról. Ha e két világháború jelentős, akár sorsdöntő fejlemény volt a magyar történelemben – ezt talán nem vitatná senki –, akkor ennek miért nincs méltó, köztudott és kánoni szintre emelt lenyomata az irodalomban? A közegben, ahol a nép(nemzet) „kollektív emlékezete” homogenizálódik. Erre a megdöbbentő, s nem a súlyának megfelelően kezelt hiányra egy regény, egy első világháborús, sőt: egy magyar (vagy monarchiai-magyar) közegben játszódó regény hívta fel a figyelmemet.

Amely – héber nyelven íródott, s jelent meg Palesztinában – először folytatásokban 1928-ban a ma is létező Haaretz napilap hasábjain.

*

A Homolicon családot és magyarságnak emberanyagot teremtő-kibocsátó Weinberger Márkus, nagymamám nagyapja, ama trianoni határ túloldalán, Nagy-Magyaron (*Zlaté Klavy*) élt, de legalábbis onnan indult hosszú útjára (vajon itt is született?) – ez a legrégebbi irataink egyetlen biztos adata, fia Mór (Mózes) születési kivonatából, aki szintén ott látta meg a napvilágot 1850-ben. (A kétnyelvű cirill és latin [magyar] betűs iratok nagy része „hiteles másolat”, a pancsovai hitközségi és közigazgatási szervek állították ki 1939-ben, hogy birtokukban elkerüljék ama „rendszer-váltás-korban” elhíresült kamanec-podolszki kiutasítást-lemészárlást – 1941-ben –, ugyanis a trianoni határokon belüli születést igazolva, ha lefokozott jogokkal és megélhetési körülményekkel is, de újabb két-hároméves *laufot* lehetett nyerni a hasonló végűnek bizonyult sorssal szemben.) (E jól dokumentált – az ügyvédek ebben az évben halálra keresték magukat vele – irat-együttesek fellelhetőek minden magyar holokauszt-„túlélő” családnál – aki ma él ama trianoni Magyarországon, azok nem a második világháborút, hanem a holokausztot, a „zsidók ellen viselt háborút” [Lucy Dawidowicz könyvcíme után: *The War against the Jews 1933–1945*] élték túl.)

Mit nem adnék, hogy megtudjam, az ük- és dédapa honnan vette a tippet, hogy nekik majd vagy ezer kilométerrel lejjebb, a dunai németek lakta faluban érdemes kocsmát, vagy egyéb kereskedést nyitni? Azt, hogy eleim hogyan és honnan kerültek Pozsony környékére, már a „*historia sel ha am jehudi*” stúdium hallgatójaként betéve tudom – 2000 és 2015 között az emigrálás egy kellemes és progresszív formáját gyakoroltam, nevezetesen PhD-stúdiumokra adtam a fejem a jeruzsálemi Héber Egyetem „Zsidó nép története” szakán, s annak is az „Osztrák–Magyar Monarchia Zsidósága” tanszékén –, ami röviden így összegezhető: Mária Terézia és II.

Lipót két legyet egy csapásra ötlettel alsó-ausztriai, Cseh és Morva tartományait *judenreinné* kívánták tenni, ezért különböző intézkedésekkel a török háborúk által elnéptelenedett, s ezért szinte ellenállás nélkül a kezükbe pottyant Magyar Királyságba csatornázták őket – tőlük megszabadulandó, s egyúttal a provinciát elnémetesítendő. Ezért lett a határvidék, Pozsony és Érsekújvár környéke a később magyarrá váló zsidók első állomása és startköve, ahonnan az új honfoglalók – „Dévénynél betörő új idők, új népe” – szétrajzoltak. De ilyen hosszú távra kispiccelni (hajón? gyalog? szekereken? csoportokban?) átlósan átszelve az akkori egész Magyar Királyságot? Ehhez nemcsak bátorság, de mérlegelés, s a terep felméréséhez hitelt érdemlő információk birtokában lehetett nekivágni, s minderről utólag már minden információ beszerezhetetlen. Talán csak a Duna adhatna – ha nem is eligazítást, de sugallatot. Ez a (Nagy)Magyarországot szinte megtestesítő folyó – amelyet a zsidók sokasága lát a mai napig véresnek bizonyos Budapesten és Újvidéken történt „hideg napok” okán – segíthetett az orientációban. Eleim mozgása lehet új, vagy inkább párhuzamos fogalom felfedezéséhez kell vezessen: a dunai németek mintájára a dunai zsidókéhoz. Ugyanis akárhány magyar helység bukkan föl a családi iratokban – Mohács, Vác, Paks, Győr –, mind a Duna mentén találhatók. S vajon nagymamit nem Szobra küldték ismerős – honnan? – családhoz a magyar nyelvet elsajátítani? S Vilmos bácsinak – „Vilmos bácsi is megmondta”, ez volt nagymama legfőbb igazolása a világ jelenségeire – is innen, a Duna közlelőből, Piliscsabáról került feleség vagy 500 kilométerről. Frida tantival nagymama haláláig levelezett Jeruzsálembé, ebből derült ki számomra, hogy ott is van egy velem korú – Belgrádban született, s 1948-ban „alijázott” – unoka. Zsidó fordulatom után azért kívántam megismerni a sokszor elképzelt jeruzsálemi ikerpáromat, hogy lecsekkoljam, hogy néz nek én ki, mire vittem volna, ha szüleim nem döntöttek volna, még mielőtt megismerték egymást, az *all after all* Magyarországon maradás mellett. (Anyám, mert visszataszítónak találta, hogy a cionista táborban a fiúk azt hirdették, hogy majd az izraeli kibucokban a nők úgy is közösek lesznek, mint a termelési javak, s ez a gyakorlat már itthon elkezdhető, apám pedig felfedezte, hogy a szociáldemokrata mozgalomban is megtalálhatók a szép zsidó lányok, éppen úgy, mint a partikulárisan zsidó alapon szervezett ifjúsági mozgalmakban.) Nahummal, ama *tijul sorejim* alkalmával fel is kutattuk a Katolikus Egyetemről nem messze fekvő falu gyommal benőtt zsidó temetőjét, hátha az ő nagyanyja családjának nevét kibetűzzük valamelyik síron. De a sűrű

gazzal borított, földbesüppedt, mohával benőtt kövek nem adták ki titkukat nekünk, megtartván ezt az Örökkévalónak, ama időig, amikor is Maimonidész (1137, Kordova – 1204, Kairó) kodifikálta tizenhárom hitelv (*šmonéeszre ikarim*) szerint: „... bekövetkezik a halottak feltámadása. Akkor, amikor a Teremtőnek az tetszik, dicsértessék az Ő neve.”

Nahum anyja, Rózsika (Vilmos bácsi és Frida tanti egyetlen gyermeke) gyakran töltötte a báli szezont Kőbányán, hogy férjnek valót fogjon magának, mert úgy látszik, Újvidék ennek híjával volt ekkortájt. 1944-ben is Kőbányán vendégeskedett, bár komorabb okokból, ugyanis, helyesen, úgy mérte fel a lehetőségeit, hogy elkerülje családjá sorsát, egyedül a magyar fővárosban van esélye a túlélésre. Itt találkozott utoljára apámmal, aki a füleki munkaszolgálatos táborból szökött meg – bevonultatásánál is rosszabbul esett neki, hogy a Kőbányai kaszinó felszólította, vissza kell szolgáltatnia az onnan kikölcsönzött könyveket, sőt, ha finoman is, de tudtára adták, hogy a jelenlegi rendelkezések értelmében újabb olvasnivalót onnan már nem vehet ki – s próbált az üzletben elbújni, azonban a német megszállás és főleg Horthy kiugrási kísérletének kudarca után Kőbányát megülte a rettegetés és a terror atmoszférája. Ezért nagymama két megmaradt fiát befizette és beszöktette – át kellett mászniuk egy kétméteres falon – a Columbus utcai gyűjtőtáborba, ahonnan az akkori pesti folklór szerint fel lehetett jutni a Kasztner-vonatra – azonban a vonat a frankó, s nem a Svájcba átszállítandó ideiglenes szállásnak is helyt adó – bergen-belseni koncentrációs táborba vitte őket a Józsefvárosi pályaudvarról, amelynek falai ma üresen várják, hogy Sorsok és nem Sorstalanság Háza néven erre a „nagy utazására” emlékezzen. Nagymama Gyömrőn bújt el. Kinél? Milyen körülmények között? Nem kérdezte tőle senki. Mire kérdező koromba értem, már nem élt – by the way apám is hivatalos kérdező szakmában tevékenykedett, aki csak azt szokta emlegetni, hogy miután Theresienstadtban felszabadulva, az egész felvidéket teherautó- és vonatstoppal keresztülutazva hazaérkezett Kőbányára, a nagymama már a kitakarított boltban serénykedett – a „vissza nem jött” Leo feleségével, Bellával, akivel élete végéig együtt, egymást segítve, egymással veszekedve ették az özvegy-ség kenyerét –, a megszokott helyén, a kasszagépnél fogadta fiát, s küldte haza a kulccsal, míg a vevőit kiszolgálja. A boltot 1948-ban államosították, nagymamának még tíz évet kellett az akkor alapított, a Kádár-korban a mindenes (fűszer?) bolt szinonimájává is váló KÖZÉRT (Közszégi Élelmiszerértékesítő Vállalat) hálózat különböző kőbányai egységeiben dolgoznia, hogy sovány nyugdíjat kaphasson.

Az ő boltja berendezése egyes darabjait – például egy mérleget és jégszekrényt – a kamrában tartotta, ahol néha a félretett süteményeit megdézsmálandó, teljesen funkciótlannal, magányosan lobogó gyertyával találkoztam, amelynek értelmét, vagy inkább üzenetét csak évtizedekkel később dekódoltam.

S vajon Rózsika hogyan jutott vissza Kőbányáról 1944 októbere után szülőföldjére és nyelveihez? Belgrádban bukkant fel legközelebb 1946-ban, ahol a szerb rádió magyar adása bemondójaként dolgozott, s megismerte Naftali Gedalija nevű férjét, aki Nisben született és Manó bácsihoz hasonlóan szerb hadifogolyként került el családjá és közössége németek általi teljes legvilkolását, amire a válasza a cionista opció volt: a jugoszláv cionisták szervezésébe, az alijáztatás munkájába fogott, akikkel aztán maga is a Szentföldön landolt, a Jugoszláv Zsidó Hitközség épületében született fiával – ezt a Belgrád szívében álló helyet és a nisi holokauszt-emlékművet is meglátogattuk Nahummal ama gyökereink fölérését célzó kirándulás során még Pancsova felé menet. Az ő családjá másik felének emlékei nyomába eredésnek Weinbergerségemben már csak kísérője, s nem résztvevője voltam, amint elhagytuk Trianon határait, s az egykori Szerb Királyság területén autóztunk az ottani déli végekre, ahová a zsidók már Görögországból érkeztek, a maguk ladino nyelvvel és spanyol-portugál eredetű traumáikkal. Rózsikának ezekről a sorsválasztó hónapjairól sem tudunk semmit, Nahumot, a majdnem *šabrét* nem érdekelte, sőt: gyűlölte, hogy szülei hegedülni tanították – haláluk után össze is taposta a hangszert –, s hogy lakásuk olyan, az izraeli valóságtól idegen, szomorúságot árasztó bútorokkal volt tele (honnan?), mint amelyeket budapesti, pancsovai rokonoknál, ismerősöknél láthatott viszont utazásunk során, s egész jeruzsálemi gyermek- és ifjúkorát valami titokzatosan fojtogató, tompa lehangoltság vette körül, ezért, amikor tehette, rögtön bemenekült felesége révén egy izraeli, román és moldovai eredetű nagycsaládba – érthetően, hiszen teljesen rokonhiányos magányban nőtt fel, míg az én újságírói kíváncsiságom – vagy inkább: az én azonos indíttatású rokonkeresésem – végre egy vérrokonhoz nem juttatta.

Nahumot, aki szerbül jól beszélt, s magyarul csak néhány káromkodás ragadt benne – mi először angolul, majd héberül kommunikáltunk – tavalý temettük Jeruzsálemben; három, már nős fiút, négy unokát hagyott maga után. Egy darabig azzal kísérletezett, hogy a fiai magyar, s vele EU-útlevelet kapjanak soha nem látott nagyanyjuk újvidéki származásából ezt a privilégiumot kinyerve, de tel-avivi követségünkötől elutasítván, most, ha minden igaz, mégsem maradnak EU-kompatibilitás híján, mert a

Gedalija ágon portugál szefárd felmenőkre hivatkozva mégis hozzájutnak e lehetőséghez – ki tudja, mire lesz ez jó, „mert ki tudja, hogy mi adhatja magát elő”, ahogy nagymama mondaná – a viharos, háborúit most eszkaláló jelenlegi Közel-Keleten – ugyanis Portugália legújabbán visszafogadja több mint ötszáz évvel a *gírur* (kiüldözés) után a zsidóik leszármazottjait, akár az újmódi genetikai vizsgálat eredménye alapján is.

A kibocsátó Délvidék nem volt idegen tőlem, mert apám felfedezett (hogyan?) egy pancsovai gyermektelen magyar-zsidó orvos házaspárt, Örséket – roppant, aranyozott betűs, magyarul és szerbül nyomot hirdető fekete márvány sírköveket a temetőben viszontláttam a bejárat közelében, amikor Nahummal ott beljebb, már elhagyottabb állapotban egymás mellett várakozó Klauber–Weinberger–Blumenstock klán sírjaira tettünk egy-egy kavicsot –, egykor e vidéken élő családjunk házi orvosát, akik kétszer is meghívtak magukhoz nyaralni kényelmes és sok izgalmas történelmi regénnyel, s finom ételeket készítő háztartási alkalmazottal is ellátott házukba. Pancsovai nyaralásaimnak a prágai szovjet és „szövetséges” hadseregek (Varsói Szerződés, ha ez a fogalom még mond valamit) bevonulása vetett véget 1968. augusztus végén. Arról volt szó, hogy egy napot ellógva az iskolából, szeptember másodikáig maradok, mert a mindennap olvasott *Magyar Szóból* úgy értesültem, hogy szeptember 1-jén valamelyik belgrádi stadionban Jimi Hendrix ad koncertet, s kikönyörögtem vendéglátóimnál, hogy jegyet váltsanak nekem az általuk ismeretlen és érthetetlenül nagy felhajtást kiváltó „muzsikus” előadására, de elhelyezett pánikszerűen visszaküldtek Zimonyba Milka tantíhoz – milyen nyelven beszéltem vele és a gyerekeivel? nem lehetett ez más, mint az orosz, amelyen keresztül a mai napig megértem a szerb(horvát) nyelvet –, hogy a lehető leggyorsabban rakjon fel egy Magyarországra induló vonatra – a határon kiszedték a cipőimbe ravaszul begyömöszölt Magyar Szó oldalakat, amelyek a bevonulás eseményeit magyarul, de a magyarországi magyar nyelvű laptestvéreiktől eltérő tálalásban tárgyalták –, mert a napról napra lázasabb-forrongóbb hírekből azt a következtetést vonták le, hogy a határokat – ama trianoniakat – hamarosan lezárják, és esetleg náluk rekedek. Az elmaradt koncertet – amelyet vadiúj *Super Rifle* farmerben élvezhettem volna – sajnáltam, s nem az elmaradt Homoliconra kiautózást, mert Doktor Örs megígérte, hogy megmutatja, hol született nagymami, s ezzel az utolsó esély is elszállt – ezt persze csak most állapítom meg keserűen –, hogy hiteles személy vezessen el a „Lieux du memoire” (Pierre Nora) eredeti helyére, hiszen Nahum-

mal is egy ma működő, s ezért általunk kinevezett, de nem az eredetiként azonosított kocsmában ittunk Weinberger Márkus és Mór egészségére, akik elhoztak ide bennünket, szinte követelve tőlük, hogy nézzenek le ránk, s adják áldásukat ránk az égből.

A zimonyiak közül már csak egyikőjünkkel, az utolsó megmaradt „jugoszláv” Weinbergerrel, a vendlánynak megmaradt Székcicával találkoztam a kilencvenes évek elején. Annyit tudtam róla homályosan, hogy valamikor Artúr bátyjával, a biológiai tudományok doktorával – akit húgommal, hogy ne jöjjön rá, ha róla beszélünk, de amikor felrakott a vonatra mégis ezen a néven búcsúzott tőlünk, Toscaninának neveztünk el – Milka tanti szülővárosába, Zágrába költözött. Amikor a szarajevói zsidók menekülésének állomásait követtem-riportoztam – lásd.: *Szarajevói jelentés*, Budapest, 1996.; *Balkáni Krónika*, Budapest, 1988, 2013.; lehet, a talán az életem legfontosabb könyvtémájához is a Weinbergerek, Kluberek hívása szippantott be? –, mert ide vezetett a többéves ostromzárból kimenekültek első útja, ahol ételhez, információhoz jutottak, ezért a zágrábi zsidó hitközséggel is kapcsolatba kerültem, akiket ez alkalomból megkértem, hogy szerezzék meg Székcica elérhetőségét. A rákövetkező utamon, mert Szarajevóba Zágrábon keresztül lehetett eljutni – Splitbe olcsó repülőgéppel, s onnan egyenest, vagy az olasz csizma adriai oldaláról újságíró-igazolvánnyal Asconán keresztül katonai teherszállítóval – nála szálltam meg. A reggel, amikor ő a munkahelyére, s én vagy Szarajevóba, vagy onnan Budapestre igyekeztem, a reggeli nesz-kávés kavargatása közben – angolul beszélünk már – olyan természetességgel, mintha még egy csészével kínálna, közölte, hogy súlyos szívbeteg, nem sokáig fog élni, s ezért szeretne átadni nekem néhány dolgot, mert jobb helyük lesz nálam. Így kaptam meg Milka tanti feljegyzését a családjunk 73 holokauszt-áldozatáról egy duplakockás füzetlapon, egy német (gót) és héber betűs, ún. nők számára készített imakönyvet (1870-ben, Drezdában nyomtatták) – *Sefer Tehilim*-ot – utolsó oldalon a kilenc Homolicon született Weinberger névvel és születési évszámaival változó színű tintával beírva németül és héberül, valamint az egyik testvér – ő is Artúr (az imakönyv bejegyzése szerint született 1883. április 26-án) – haláláról szóló magyar nyelvű értesítést az ezredétől – a bélyegzőn: K. u. K FELDPOSTAMT 22. VI. 16 – a dögcedulájával, s vékonyka – hogy elérjen a bornyújába? – imakönyvével, valamint a jelentéshez mellékelte két kis cédulára felrótt ígérettel, vagy már a beteljesedett jutalommal?: „Boldogok az irgalmasok, mert ők irgalmasságot nyernek.”, „Boldogok a békességesek, mert Isten fiainak hívatnak.”

*

Avigdor Hameiri *A nagy örület (Havigaon bagadol)* című regénye nyomába eredve, hogy a zsurnaliszta szenzációt – a legjobb (később kiderült: az egyetlen) magyar első világháborús regényt héberül írták – értelmezem, az újra felfedezett művekhez elengedhetetlen utószóhoz végzet stúdiumaim során a következő tudáshoz jutottam.

1. A magyar és a K. und K. hadseregben szolgált zsidók – ez volt az első nem toborzott, hanem sor-katonákkal vívott háború – a lövészárkok, s majd a hadifogolytáborok összezártságában rádöbbenek, hogy a magyar társadalom őket soha nem fogadta be, illúzió volt az ebbe vetett hit és remény, sőt: erre esély sincs a háborúban viselt lelkes részvételük, s egyenesen hajszolt véráldozatuk ellenére sem. Erre a keserű rádöbbenésre valamit válaszolni-lépni kellett – legalábbis azoknak, akik többet kívántak az életüktől, mint a beletörődő sodródást. A három lehetséges alternatíva akár három irodalmi mű szerzőjével is ábrázolható. Avigdor Hameiri – aki, ahogy a regény felvezetésében leírta, magyar patriotaként önként jelentkezett a frontra – levonta az általa leírtakból eredő következtéseket, s haza sem tért a szibériai fogságából (amit szintén megírt regényben: *Ba Gebenom sel mata*, a *Pokol legalján* – hamarosan megjelenik magyarul is), s 1921-ben Palesztinában telepedett le, hogy a magyar irodalom nemcsak fordításának, hanem *sui generis* értékeinek az alakulóban lévő új-héber kultúrába szervezésének szentelje életét. Ezt az utat követte sok kitüntetések sorával dekorált első világháborús tiszt, akik az akkor még csak Brit Protektorátus, de a későbbi Izrael műszaki és építészeti infrastruktúráját megalapozták. (Lásd. erről David Giladi *Pesti mérnökök Izrael országépítői* című könyvét – Budapest, 1992.) Egy másik szélsőséges példa Zalka Mátéé, aki a *Doberdó* című, igen jó első világháborús regény szerzője – Moszkva, 1936; magyarul: Budapest, 1946 – s az orosz és spanyol polgárháború főtisztje, szintén hazát és nyelvet váltott, azonban internacionális alapon. A legtöbben viszont a legbonyolultabb utat választották: a magyar történelemben és annak elbeszélésben kívántak maradni. Ezért az őket, mint zsidókat, megkülönböztető, vagy kirekesztő, bőrön érzett tapasztalatukból azt a következtetést vonták le, hogy a magyar társadalmat kell olyanná formálniuk, amely nemcsak a társadalmi osztályokat, hanem a társadalmat alkotó etnikai különbségeket is egyenlősíti. Egy generációval előbb, Acsády Ignác történész és publicista (sőt regényíró: lásd: *Früdenyi Bankja*, az egyik első, a zsidó asszimilációt erős kritikával tárgyaló regény) a tiszzaeszlári per kiváltotta antiszemita mozgalmak hatására azt ajánlotta, hogy a zsidóknak a magyar parasztsággal

kell szövetkezniük igazi emancipációjuk elérése érdekében. (*Zsidó és nem zsidó magyarok az emancipáció után*, Budapest, 1882.) Kun Béláék orosz frontot és hadifogságot megélt nemzedéke a proletáriátusra, azaz a munkásosztályra tette fel a szerencsését. S mivel a világtörténelmi események alakulása folytán ezt a (sors)választást egy rövid időre ki is próbálhatták, elfeledkeztek egy alapvető tényezőről, nevezetesen: mivel szellemi és anyagi szabadságban jóval fölötté álltak a társadalom alávetettjeinek, nem szövetséget kötöttek velük, hanem az élükre álltak – ami minden, csak nem szövetségesi viszony. Ilyen „világmegváltó” tiszt volt Pogány József – a Tanácsköztársaság Kun Béla után leginkább demonizált vezetője –, aki, mindettől függetlenül a három legjobb háborús riportkönyvet írta – az akkor még nem létező magyar szociográfia erényeit felvillantva: *Lemberg – tíz hónap a cárizmus uralma alatt*, Budapest, 1915.; *A megbódított Orosz–Lengyelországon keresztül*, Budapest, 1915.; *A földre szállt pokol – Az Isonzo eposz*, Budapest, 1916. E könyvek – ki is adtam őket egy kötetbe gyűjtve – meggyőztek, hogy a hadügyi népbiztosság jó, mert szakértő kézbe került.

2. Mind a K. und K., mind a magyar hadseregben a harcoló alakulatoknál kétfajta tiszt állomány szolgált. A tényleges vagy hivatásos tisztok – akik a társadalmi hierarchia legmagasabb fokán álltak. A katonatiszti foglalkozás hagyományosan arisztokratára, vagy nemesi rétegek hivatása és privilégiuma volt. Ethosza, értékrendszere meg is maradt a feudális gyökereinél, annak ellenére, hogy e foglalkozás üzése volt az egyetlen, nehéz és rögzös út, hogy nem születéssel, hanem tiszt karrier útján lehessen ebbe a felső osztályba feljutni. A velük később szembe kerülő tartalékos tisztok náluk népesebb csoportja, rangjuk-státusuk elnyeréséhez érettségi bizonyítvány kellett. (Nívója legalább egy mai BA-fokozatnak felelt meg). Azaz: a tudás megszerzésének háttere a tudáshoz való hozzáállás kultúrája volt, s nemkülönben a tudás megszerzésébe fektetett szellemi és vagyoni befektetések. Aki érettségi bizonyítvánnyal rendelkezett, hároméves katonai szolgálat helyett egyéves tiszt kiképzésben részesülhetett – amely számtalan, a félfudális magyar társadalomban jelentős privilégiummal is együtt járt (pl. párbajképesség, kaszinótagság stb.). Karády Viktor kutatásai szerint – több könyve is szól erről, de talán a legkézenfekvőbb: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek, 1876–1945: Történelmi-szociológiai tanulmányok*, Budapest, 2000. – a zsidóság a magyar népességben elfoglalt arányaihoz képest meghökkenően nagymértékben vezette a közép- és főiskolát végzettek számát. Ennek következtében a tartalékos tisztok között meghatározó volt a létszámuk és

súlyuk. Ehhez még annyit kell hozzáfűzni, hogy 1915-től a Monarchia és a magyar honvédség harcoló egységeinek javarészt tartalékos tisztek vezették. Okára két elmélet született: vagy azért, mert a háború első évében a tényleges tisztek túlnyomó része elesett, vagy fogságba esett, vagy azért, mert a hivatásosokat visszavonták a front mögé, hogy a háború elhúzóására tekintettel, az új korosztályok kiképzését irányítsák.

A frontok mindennapi életveszélyében, s majd a hadifogolytáborok idegtépő fülledtségében a magyar társadalom összes megoldatlan problémája elemi erővel tört föl. A háború végére félmillió magyar férfi hanykolódott a háború befejezésekor, a polgárháborútól vonagló Oroszból Szovjet Birodalommá változó roppant területen. (Más győztes hadviselő országokban is.) E tömeg végzetes – „Nekünk Mohács kell!” – megosztottságának tudható be, hogy a magyarok közül nem alakult Cseh légió, mint a K. und K. hadsereg cseh tagjaiból – a tényleges csapatok katonáiból s a hadifoglyok közül –, amely a trianoni határokat igencsak befolyásoló Csehszlovákia megalakulásának egyik fő erejévé nőhetett ki magát.

A háborúban eltöltött négy év olyan viszonyok között hagyta a hatalmi keretei nélkül maradt országot, hogy sem a politikai elitjében, sem a népében nem tudott olyan kohézió kialakulni, amely minden más konfliktusmezőn átlépve, az országhatárok megvédésére, pontosabban a felbomló Monarchia magyar felének igazságosabb, új határai befolyásolásra tudott volna koncentrálni. Ennek a konfliktusnak az egyik legfontosabb gyúanyaga volt az ún. „zsidókérdés”, mely cím alatt a nevezetes 1917-es Huszadik Század folyóirat indított ankétot a felgyülemelő antiszemitizmusra reagálva, szintén a háború vége felé. A válaszoló 50 vezető értelmiségi elismerte, sőt: helyenként feltárta, hogy a magyar társadalomban nem a szakadás – az szakad, ami valaha egységes volt –, hanem inkább a végzetes össze nem növés fenyeget. (Szerintem azok, akik tagadták a kérdés kérdés voltát, neofita tagadásukkal csak még inkább igazolták a probléma aktualitását.) Az antiszemita pogromok, fosztogatások – a visszatérő frontkatonák vezetésével – nem a fehérterrorral, hanem már az 1918-ban, a háborús összeomlás és az Őszirózsás forradalom közötti forrongó időkben kezdődtek. (Ezért alakult meg a Zsidó Légión, vagy más néven Cionista századok – volt tartalékos zsidó tisztekből –, akik néhány városban, legdokumentáltabban Máramaroszigeten védtek meg atrocitásoktól, de segítséget nyújtottak a Balkánról visszavonuló német hadsereg egységeinek a Felvidéken való zavartalan áthaladásához is.)

3. A Tanácsköztársaság, vagy Proletárdiktatúra vezetése agyonhangsúlyozott zsidó részaránya (a kevés nem-zsidó azért vett részt benne, hogy szombaton legyen, aki aláírjon) olyan közismert, mint a Trianon-jelensége. Azonban a vörös uralom tömegei, a Vörös Hadsereg katonái nem voltak zsidók. A Tanácsköztársaság 133 napos uralmának, ha indultak is ellene belső felkelések, nem a magyar erőviszonyok, hanem a külpolitikai helyzet, s külföldi haderők túlereje vetett véget.

A forradalmas tömegek miért hallgattak a zsidó – vagy itt helyénvaló az általam nem kedvelt jelző: zsidó származású – vezetőkre? Különösen annak ellenére, hogy a magyar társadalomban – enyhén szólva – nem számítottak közkedveltnak, s különösen avantgárd módon új szerepükben: a politika vezetésében. Ezt az elfogadást nem külső erő kényszerítette a tömegekre, mint a Rákosi rendszerét!

A felvillant és egyszerűnek bizonyult történelmi pillanat hitelét a zsidó tartalékos tisztek világháborús teljesítménye alapozta meg. Magatartásuk, helytállásuk a csapataik élén, s a hadifogolytáborokban, valamint nem elhanyagolható tényezőként: az „alárendelt néposztályok” iránti szolidaritásuk, emberi viszonyuk – a kasztként elkülönülő tényleges tisztekkel szemben. Ugyanis a népbiztosok többsége tartalékos tiszt, s a forradalmat hatalomra emelő, a hatalmat védő tömegek pedig egykori katoná(i)k voltak.

Szintén tény, hogy a Tanácsköztársaság és a Vörös Hadsereg – egyébként utolsóként a magyar történelemben – fegyverrel védte Magyarország határait. (Amely soha nem húzódott a Don folyó kanyarulatánál.) Részleges sikereket ért el az Északi hadjáratban, s Szolnoknál a támadó román hadsereggel szemben is felvette a harcot. (Erre a magyarságot egyesítő pozitív akaratra és szerepre jellemző, hogy a tényleges tisztek egy része is csatlakozott hozzájuk.)

Vizont a Horthy szervezte – a hivatalos tisztek adták a zömét – Nemzeti Hadsereg nem foglalkozkodott hivatásos haderőkkel szembeni fellépéssel, legyen az idegen vagy magyar fegyveres alakulat. Fegyvereit kizárólag civilek ellen használta.

(A most teljesen légből kapottan, Lukács Györgyöt lövető gyilkosnak beállító jelen-időnk – lásd erről Lengyel András: *A tizedeltető Lukács György: Egy politikai folklór-szűző történelmi hátteréhez* című ki-tűnő tanulmányát: Forrás, 2017/1. –, ha igazat is idézne, mit állít? Azt, hogy a filozófus, leszállva világhírű munkái olimposzi magaslatairól, részt vett a magyar haza határainak védelmében, s a dezertőrök háború idején sajnos szokásos megbüntetésében – a terepen, miközben vitéz Jány Gusztáv

ugyanettől a Lukácsot szoborfosztó időtől és rendszertől teljes rehabilitációt kap.)

Mindezt megállapítani a zsidó felelősséget Trianon sokeredős, szükségszerű történelmi katasztrófájáért: hamis, mert elhárító tárgyválasztásként kell értékelni. A bűnbakképzés holokausztba torkoló fejleményének. Amelynek van egy tényeken – de nem a fölsoroltakon – fölül egy mély igazságeleme is. A már a lövészárkokban is megérezkített felismerés: a magyar társadalom nem fogadja el zsidóit teljes értékű – ebben az esetben *homo politicus* – embernek, hanem csak funkcionálisan helyére rendelt, bizonyos szakfeladatokat ellátó személyzetnek. Ezért a zsidók(nak minősülők) minden emancipációs kísérlete a leghevesebb ellenérzést váltja ki a be(nem)fogadó magyar társadalomból. Ahogy egy fiatal tartalékos tiszt (korhatár-engedménnyel, szülői akarat ellenére sietett a frontra, s ő írta meg a Hameirihez hasonló következtetést, 1999-ig kéziratban lappangó, *Leviat György* című drámájában), Pap Károly vetette fel *Zsidó sebek és bűnök* (1937) című pamfletjében – fejből idézem – a zsidó – a zsidó értelmiség – végzetes bűnt követetett el akkor, amikor merészelte vindikálni magának a jogot, hogy a nemes urak és kizsákmányolt parasztjaik évezredes harcába – az egyik oldalra állva – beleszóljon.

*

Eddig rendben. A történet. Amely Trianonnal indult.

És a vége?

A jelen, netán a jövő?

Kell-e egyáltalán? Márminthelyen befejezés, összegzés, lezárás? Hiszen az óhatatlanul lekonyulna esszébe-politikába, amelynek oly rutinosan kitaposott szerpentinjéről – szerintem (de mit szól a szerkesztő-összeállító?) – oly szerencsésen fordultam le a felvezetés után szinte azonnal.

Nahum sírja mellett népes sereg mondta el a kadist. S mégpedig nem a „meg nem született gyermekért”, hanem maguk a gyermekei mondták érte, sőt: azok már nagyobbacska folytatásai is. Izraeli megfelelőim szép gyermekkort biztosított fiainak a sajátja keserűségét pozitívrá fordítva: Zohár közigazdász, egy tanácsadó cég társtulajdonosa egy marokkói családba nősült, Ámit aki csak most végzi a jogi egyetememet, sokáig tartó maga-keresése után egy argentinai családba került be, akik a holokauszt elől még időben Lengyelországból Rhodéziába szöktek, majd onnan Buenos Airesen keresztül tartott az útjuk Izraelbe, a legkisebbnek, Assafnak, aki elektromérnök, nincs még gyereke, ő is egy szefárd családba nősült – a tunéziai apósnak a jeruzsálemi Mahane Jehuda piacon van virágstandja, szoktuk kö-

szönteni egymást, ha arra járok, lányuk nemrég végzett, s már jól kereső ügyvéd, s ha igaz, Assaf egy ötlete, amire *start-up* céget alapított, nagy jövő előtt áll. Nahum a borzalmas betegségében (agyrák), s nehezen fölradott eszmétől, hogy éljen, ezzel vigasztalódhatott, s vigasztalódott is utolsó másfél éve kemoterápiás kezelése, majd azok – az orvosai megmondták, hogy értelmetlen – leállítása után.

Ő a sikeresen célegyenesbe került, dinasztiaalapító Weinberger.

És én? (A „Gyermektelen apa”, ahogy kevés novelláim egyikében meghatároztam magam.)

A jeruzsálemi Givat Saul-i temető – az Olajfák hegye teljesen megtelt, s ide már csak történelmi kiválóságok kerülhetnek, mint legutóbb Menahem Begin – nem ismeretlen előttem, mert több professzoromat elkísértem ide. Nahum temetésén azt tapasztaltam, hogy mióta utoljára jártam erre, elviselhetetlenné zsúfolódott. (Azonban a falain kívül eső telken most a hangos és szopora daruk hipermarketet húznak fel, bele-bele nyikorogva a halottért mondott imába.) Ugyanis aki teheti, Jeruzsálemben akarja kivárni a Messiás eljöveteleig tartó időt – azért itt, mert Ezékiel próféta látomása szerint, innen indul a feltámadás ideje és Jeruzsálembé áramló folyamata a „világ négy égtája felől”, s ezért ők, a most itt az egymás lábára lépő sorakozók lesznek majd az elsők (37. rész, 11–13.): „Akkor ezt mondta nekem: Emberfia! Ez a sok csont Izrael egész háza, amely most ezt mondja: Elszáradtak a csontjaink, és elveszett a reménységünk, végünk van. Azért prófétálj és mondd nekik: így szólt az én Uram, az Úr: Én felnyitom sírjaitokat, és kihozlak sírjaitokból, én népem, és beviszlek benneteket Izrael földjére. Akkor megtudjátok, hogy én vagyok az Úr, amikor felnyitom sírjaitokat, és kihozlak sírjaitokból, én népem. Lelkemet adom belétek, életre keltelek, s letelepítelek benneteket a saját földetekre. Akkor megtudjátok, hogy én, az Úr, meg is teszem, amit megmondtam – így szólt az Úr.” Mindezt a Givat Saul-i rengetegben az ígélet beteljesítésére türelmetlen várakozókat már oszloplábakon álló teraszokat, sőt legújabbban emeletes, hotelszerű építményeket emelnek a sírmezők fölé, hogy a lépcsőkön újabb és újabb sírteraszoknak adjanak helyet.

Elment tőle a kedvem. Nahum emléke biztos örökre velem marad, de ide egyedül képtelen lennék kibotladozni hozzá egy kavicsal a kezemben, így is autóval, s azt egy parkoló-kiszögellésben hagyva, külön busszal jutottunk föl a ravatalozóból a kődsungelben kanyargó ösvényeken, nem is beszélve arról, hogy a helyért el kellene adnom a budapesti lakásomat, amit, ha nincs is kire hagyom, de vala-

hol el kell tölteni az időt, miután leszurkolom a megváltás közelébe férkőzés lehetőségét, mivel a lányos ingatlan a legjobb árfolyamán sem konvertálható lakhelyre az Igéret földjén. (A feltámadás során meg kibírom azt a kis időt, míg csontjaim Magyarország-égtájáról Jeruzsálembé vándorolnak – Ezékiel: „a csontok pedig egymáshoz illeszkedtek. Láttam, hogy inak kerültek rájuk, majd hús növekedett, s végül bőr borította be őket, de lélek még nem volt bennük. Akkor ezt mondta nekem: Prófétálj a léleknek, profétálj emberfia, és mondd a léleknek: Így szól az én Uram, az Úr a négy égtáj felől, jöjj elő, lélek, s lehelj ezekbe a megöltékbe, hogy életre keljenek! Én tehát profétáltam, ahogy megparancsolta nekem. Akkor lélek szállt beléjük, életre keltek, és talpra álltak: igen-igen nagy sereg volt.” [37. rész, 7–11]. Egész életemben túl mohó voltam – lehet, ezért sincs folytatásom ezen a földön – ebben a végső mozzanatban visszafoghatom magam, különösen, hogy talán ez alatt az itteni kis idő alatt újabb, lehet, talmi nyomokat vések magam után, hiszen az írói mesterség, vagy hivatás effajta karistolgatás, amihez a Trianonnal megszerzett nyelv is köt.)

Pedig – hiszen nekem is van jemeni származású izraeli feleségem, aki darab ideje, különösen miután megalázó módon, talán a bőrszíne miatt – („migráns” indulatokkal) leidegenezték a Lidl-pénztár futószalagjánál, hallani sem akar a magyar opcióról, csak szezonális szinten, s ezért állandóan nekem szegezi a menni vagy maradni, *that is the question*-t – noha abban igaza lehet, hogy a végső nyugalom, vagy inkább vég(víg)játék szcenáriója egyre türelmetlenebbül megíratlan, még akkor is, ha több generációra előrevetíthető, hogy itt a nagy „kiszántás” utáni magyar humuszba való „visszaboronálódás” kegyelme nem adatik meg nekünk, a Trianoni Magyarországot negyedíziglen is választó vagy elfogadó Klubereknek–Weinbergereknek.

*

De mit számítanak a tények? A tudat számít. Annál is inkább, mert ma Trianonnak az emlékezetpolitikában van csak tétje, hiszen a Párizs melletti kastélyról elnevezett magyar sérelem behegesztése, míg a világ világ – legalábbis ez a világ –, nem valószínű meg. S az azóta eltelt száz év – az Európai Unió biztató, határokat relativizáló rendszere ellenére – nemcsak állandósulni látszik, hanem társadalmilag is egyre inkább visszafordíthatatlanul szervezősé válik. Azonban az emlékezetpolitikai tét számottevő, sőt: egzisztenciális kihatású.

Ugyanis a magyarság és zsidóság közötti szálak nem a holokausztban, hanem a Trianonért való ún. bűnös felelősség projektálásában szakadtak szét.

Noha a trianoni katasztróféért egyaránt fájt minden magyar zsidó szíve éppúgy, mint a nem-zsidóké. (Annál is inkább, mert a magyar zsidóság tudatosan azt a szerepet vállalta magára a magyar elbeszélésbe belépve, hogy iskolarendszere révén a nemzetiségi területek nem magyar lakosságát elmagyarosítsa, s ebben komoly eredményeket értek el.) Azonban a fehérterror (melynek nincs emlékműve, szemben a vörössel), majd a *numerus clausus* után egyre ellentmondásosabbá vált azonosulnia a rendszerrel, amely a revíziót tűzte ki fő céljául. S aztán még nehezebben volt elvárható 1933-tól, Hitler hatalomra jutásától, egy olyan világhatalmi tényezőtől várni a revízió mennyorszáágát, amely nemcsak szlogenekben, de tettekben is hozzáfogott a zsidók kiűzéséhez Európából. Hány magyar zsidó drukkolt a német fegyverek, s szövetségesük végső győzelméért? A visszacsatolt területek magyar zsidóságának sorsa – az ő deportálásukhoz fogtak hozzá a leghamarabb – még az anyaországi zsidóságénál is tragikusabb volt, mert egyszerre lakoltak meg magyarságukért és zsidóságukért. A náluknál semmivel sem kevésbé antiszemita, vagy zsidó-gyilkos Hitler-szövetséges románok a dél-erdélyi zsidóság életéhez hozzá sem nyúltak, azért, mert ők ezzel védték – sikeresen – trianoni határaikat. Mindennek a legszomorúbb példáját a nagy- és kissármási zsidóság – szerintem a magyar holokauszt legdrámaibb és ezért legtanulságosabb mozzanata – sorsa mutatja, hogy amikor a román kiugrás után oda a magyar csapatok két hétre bevonultak 1944 szeptemberében, első dolguk volt, hogy a falu zsidó apraja-nagyját – mint ezt a szomszéd falu, Pusztakamarás szülötte, Sütő András is megírta (ő mintha hiányozna az új NAT-ból) –, mind a 126 lelket lemészárolták.

Trianon részleges (s annak határaival – paradox módon – nagyjából igazságos) revíziójának visszavonása, s ezzel az örökkévalóságig való kicövekeltése a második világháború következménye. Ennek az eredményhirdetésnek a fogadtatása zsidó részről a meghasadás állapotát mutatta – már akinek módjában volt ezt megélnie, s a holokauszt megpróbáltatásain felülemelkedve ezen a vonatkozáson elgondolkodnia. (Ligeti Ernőnek biztos nem volt módja: az ő sorsa, bestiális halála Budapest szívében ezen antológián belül is felhorgasztja a kibékíthetetlen ellentmondást.) A magyarság 20. századi második trauma-katasztrófája az orosz (szovjet) megszállás, s majd a megszállók társadalmi berendezkedésének a magyar társadalomra októjálása volt. Ez a verevés, ez a megaláztatás nem válhatott ki ugyanolyan érzéseket a túlélő, s Magyarországon is maradó zsidókban. (A kétszázézer túlélő fele 1945 és 1956 között elhagyta egykori hazáját.)

Igen. A magyar zsidókat az orosz csapatok szabadították fel, Auschwitzban és a pesti gettóban egyaránt. Azaz: a magyar zsidók pusztája túlélése az orosz – és szövetségeseik – győzelmének függvénye volt. Ha úgy tetszik: a magyar zsidók pusztája létezésüket a magyar kormány, a magyar társadalom többségével szembeni ellenséges erők győzelmének köszönhetnék.

Itt találkozunk a holokauszt és Trianon. De oly végzetesen – egy teljesen tetejére állított, igaztalan összefüggésben. Mert az igazi Trianon idején, ha másban nem, Trianon megítélésében nem volt különbség zsidó és nem-zsidó magyar ember között. Azonban a Trianon ütötte sebek begyógyítását ígérő (és részben meg is valósító) Horthy-rendszer a magyar zsidóság lépésről lépésre történő eliminálására – is – épült. Zsidótlantató programját – a magyar holokausztot – nagyobb sikerrel vitte véghez, mint a revíziót. Amelynek gyümölcsét csak négy évig élvezhette, azonban zsidóságától a terveknek megfelelően teljesen megszabadult – ez a projektje épp most, 75 év múlva nyeri el végleges befejezettségét.

A tragikus összefüggés-hálózat a Rákosi–Kádár-rendszer mélyhűtő-diktatúrája jegelte, szagtalanította – de kilyukadása, s nyomán a hirtelen föllengedés folyamán ez a megromlott viszony most újra felémelyeg. Ama koalíciósnak nevezett rövid korszak (1945–1949) pandanja, a rendszerváltás kora (1988–2018) hosszú, s zavartalan időt adott. Ebben nyugodtan, nagyhatalmi elvárások nélkül kiforrott a magyar nemzet alkata, válasza erre a megromlott viszonyra, amely Trianonnal vette kezdetét. (A középkori Magyar Királyság után négy évszázados pauza után válva ismét függetlenné.)

Azonban ez a korszak sem tudta föloldani a tényleges és tartalékos tisztok, magyar zsidók és magyarok Trianonnal nem elkezdődött, hanem általa be is fejeződött ígéretes együttműködését – amelyet Ady Endre is – a „Zsidókérdés” körkérdésre írt, de csak később megjelentett esszéjében – *Korrobóri*, 1923 az első megjelenés a Nyugatban – a magyarság utolsó esélyének látott.

A gyászmunka és eredménye: traumaoldó megbékélés és gyógyulás elmaradása – amibe beletartozott volna a Trianonban való sároosság felelősség-billogjának levétele is – a mai maradék zsidóságra nézve azt az egzisztenciális következményt jelenti, hogy lehetetlenné teszi számára a (lelki, pszichikai azonosságával azonos) egészséges életet – s anélkül pedig minek?

A felvezetésben az első világháborús regény hiányával indítottam. Befejezésként rákérdezhetünk: vajon született-e második világháborús magyar re-

gény? Bármilyen meglepő, még annyira nyomokban sem, mint az első világháborúról szóló művek. (A zsidók ellen viselt háború – párhuzamosan zajlott a második világháborúval – magyar frontjáról viszont tengernyi sok műfajú irodalom született, amelyeknek árja mennyiségben és nívóban – e kettő közt van összefüggés – egészen a Nobel- és Oscardíjakig csapott föl.) Ezt a zsidóság maradéka egészséges élethez való ragaszkodása jeleként kell értékelni.

Azonban párbeszéd – elkövető és áldozat párbeszéde híján – nem vezet egyik fél gyógyulásához sem. Következésképp ennek elmaradása, mint a gyógyíthatatlan betegségek egy bizonyos ponton túl, a magyar zsidó történelem befejeződéséhez vezet.

*

A „Pannon temető”? (Ahova mostani nyáron kikísértük az utolsó nagy magyar nemzedéket – Ungvári Tamást, Heller Ágnes, Konrád Györgyöt –, amelyről, mint a terepen dolgozó szerkesztő „tudományosan” is kimutattam, hogy velük kimúlt teremtető lendületünk, s folytatásunk lehetősége. Egykori esszém címét tovább aktualizálva – *A halott arcán növekvő szakáll*, Kortárs, 2001/8. –: a halott arcán már a szakáll sem nő többé. Azonban az újabb és újabb táblákkal beborított sírhoz – nemcsak költségkíméleti okból, hiszen a sírokba való be-bebújás is belekerül fél-fél millióba – és lakóihoz szívesebben csatlakoznának – nagymami táblája alatt van még egy kisebb feliratú töredékhez – Kőbányai János, 1951–20?? – elégnyi helyecske, zárójel-Klauberózás nélkül, mert én már a város-kerület névvel jöttem e világra – hiszen, ha valahol, körükben otthonos helyre kerülnek. Nem beszélve arról, hogy ez a föld megkérdőjelezhetetlenül az enyém: ha nem is én, de fölmenőim munkájuk verejtékét pénzre konvertálva ezt meg- és kiváltották nekem is, az ősatya Ábrahám példáját követve, aki a Makpéla-barlangot, ahová feleségét, Sárát eltemette, s a „baráti” törzsfők alságos, semmire nem kötelező szívességét elhárítva, ragaszkodott, hogy fizessen a földért, hogy felesége, s majd később ő is, a saját talpalatnyi földjén – „Így lett a mező és a barlang, mely benne van, Hét fiai részéről Ábrahám birtoka temetkező helyül” (Genesis, XXIII. 20.) – várja a nagy ítéletet.

De e jogosultsághoz még ki kellene bekkelni – hogyan és hol és kivel?, azonban egy perccel sem tovább, amíg igazoltan dolgom van itt – még közel egy emberöltőt...

(*Lođ–Budapest, 2020. március*)

Hunyadi Zsombor
Feuerstein pokoljárása
és Hameiri megmenekülése
Avigdor Hameiri háborús prózája
A pokol fenekén tükrében¹

HAMEIRI ELSŐ HÁBORÚS
 ELBESZÉLÉSEI

Avigdor Hameiri 1929-ben, *Ha-sigaon ha-gadol* („A nagy örület”) című első világháborús regénye megjelenéséig költői tevékenységéről volt leginkább ismert a héber nyelvű irodalomban. Első verseskötete *Sirei Avigdor Fojerstejn* („Avigdor Feuerstein versei”) 1912-ben, Budapesten, a *Ha-biszdadrut ha-cionit be-Hungarija* („A Magyarországi Cionista Szervezet”) kiadásában jelent meg.² Verseskötetével Hameiri meglehetősen ismertségre tett szert a héber irodalmi berkekben, bár leginkább a megjelenés helye, Budapest, és a más, korabeli kelet-európai költői hagyománytól elütő lírai nyelvezet lepte meg a héber kritikusokat. Több, a verseskötetet tárgyaló kritika is kiemelte a szerző idegenségét és különállását a kor alakuló héber irodalmi kánonában.³ Egy 1925-ben megjelent kritika olyannyira elütőnek vélte Hameiri irodalmi stílusát a korban jellemzőtől, hogy külön vonulatot tulajdonított Hameiri stílusának, melyet „hameirizmusnak” (*hameiriut*) nevezett.⁴ Ez az idegenség végigkísérte Hameiri irodalmi pályafutását, mely a szerzőnek nem kevés keserűséget okozott az évek során.

Irodalmi munkássága több szempontból lényegesen különbözött a héber irodalomban elvárt és értékeltektől. Ennek egyik megnyilvánulása Hameiri irodalmi és műfaji kísérletezései. Számos műfajban alkotott, így versein kívül többek között regényt, több filmforgatókönyvet (*Harpatkaotav sel Gadi ben Szuszi*, „Szuszi fia Gadi kalandjai”, 1931; *Zot hi ha-arec*, „Ilyen a Szentföld”, 1935), gyermekkönyvet (*Hokhmat ha-behemot*, „Az állatok bölcsesége”, 1933), riportázst (*Masza be-Ejropa ha-prait*, „Utazás a vadregényes Európában”, 1938), etimológiai szótárt (*Ha-ivri ha-kadmon*, „Az ősi héber

ember”, 1942), színművet (*Asrei ha-gafrur: Hazon ha-gvura ve-ha-thila sel Hana Szenes*, „Boldogok a fellobbanó fények: Szenes Hanna hősiességének és dicsőségének látomása”, 1958), számos fordítást (többek között Jókai Mór [1825–1904], Szenes Béla [1894–1927] és Efrájim Kishon [1924–2005] műveit fordította héberre), de még műfajilag vegyes munkákat (*Bejn senei ha-adam*, „Az ember karmai között” 1930) is megjelentetett.⁵ Ezen írások műfaji sokfélesége csak egyike azon jellemzőknek, melyek Hameiri egyedülállását bizonyítják. Hameiri írásainak másik jellemző vonása, hogy több irodalmi regiszterben is alkotott. Írásaiban sokszor domináns szerepet kapnak a melodramatikus, triviális és hatás-keltő elemek. Ezek néha a művek egészét áthatják, máskor a szerző a különböző regiszterek között ugrál. E stílus sokféleség több alkalommal megtevettette a héber kritikát, és ellehetetlenítette a szerző besorolását a modern héber irodalmi kánonban.

Egy, a Hameiri halála után megjelent esszé levasztotta a háborús írásait az összeletmű többi alkotásáról, és amellet érvelt, hogy azok nem szolgálnak zsinórmértékül Hameiri művei egészét illetően.⁶ Hameiri háborús elbeszélései, regényei és versei valóban egy külön egységet képeznek a szerző életművében. Ennek egyik oka, hogy ezekben az Osztrák–Magyar Monarchia soknemzetiségű, több kultúrát összefogó miliójébe organikusan illeszkedő zsidó értelmiségi átváltozásának útját követhetjük nyomon. A pesti zsidó újságíró Feuerstein az első világháború kitörésekor bevonul katonának, hogy harctéri megpróbáltatásait és a hadifogságban elszenvedett gyötrelmeit követően egy hatalmas metamorfózison essen át, melynek eredménye a szélsőségesen nacionalista, a harmincas évek héber palesztinai irodalmának militarista nézeteit képviselő új héber költő, író és publicista Hameiri lett. A jelen

esszé ezt az átváltozást követi nyomon a szerző háborús írásain keresztül.

Egy 1929-ben megjelent kritika az alábbi szavakkal igyekezett megvilágítani, hogy Hameiri írásai és személyisége mennyire elütnek a héber irodalmi körökben megszokottól:

Hameirinek zsidó-betyár jelleme van. Megtalálod benne a zsidó keserűséget és fájdalmat, melyek a próféták gyermekeit jellemzik. Úgy tűnik, hogy neveltetése és környezete kölcsönözték neki ezt a tendenciózus, harcos temperamentumot, mely az elbeszéléseiben is kiütözik. Merészsége és lelki szabadsága minden sorából kitűnik.⁷

Bár Hameiri saját irodalmi önmeghatározását tekintve elsősorban költő volt, prózaírói munkássága palesztinai emigrációja után (1921) fontos szerepet játszott. Már Palesztinában jelentek meg elbeszéléskötetei, a *Tabat samajim adumim* („A vöröslő ég alatt”, 1925), *Keset Jakov* („Jákob íja”, 1926) és a *Be-sem rabi Jesu mi-Nacrat* („A názáreti Jézus rabbi nevében”, 1928), melyekben a későbbi két háborús regényéhez (*A nagy örület* és a *Be-gebinom sel mata*, „A pokol fenekén”)⁸ hasonlóan az első világháborús tematika tűnik fel.⁹ Hameiri összegyűjtött írásainak kiadását egy Jeruzsálemben alakult kiadói bizottság vállalta magára, melynek élén a jeruzsálemi Be-calel Művészeti Akadémia megalapítója, Borisz Schatz (1867–1932) állt, de tagjai között tudhatta a későbbi irodalmi Nobel-díjas Sámuel Jozsef Ág-nont (1888–1970), és az akkor még Budapesten élő Patai Józsefet (1882–1953) is. A bizottság indoklása szerint Hameiri katonai szolgálata, illetve hosszú oroszországi hadifogsága megfosztották annak lehetőségétől, hogy publikálja az évek alatt felhalmozódott írásait, így az összkiadással megpróbálták Hameiri irodalmi tevékenységét a húszas években új virágzásnak indult palesztinai irodalmi kánonba illeszteni.¹⁰

A kötetekben megjelenő elbeszéléseket Hameiri regénye előképeinek tekinthetjük, ugyanis azokhoz hasonlóan az elbeszéléseket is a szerző életrajzi elemei szövik át, a két regényben kibontott témák pedig már e történetekben is domináns szerepet kapnak. Feltűnnek a regényekben is központi helyet betöltő figurák is, úgy mint Esztrájher bácsi (*Simon ve-ha-hajim*, „Simon és az élet”), „a döngyöző cigány” (*Torat ha-kaszkerkatin*, „A kaszárnya tana”), Margulisz (*Ha-general ha-ruwzi ha-mecujac*, „A cicsesz orosz generális”) és a tisztiszolga Pali (*Al ha-szaf*, „A küszöbön”) is. Az elbeszélésekben a keleti front lövészárkai valóságának naturalisztikus

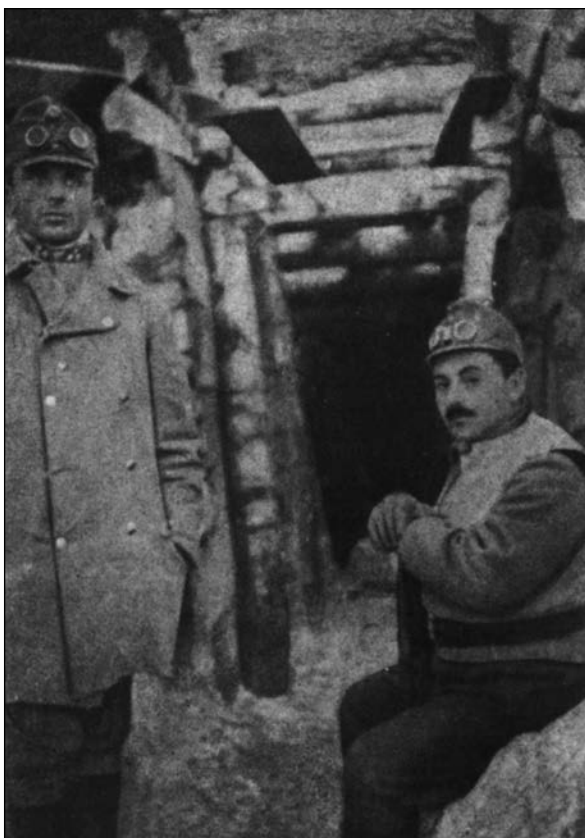

Avigdor Hameiri
mint magyar katonatiszt a háborúban

leírását kapjuk, a katonák között feszülő etnikai és nacionalista konfliktusokról, a tisztek és a közlegények között kialakuló ellentétekről szerezhetünk benyomásokat. Az ellentétek ábrázolásának célja azonban egyes kritikusok szerint a lélek mélységeinek feltárása. Ahogy a magyar származású fordító, kritikus és költő, Mordekhaj Avi-Saul (1898–1988) Hameiri háborús elbeszélései kapcsán fogalmazott:

Az elbeszélő Hameirit elsősorban a mélyreható pszichológiai vájkálódás jellemzi. A könyvében bemutatott lelki problémák mindig filozófiai köntösbe vannak bújtatva. Az író kiteríti elének az egész köntöst – csak valami titokzatos köd lebeg az égen – és felfedi az olvasó előtt a lélek legrejtettebb titkait, melyeket se nem látni, se nem hallani. Számos története képtelenségnek tűnik (az előszavában erre maga a szerző is utal), a történések pedig mintha elejétől végéig kitaláltak lennének, de mindenesetre eltúlzottak. Azonban a mű egészét tekintve ennek semmi jelentősége. Hameiri gazdag képzelőereje eredeti gondolatokat eszel ki, és ültet át a valóságba.¹¹

Hameiri az elbeszélésekbe ágyazva, de ahogy a fenti kritika is utal erre, a *Keset Jakov* előszavában is bizonygatja a leírások valóságtartalmát, és azokat a zsidó származású katonák különállásának bemutatására használja.¹² Hameirinek az elbeszélésekben kibontott héber prózai stílusa elüt a kor többi alko-

Hameiri a fronton, tisztiszolgájával,
testi-lelki barátjával, Palival, aki mindkét könyve
egyik főszereplője
– de a Pokol legmélyéről nem jött vissza

tójának nyelvhasználatától, a mondatai rövidek, pergőek, kihegyezettek. Az elbeszélte történetek szélsőséges, erőszakkal és borzalmakkal teli élményeket tárgyalnak. A *Be-sem rabi Jesu mi-Nacrat* kötetben megjelenő „*Ricpa bat Aja*” („Ricpa, Aja lánya”) című elbeszélésben egy zsidó anya gyermekeit a keleti front egyik zsidó kisvárosában a saját vérével keni össze, hogy ha jönnek a kegyetlenkedő „pogromisták”, úgy tűnjön, hogy már elpusztultak. Az anya fortélyja már majdnem sikerül, a család életére törő oroszok már kifelé tartanak a házból, ekkor azonban az egyik gyerek hangot ad, mellyel mindnyájukat elárulja, és vesztüket okozza. Az anya az örület határára jut, csak azzal sikerül számára bizonyos vigaszt nyújtani, hogy az elbeszélő egy társa, a monarchia egy másik zsidó katonája megígéri neki, hogy halotti imát, kaddist mond a lemészárolt gyerekek után.¹³ A történet főszereplője a bibliai Ricpa bat Ajától kölcsönzi nevét, aki kivégzett fiai testét a vadállatoktól és a madaraktól védte.¹⁴ Hameiri kifordítja a bibliai történetet,

mivel elbeszélésében az anya, bár az eredeti történethez hasonlóan képtelen megmenteni a gyermekeit, az életük felett próbál örködni. A „*Ricpa bat Aja*” című elbeszélés paradigmikus mindhárom kötetet illetően, hiszen azt a látszatot kelti, hogy az egész világháború a zsidók elpusztításáért robbant ki. Az orosz seregben harcoló ukránoknak, kozákoknak, oroszoknak mintha más célja nem is lenne, mint az elfoglalt területek zsidóságának szisztematikus megsemmisítése. A monarchia seregeiben a helyzet valamelyest összetettebb, hiszen itt csak az a zsidó van veszélyben, aki felvállalja vallását, vagy zsidóságát társai tudomására hozza. A monarchia seregeiben láthatatlanná váló, „asszimilált”, vallástalan zsidók büszke társaik, így az elbeszélő esküdt ellenségei is lesznek.

Ez a témakör bukkan fel a „*Menorat ha-maor ha-haja*” („Az élő fény lámpása”) című elbeszélésben is, melyben a zsidóságát titkoló tiszt, az identitását büszkén vállaló főszereplőt büntetésül fénylő lámpásként az ellenség kereszttüzebe állíttatja, aki csak csodával határos módon menekül meg az ellenség golyói elől. A halál közelségének élménye, de zsidó identitásának felvállalása visszaigazolják az elbeszélő háborús gyötrelmeit, melyeket úgy összegez, hogy a „szenvetések megtisztítják az embert”.¹⁵ Ez a mondat akár a kötetek többi elbeszélésének központi állítása is lehetne, mert az átélt borzalmak Hameiri már e korai elbeszéléseiben is egy új, az identitását felvállaló, a környezet elítélő véleményével megküzdő, és minden ellenséges megnyilvánulást legyűrő személyiség kibontakozását feltételezik. Hameiri elbeszélője nem a háborús gépezetet illeti kritikával, és nem a harcoló felek veres, iszonytató küzdelmeinek következményeit mutatja be, hanem az elbeszélők, vagy egyes elbeszélések szereplőinek lelki nemességét vagy megnevelését veszi górcső alá. A háborús mézárálás valóban fontos, hiszen ez képes a szereplők azon jellemvonásait a felszínre hozni, melyek többé, tudatosabbá és kifinomultabbá teszik őket, vagy ahogy egy kritika fogalmazott, tovább segítik őket, és magát a szerzőt, Hameirit is „a héber fajiság szabadsága” („*he-berut sel giziut ivrit*”) felé vezető úton.¹⁶ E korai háborús írásai Hameirit leginkább Ernst Jünger (1895–1998) 1920-ban megjelent *In Stablgewittern* (magyarul *Acélzivatarban*) című regényének alap gondolatához, illetve a húszas években megjelent esszéinek (*Der Kampf als inneres Erlebnis*, „A háború, mint belső élmény”, 1926) szellemiségéhez teszik hasonlatossá.¹⁷ Az esszék a regényben megfogalmazott gondolatok filozófiai kifejtését tartalmazzák, melyekben Jünger azt mutatja be, hogy a világháború vagy egy új embertípus születését vonta maga után,

vagy a modernkori új embertípus megszületése elkerülhetetlenül idézte elő a világháborút. Jünger esetében ez az embertípus második öltözetként, testének kiterjesztéseként viseli magán a fegyverzetet, és mind jobban válik eggyé az általa működtetett gépezettel.¹⁸

Hameiri három elbeszéléskötete realiztikus elemekkel átszőtt történetei bevonják az olvasót a front világába és borzalmaiba, de fordulataikban sokszor inkább emlékeztetnek egy olyan narrátor stílusára, aki hihetetlen, vagy alig hihető történetek valóságtartalmáról próbálja meggyőzni hallgatóit. Nem véletlenül fogalmazott úgy egy jiddis kritikus 1929-ben, hogy ha az olvasó nem is hinné, hogy mindez megtörténhet a fronton, Hameiri egyenesen „rákényszeríti az olvasóra”, hogy higgyen a történeteinek. Ezt az irodalmi technikát pedig az amerikai Edgar Allen Poe (1809–1849) írásaival tartja rokonnak.¹⁹ Ez a megállapítás azonban Hameiri elbeszéléseire vonatkoztatva meglehetősen furcsán hat, ugyanis Poe irodalmi ars poeticája a történet hitelességét másodlagosnak gondolja az autenticitást kölcsönző elbeszélői keretnél.²⁰ Ezek szerint Hameiri háborús elbeszélései nem lennének többek, mint a hatáskeltés eszközei.

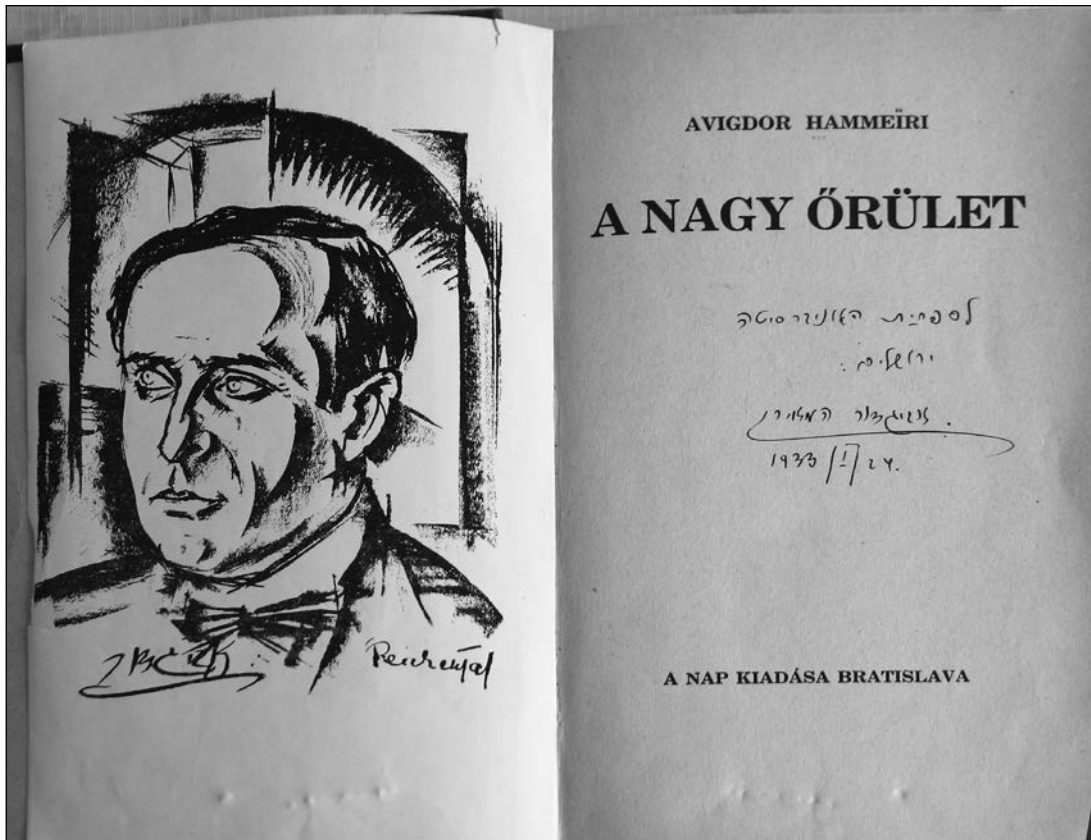
Hameiri elbeszéléseiben nyomát sem lelhetjük az első világháborús prózára jellemző, a front két oldalán harcoló felek között kialakuló bajtársiasságnak. Hameirinél az orosz haderő katonái vérszomjas, zsidógyűlölő, kegyetlen vadállatok, akiknek egyetlen célja az ellenség testi és lelki megsemmisítése. A külső ellenség mellett az elbeszélések főszereplőjének a belső ellenséggel is meg kell küzdenie, akik vagy a tisztí rétegből kikerülő elkötelezett antiszemiták vagy asszimilált, ún. „öngyűlölő” zsidók. A belső fenyegetések épp annyira sodorják veszélybe a főszereplőt, mint a kívülről érkező támadások, melyek az identitását nyíltan vállaló zsidó tiszt elpusztítására irányulnak. A „*Seker*” („Hazugság”) című elbeszélés zsidó főhőse, Akiva ben Joszef Hekmerész, halált megvető bátorsággal küzd a fronton, „szembe mer nézni a halállal”.²¹ A legnehezebb küldetéseket is könnyedén teljesíti, ezért közel kerül a parancsnoksághoz. Végül hadititkok birtokába jut, ami meglehetősen kellemetlenül érinti a monarchia hadvezetését, zsidósága miatti „kívülállás” pedig gyanússá tesz Heket, ezért feljebbvalói elteszik láb alól. Tematikájában Hameiri ezen korai elbeszélései nem a húszas években keletkezett háborús prózával, hanem inkább a jiddis elbeszélő, Lamed Sapiro (Levi Josue Sapiro, 1878–1948) már az Egyesült Államokban írt, de a cári Oroszországban, a huszadik század elejének társadalmi feszültségekkel terhes időszakában játszódó, a zsidók el-

leni erőszak megnyilvánulásait feldolgozó, ún. „pogromelbeszéléseivel” mutat rokonságot.²² Sapiro, Hameirihez hasonlóan a zsidók kiszolgáltatottságát helyezi történetei középpontjába („*Di jiddise melukhe*”, „A zsidó birodalom”, „*Vajsze kbale*”, „A fehér kalács”; „*Der celem*”, „A kereszt”), melynek monotonitása néhol megtörik a nem várt zsidó ellenállás és a bosszú megnyilvánulásai által („*Sfojkb hamoszkhe*”, „Öntsd ki haragodat”; „*Der kuw*”, „A csók”).²³

Összességében kijelenthetjük, hogy Hameiri két háborús regénye, *A nagy örület* és *A pokol fenekén* a három elbeszéléskötetben megjelent háborús novellák számos elemét tartalmazza. Az elbeszélésekben a szerző egyáltalán nem törekedett arra, hogy a történeti hitelesség látszatát keltse, emiatt ezek az írások számos bizarr, groteszk vagy különösen túlzó cselekmény- és jellemábrázolást tartalmaznak.

HAMEIRI ELSŐ REGÉNYE – A NAGY ÓRÜLET

Az első ízben 1929-ben, a Mitzpah Kiadó gondozásában megjelent *A nagy örület*, majd a szöveg javított újrakiadása 1930-ban biztosította Hameiri helyét a modern héber, majd izraeli irodalmi kánonban, hiszen regényével a modern héber prózában addig nagyrészt ismeretlen, zsidó nézőpontból mutatta be az első világháború eseményeit.²⁴ *A nagy örület* magyarul először 1931-ben, Pozsonyban, Löwenkopf Kálmán fordításában és Hameiri jóváhagyásával jelent meg. Hameiri regénye roppant népszerű volt a palesztinai *jisuv* („palesztinai zsidó települések”) héber olvasóközönsége körében, így az izraeli irodalomtörténetben Hameiri e regényét az első nagy példányszámban eladott irodalmi műként tartják számon.²⁵ *A nagy örület*, a háború keleti frontján játszódó memoár-regénye folytatása *A pokol fenekén* (1932) című nagyepikai alkotásnak, mely a szerző orosz hadifogságban szerzett élményeit beszéli el. *A nagy örület* sikerével ellentétben azonban a regény folytatása mind a héber olvasóközönség, mind a kritika részéről visszafogottabb fogadtatásban részesült.²⁶ Prózai munkássága e két háborús regény után – kisebb sikerektől eltekintve – már sosem tudott széleskörű olvasótábort megszólítani. Hameiri azonban népszerű regényét követően az első világháborús tematika zászlóvivője lett a palesztinai *jisuvban*. *A nagy örület* című regényét Hameiri a roppant sikert követően színművé is átdolgozta, de az már nem volt képes a palesztinai színházi közönség tetszését megnyerni. *A nagy örület* színpadi kudarca után viszont Hameiri egy kiemelkedően sikeres, az

Hameiri háborús regényének első magyar kiadása, amelynek egy példányát megküldte a Héber Nemzeti Könyvtárnak.

Ennek alapján adja ki a Múlt és Jövő a regény gondozott és utószóval ellátott változatát

első világháborús élményanyagra támaszkodó színházi adaptáció megvalósításában játszott szerepet. Ő fordította Max Brod (1884–1968) Jaroslav Hašek (1883–1923) *Švejk, egy derék katona kalandjai az első világháborúban* című regénye színházi adaptációját, mely még a regény héber megjelenését mintegy tíz évvel megelőzve, 1936-ben került bemutatásra a tel-avivi héber Ohel színpadán.²⁷ 1946-ban pedig Hameiri fordította héberre a németül író, Bécsben született Mose Jakov Ben-Gavriel (Eugene Höflich, 1891–1965) az első világháború idején, Jeruzsálemben játszódó regényét, mely *Zabav babucot* („Arany az utcákon”) címmel jelent meg.²⁸ Hameiri már a regény megírásakor támogatta Ben-Gavrielt, és igyekezett, bár sikertelenül, a német kézirat számára is kiadót találni.²⁹

Hameiri *A nagy örület* című regényében a héberül és a legtöbb jiddisül megjelent elbeszéléssel és regénnyel szemben nem a háborús háttérországokban élő zsidók sorsát, és a háborúnak az életükre gyakorolt hatását írja le, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének kötelékében, a keleti

fronton harcoló zsidó tiszt szemszögéből ábrázolja az elbeszélő benyomásait.³⁰ Ez alól kivételt képez az 1919–1920 között jiddisül, folytatásokban megjelent *Unter di fligel fun tojt* („A halál szárnya alatt”), Avrom Zak (1891–1980) jiddis költő és író műve, amely

[...] nem egy *megkonstruált* mű, nem a fikció alapján nyugszik, nem a képzelet szülötte – hanem a világ-pszichózis *valóságának*, első fázisának, a legeslegelejének egy szelete – az első tűzbeboruló napokban – 1914 júliusában –, mikor földgolyónk egy jelentős hányada óriási, pokoli tűzvészé változott... Az emberiség két történelmi korszaka határán történt, mikor lelkünk minden darabja még a helyén volt, nem zavarta meg, nem zaklatta föl még semmi; mikor még egyetlen kiontott vércsepp sem hagyott foltot az emberiség lelkiismeretén; mikor már egyetlen forró ártatlan könnycsepp is fel tudta gyújtani a szíveket; mikor a fák még nem akasztófák voltak; mikor a földeket még nem

sírdombok szegélyezték és mikor a folyókat még nem a vér színezte meg; mikor az élet kontrasztjának és rémálmának nem várt árnyékát még be tudtuk fogadni.³¹

E regény az első világháború egyik legelső zsidó irodalmi feldolgozása. Az első, folytatásokban megjelent elbeszéléseket Zak később kibővítette, és azokat regényformában 1921-ben, Varsóban jelentette meg. Hameiri regényéhez hasonlóan Zak műve is roppant népszerűségnek örvendett a jiddis olvasóközönség körében.³² *A nagy örület*tel szemben, Zak regényében a keleti front másik oldalán, a cári Oroszország haderejének kötelékében szolgáló zsidó közlegény benyomásait írja meg. Hameiri regényével ellentétben az *Unter di fligel fun tojt* főszereplőjét a kötelező katonai szolgálata idején, mely alól sikertelenül próbált kibújni, éri a világháború kitörése. A regény főhősét a kiképzőtáborból a frontra vezénylik, ahol szembesül a háború pusztításával. Zak a fronton többször leírja a találkozásait más katonatársaival, de az ezeket tárgyaló epizódok másodlagos jelentőségűek a regényben. Zak műve valójában cselekmény nélküli regény, leginkább a szerző benyomásainak és belső monológjának lazán összefűzött gyűjteménye. A leírt események sorozata felcserélhető, a keretet csupán a főszereplő bevonulása és a tűzharcban szerzett sérülése jelenti, amely miatt időlegesen kivonják a frontról. *A nagy örület*tel ellentétben Zak regényében nem láthatunk jellemfejlődést, a főhős már a kezdetektől elutasítja a háborút, a frontra már egyfajta fatalizmussal megy ki, biztos benne, hogy ott a golyók áldozatául fog esni. Az ellenség csak mint az életét veszélyeztető elem van jelen, a főhős nem ruhazza fel a front másik oldalán szolgáló katonákat konkrét jellemvonásokkal, azonban többször, *A nagy örület* főszereplőjéhez hasonlóan, aggodalommal gondol arra, hogy ott is hozzá hasonló zsidók harcolnak.³³ Ugyancsak érdemes kiemelni, hogy regényében Zak költői metaforái, lírai stílusa központi szerepet játszanak, míg Hameiri regényében a háborús, expresszionista verseire jellemző nyelvhasználatnak nyomát sem találjuk. E kontextusban fontos megemlíteni Zak későbbi, *Fonje ganef* („Ruszkik”) című regényét, mely a főhős kiképzőtáborban szerzett tapasztalatait írja le.³⁴ E regény cselekménye tükrözi *A nagy örület* azon részeit, melyek a főhős kiképzését írják le.³⁵ Itt is a kiképzőtisztek az értelmiségieket gyűlölő, antiszemita, kegyetlenkedő és agresszív attitűdjéről szerezhetünk értesüléseket.

A nagy örület és folytatása, *A pokol fenekén* – Erich Maria Remarque *Im Westen nichts Neues* („Nyugaton a helyzet változatlan”, 1929) című regényéhez ha-

sonlóan – életrajzi ihletettségek, de feltehetően a drámai hatáskeltés kedvéért az átélt élményanyagot Hameiri meglehetősen szabadon kezelte – bár ezt a feltevést a szerző élete végéig tagadta.³⁶ Ennek oka *A nagy örület* megjelenésével párhuzamosan készülő, majd ugyancsak 1929 szeptemberében, mindössze két hét különbséggel megjelenő, a Remarque-regénynek a Stiebel Kiadó gondozásában napvilágot látott, a héber író, Jakov Horovic (1901–1975) készítette héber fordítása lehetett.³⁷ Hameiri fáradhatatlanul tagadott bármilyen átfedést a német regényíró művével, és számos alkalommal visszautasított minden olyan állítást, miszerint más háborús írások hatással lettek volna regénye megírására. Hameiri többször kifejtette, hogy regénye a háború, majd a hadifogság idején vezetett naplójeljegyzéseinek regényes feldolgozásán alapszik, melyeket már korábban folytatásokban közölni akart, de a kéziratból csupán néhány fejezet került kiadásra, először 1918-ban és 1919-ben magyarul, majd egy nagyobb részlet 1925-ben a *Haaretz* lapjain héberül.³⁸ A regény megjelenésének tervével már az 1925-ben meghirdetett összkiadás hirdetéseiben is találkozhatunk. Ezekben *A nagy örület* regényét még a korábbi címtervvel hirdették, *Ha-paradokszon ha-gadol* („A nagy képtelenség”) cím alatt.³⁹

A tervezett kötet alcímében „háborús napló” megjelölést olvashatunk, amely később kikerült a regény szövegéből, azokban már a műfajilag lazábban értelmezhető, de tartalmilag konkrétabb, „egy héber tiszt feljegyzései a nagy háborúból” alcímet kapták. A hitelesség látszatát kívánta kelteni a megjelenés évében, Tel-Aviv-ban írt előszóban, melyben Hameiri kifejti, hogy háborús feljegyzéseit a kiképzőormesterével való első találkozása után kezdte írni, és azokat 1921-ig, az orosz hadifogságból történő felszabadulásáig vezette. *A nagy örület* alcíme tehát a regény műfaji megjelöléssel szembehelyezkedik, és a szöveg dokumentarista, leíró jellegét rögzíti. A Hameiri regényeiben leírt események azonban számos kritikus ponton kétségessé teszik a szöveg dokumentarista jellegét.⁴⁰ Hameiri háborús regényeinek kronológiája bizonytalan, nem világos, hogy a szerző pontosan mikor esett hadifogságba, és mikor szabadult orosz száműzetéséből. A különféle feltételezések szerint Hameiri egy, másfél vagy két évet töltött az orosz hadifogságban.⁴¹ *A nagy örület* című regényben vázolt történet alapján a főhős egy antiszemita megjegyzés megcáfolásául, patrióta érzelmeitől vezérelve vonul be katonának, e patriotizmus azonban gyakorlatilag a bevonulás után nyomban eltűnik, és a szerző cionista meggyőződésének adja át a helyét. A regény folytatásában,

A pokol fenekén kötetben pedig már arról olvashatunk, hogy Hameiri gyakorlatilag akarata ellenére került a frontra.⁴² Az események egymásutánosságának logikus láncolata *A nagy örület* folytatásában is rendszeresen megtörik, sokszor nem indokolja a szerző, hogy milyen okok állnak egyik fogolytáborból a másikba történő átirányítása mögött, a szöveg dinamikája hivatott áthidalni a cselekmény következetlenségeit. Hameiri továbbá a fronton elterjedt, de később megalapozatlannak bizonyult pletykákat is tényként kezeli. Többször kitér arra, hogy a Bruszilov-offenzíva, amely során állítása szerint hadifogságba esett, a monarchia cseh csapatainak árulása miatt lehetett sikeres.⁴³ Ez a hadifogságban terjedő híresztelés történetileg hamisnak bizonyult, Hameiri regényeiben azonban fontos szerepet kap, ugyanis pont azt igazolja, hogy egy soknemzetiségű államegység halálra van ítélve, elképzelhetetlen az együttélés. A zsidók a monarchia cseh katonáihoz hasonlóan ugyancsak elnyomott kisebbségben vannak az osztrák és magyar domináns nemzeti csoportokhoz képest, így a cionista ideálnak megfelelően nekik is nemzetállami keretek között kell a helyzetükre orvosságot találniuk.

A nagy örület előszavában a szöveg hitelességén kívül Hameiri „feljegyzései” fókusztpontjának kérdését is érinti. A szerző itt azt állítja, hogy nem a vele együtt harcoló zsidókról akart elsősorban írni, de végül mégis a regény zsidó szereplői kerültek a középpontba („Közben észrevettem közöttünk a zsidót is, aki az örületek házában is zsidó maradt: lelkes bolond, szent bohóc, vén gyerek, gyűlölt szerelmes. Nem készültem rá előre, hogy bennem és testvéreimben, a halálban éppen a zsidót meglás-sam, de így történt”).⁴⁴ A regény megjelenése után a héber kritika természetesen rendszeresen kitért a Remarque és Hameiri regényei közötti hasonlóságokra és különbségekre. Egyes vélemények szerint Remarque regénye inkább szikár, dokumentarista jellegű, míg Hameiri írása nagyobb irodalmi igényességről tesz tanúbizonyságot. *A Nyugaton a helyzet változatlan* tényszerűsége miatt Remarque-nak nincs akkora irodalmi potenciálja, mint Hameirinek, de ez mégsem vesz el a német regényíró művének értékéből. Remarque regényének az egyszerűség, Hameiri művének pedig irodalmiassága az erénye. E kontraszt miatt azonban elkerülhetetlen, hogy míg Remarque leírásainak és megfigyeléseinek feltétel nélkül hitelt adunk, Hameiri elbeszélőjének nem nagyon tud hinni az olvasó.⁴⁵

A nagy örület születésének éve fordulópontot jelentett Hameiri életében, mert többszöri sikertelen kísérlet után 1929-ben végleg bezárt az általa irányított *Kumkum* („Teáskanna”) nevű satirikus

színházi társulat, amely nagyrészt Hameiri-darabokat vitt színre a szerző rendezésében. A társulat, melynek szervezése a korábbi években Hameiri idejének nagy részét lekötötte, ezért feloszlása lehetőséget teremtett arra, hogy a szerző prózaírói tevékenységének szentelhesse magát.⁴⁶ Hameiri *A nagy örület* című regényét, az első világháborús „örület” közepette is józan és pacifista hangot képviselő Albert Einsteinnek (1879–1955) ajánlotta, ezzel is hangsúlyozva a könyv pozitívista szemléletét. Hameiri mindkét első világháborús regényén végighúzódik a háborús öldöklés abszurditását ellenpontozó tudományos szemlélet objektivitása iránti vágyakozás. Hameiri azonban a tudományos szemléletet többször az etikai ismérvekkel állítja szembe, mondván: a tudományos látásmód a humanista értékek elmosódásához vagy megkérdőjelezéséhez vezet. A különböző nemzetek és érdekcsoportok kicsinyes haszonszerzési vágya és beteges szenvedélyei megakadályozzák és ellehetetlenítik a tudománynak az egész emberiség javára való etikus felhasználását, és így az egész világot a pusztulásba taszítják. A tudomány és annak etikátlan felhasználása „az egész emberiség jólétének biztosítása érdekében” témaköre jelenik meg Hameiri a második világháború idején játszódó, *Ha-mesiah ba-lavan* („A fehér messiás”, 1947) című palesztinai regényében is.⁴⁷

A nagy örület főszereplője maga is számot vet sorával, és a regény folyamán jellemfejlődésen megy keresztül. Hameiri 1914-ben önként jelentkezik a Monarchia hadseregébe, és belső jellemfejlődését a háború kitörésének elbódulásától az átéltszerűségek örületén keresztül a háború teljes elutasításáig követhetjük. A főszereplő jellemfejlődését sugallják a regény elején található fejezetcímek is, úgymint „Ópium”, „Örület”, „A magányos lélek” és „Utazás a hottentották földjén”, melyekben érzékelhető az elbeszélő irányvesztettség és elhagyatottsága, majd a regény második felétől „Összeszorított ököllel”, „A kurvák városa” és „Utolsó napjaink”, melyekben egyre jobban felerősödnek a csalódás, a düh és a kiábrándultság hangjai. Hameiri azonban nemcsak a háború elutasításáig jut el a regény során, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia kevert identitásának és szabad identitásválasztásának ethoszától való eltávolodásáig is. *A nagy örület* elején a regény főszereplője napilapszerkesztőként dolgozik, és napjai a századfordulós Budapest nagyvárosi, „bohém és dekadens” légkörében telnek. Mikor Hameiri kávéházi barátja a háború kitörésének nacionalista lázában antiszemita megjegyzést tesz, nyomban megindul az elbeszélő pokoljárása. Hameiri az elsők között csatlakozik a

haza megvédésére induló csapatokhoz, de miután korábbi életét hátrahagyja, a fronton ért első traumatikus benyomásai, majd a tiszti kiképzőtábor erősen hierarchikus, rasszista és elnyomó légköre hatására Hameiri egyre inkább kívül helyezkedik a monarchiában domináns kulturális tereken, és elkülönülő, szekuláris, nacionalista zsidó identitást választ magának.⁴⁸ *A nagy örület* narrátora olyannyira ellenérzéssel viseltetik a monarchia hadseregének tisztjei iránt, hogy a regényben csupán két „tiszteséges” tisztet találhatunk, az elbeszélőt, aki szinte akarata ellenére lép előre a tiszti ranglétrán, és a zsidó Szemercsényit. *A nagy örület*ben is felbukkan a jesivabóher Margulisz alakja, akinek niveláltabb ábrázolására már csak a folytatásban, *A pokol fenekén* című regényben kerül sor. Továbbá érdekes megfigyelni a regényben ábrázolt, a monarchia haderejét átható antiszemitizmust. A kor héber és jiddis prózájában és a cári Oroszországból származó palesztinai bevándorlók köztudatában a monarchia és annak hadereje a zsidókkal szembeni humanus bánásmódjáról volt ismert.⁴⁹ Hameiri regénye mintha ezt a képzetet igyekezne véglegesen lerombolni. A már korábban említett két Avrom Zak-regény sokkal kisebb hangsúlyt fektet a tiszti kiképzőtáborban és a fronton elszenvedett antiszemita megnyilvánulásokra, sőt többször a környezete zsidókkal szembeni ellenérzését az értelmiségiek, a műveltség és az ész elleni támadásként értelmezi.⁵⁰ Hameiri regénye azt a látszatot kelti, hogy a zsidókkal szembeni gyűlölet tekintetében a front két oldalán nem volt lényegi különbség. Azáltal, hogy a palesztinai héber olvasóközönségnek ismerős miliőt mutat be, Hameiri műve a korszak héber és jiddis irodalmi kánonjába sokkal organikusabban illeszkedik.

Hameiri *A nagy örület* című regénye szereplőinek beállítottsága roppant férfiközpontú, a mű női szereplői a húszas években írt számos német nacionalista regényhez és visszaemlékezéshez hasonlóan csak mint a férfiasságot fenyegető, megcsorbító, sokszor tárgyiasított formában vannak jelen.⁵¹ Hameiri regényében a nőket a front mindkét oldalán leginkább prostituáltakként mutatja be, akik vagy betegségeket terjesztenek, vagy a férfiak kényekedve szerint érzelmileg prostituálódnak. Hameiri a női mellékszereplőket a korábbi háborús elbeszélésekhez hasonló polarizált, végletes kategóriákba sorolja. Ezek a szereplők vagy tiszta, önfeláldozó zsidó asszonyok vagy züllött, romlott, nem-zsidó nőszemélyek. E polarizált beállítás nem kizárólag a front közvetlen környezetében élők ábrázolásában jelenik meg, Hameiri így ír már a pesti kávéházi világról is, ahol a vigadozó férfitársaság szórakozta-

tására van jelen néhány női szereplő, akikről kizárólag romlottságukat hangsúlyozó leírásokat találhatunk.⁵² Az önkéntes tisztjelöltek bevonulását Hameiri elbeszélése szerint a „szajhák menete” kísérte.⁵³ A regény egyik részében a monarchia seregei bevonulnak Galícia egy, az oroszoktól visszafoglalt városába, amely „a kurvák városa, mely levetette a ruháit, és már csak mocskos alsóneműjében tetszeleg, és így ropja pajzán táncát szemérmetlenül”.⁵⁴

A felszabadító haderő nemcsak az ellenség igája alól szabadítja fel a szinte teljesen elpusztított várost, de „morálisan” is megtisztítja azt, az ott levő prostituáltaknak tartott nőket lemészárolják.⁵⁵ A tiszta erkölcsök feletti bábáskodás egy különösen kirívó példája az az eset, mikor Hameiri és társai kivégzik egy bajtársukat, mivel az állításuk szerint egy bajtárs feleségével volt viszonyban, mikor a frontról kimenőt kapott.⁵⁶ A regény kontextusában a megcsalást elkövető Szegedy zászlós romlott erkölcsisége abban is kifejezésre jut, hogy a kivégzés idején kiderül: valójában zsidó, bár zsidóságát katonatársai elől rejtegette. Hameiri elbeszélője a fronton, majd a hadifogságban is többször ír a nőikkel szembeni gyűlölet megnyilvánulásairól, nem egyszer számol be arról, hogy a nők csalják férjeiket, illetve a hadifogságba esettek kényszeresen arról fantáziálnak, hogy otthon a feleségeik orosz hadifoglyokkal „bujálkodnak”.⁵⁷ A nőikkel szembeni hasonló paranoiáról, gyűlöletről és tárgyiasításról olvashatunk a harctérről hazatérő német katonák naplóiban, önéletírásaiban és visszaemlékezéseiben.⁵⁸ A húszas–harmincas évek meglehetősen moralista és puritán héber kritikája is bizonyos megbotránkozással viszonyult a regény ezen epizódjaihoz, és azokat a szerző túlzásokra való hajlamával magyarázta.⁵⁹ A női- és férfiszerepek meghatározottsága és az abból következő fölé- és alárendeltségi viszony a harctéren végül Hameiri politikai preferenciáiban is kifejezésre jut. *A nagy örület* azzal zárul, hogy a főszereplő „válólevelet” ad a meggyűlölt feleségnek, Magyarországnak, amely „megcsalta” az elbeszélőt, és ráadásul a fronton is kudarcot vallott („Ezennel válólevelet adunk drága feleségünknek, Magyarország önagyságának”).⁶⁰ Ehelyett az elbeszélő inkább a maskulinitás ideálját megtestesítő cionizmus iránt köteleződik el.

A POKOL FENEKÉN

A pokol fenekén cselekménye közvetlen folytatása *A nagy örület*nek, és számos, már az első regényben megfogalmazódó elképzelést a szerző csupán itt bont ki. Hameiri már első regényében többször be-

szél a fronton tapasztalt társadalmi feszültségekről, de ezek implikációit csak a regény folytatásában fejt ki részleteiben. *A pokol fenekén* első fejezeteiben sokszor aggodalmanak ad hangot, hogy amint visszatérnek Magyarországra, a hadifogságban eszkalálódó konfliktusok a tisztok és a közlegények, zsidók és nem zsidók között súlyos következményekkel fognak járni.⁶¹ Hameiri a hadifogságban játszódó regénye prózai tempójában és a narratíva felépítésében azonban nagyban eltér *A nagy örület*-ben megszokottjától. Hameiri első regényével szemben itt már nem egy gyorsan haladó, sokszor komikus elemekkel átszótt szöveget, hanem lényegesen lassabb, töredezett, sokszor epizodikus elemeire szétbomló pikareszkregényt olvashatunk. *A pokol fenekén* cselekményében erőteljesen kidomborodik Hameiri azon szándéka, hogy regényét párhuzamba állítsa Dante *Poklával*. A regény fejezeteit alapvetően a vonatutak és a fogolytáborok közötti utazás köti össze. Az orosz hadifogságba esett foglyok útja a cári Oroszország nyugati térségeiből Szibéria tundrái felé vezet, ezzel is erősítve a dantei párhuzamot, melyben az utazó a pokol egyre mélyebb, kiéltlenebb, fagyosabb és kegyetlenebb bugyraiba hatol. *A nagy örület* sokszor váltakozó, s csupán a regény második felére állandósuló szereplőivel szemben *A pokol fenekén* cselekményének középpontjában három-négy állandó szereplő áll. Az elbeszélő Hameirit a „szemrevaló” magyar parasztfiú, Pali, a magyar jesivákat megjárt Margulisz, illetve a regény legnagyobb részében csak „a cigány” néven emlegetett Laci kísérik. A regény központi szereplőinek kiválasztásában Hameiri a párhuzamosságra törekedett, a két művelt, több nyelven beszélő, zsidóságuknak elkötelezett társat (az elbeszélő és Margulisz) kíséri rendíthetetlenül két feltehetően analfabéta magyar (Pali és Laci).

E szereplők Hameiri identitásának különböző kivetülései, az elbeszélő az események többségében visszahúzódik, és e mellékszereplők értelmezésében láttatja az őket körülvevő valóságot. Pali az ártatlan és szűzies magyar anyaföldet és az iránta való vágyakozást képviseli, mely abban is kifejezésre jut, hogy Pali folytonosan a bármilyen különösebb jellemvonást nélkülöző „édesanyját” emlegeti. Számos alkalommal kerül különféle szereplők szexuális érdeklődésének középpontjába, de ő minden közeledést erőteljesen, undorral utasít vissza.⁶² Pali *A pokol fenekén*-ben az első világháborús írásokban gyakran visszatérő, a katonák között kialakuló elnyomott homoerotikus vonzalom megtestesítője.⁶³ A tisztiszolga Pali senkivel nem léphet szexuális kapcsolatba, mert legerősebb vonzalma hűségesen a társaihoz, de leginkább az elbeszélőhöz köti. A re-

gényben megjelenő, a Pali alakjához fűződő homoerotikus vonzalom olyannyira pregnáns eleme a cselekménynek, hogy Hameiri számos alkalommal bizonygatja férfiasságát és a férfiasnak vélt viselkedésformák fontosságát, illetve undorát a férfiatlanság és a homoszexualitás bármilyen megnyilvánulása láttán. A regény egyik utolsó állomása az uralszki (ma Orál, Kazahsztán) fogolytábor, mely a Hameiri ábrázolta pokol legmélyebb bugyra. Itt a regény főszereplői a láthatóan halálos betegségben szenvedő foglyok között kialakuló orgiaszerű jeleneteknek lehetnek tanúi:

A betegek nyögdecselései, melyek már nem is hasonlítanak az emberek kiadta hangokra, nem hagynak nekünk egy percnyi nyugtot sem. Mellettünk két fogoly fekszik összeölelkezve.

– Nézzétek! – mutatja Margulisz undorral.

A mutatott irányba fordítjuk a tekintetünket, és látjuk, ahogy két fogoly egymáson üzedik. Így bizony, itt még ez a csapás sem kerül el bennünket. Mily borzasztó ez a hely. Valaki álmában elkacagja magát.

Úgy tűnik, hogy mindennek ellenére sikerült elszunnyadnom. Arra ébredem, hogy reggelre virrad. Most látom csak, hogy a mellettünk fekvő két fogoly skorbutos. És még így, betegen is ezt a borzalmas erkölcstelenséget művelik. Hirtelen rosszul leszek, öklendezni kezdek. Ilyet sem éreztem eddig, sem Sackban, sem Irkutszkban nem éltem át még ilyesmit. Ez a két rothadó undormány a halál torkában is egymással üzedekedik. Végigtapogatom magam, mi is vagyok valójában? Hát még mindig ember lennék? Margulisznak pedig szüntelenül patakzanak a könnyei. A cigány is alig vesz magához étket. Csak a tágra nyitott koromfekete szemével mered rám, de egy szó sem szól. Aztán persze másoktól is megtudom, hogy itt a ferde hajlamúak nyíltan kiélik a beteges késztetéseiket. Néhányan szinte teljesen meztelenül járnak-kelnek ebben a rothadásban. Félkegyelműek, akik „szerelemre” ajánlkoznak.⁶⁴

A pokol e legmélyebb bugyra jelenti a katonák közötti igaz baráti kapcsolatok ellenpontját. Az elbeszélő a regény során többször kifejezi az első világháborús irodalomban ugyancsak roppant jellemző „férfibarátság” fontosságát. Ahogy az a húszas években kiadott memoár-irodalomban kifejezésre jut, a fronton harcoló katonák a férfiak közötti gyengédség megnyilvánulásait férfiatlannak, masz-

kulinitásukat megcsorbítónak tartották, és egy olyan képzelte világot alakítottak ki, melynek a nők nem, vagy csupán a nemi szükségletek kielégítése céljából képezik részét.⁶⁵ Hameiri regényeiben sokszor hangsúlyozza a bajtársai iránt érzett felelősséget, barátságot és baráti közelséget, mely *A pokol fenekén* szereplői között fontos, a cselekményt meghatározó kapocs. Bár maga az elbeszélő a regény során többször viszonyba kezd vendéglátóival vagy azok lányaival, ezekről a kapcsolatokról a szerző csak egy-egy mondat erejéig tesz említést. Hasonló romantikus kapcsolatokról a többi szereplő esetében nem beszélhetünk, az ő „bajtársias” és „férfias” érzelmeik őket egyedül az elbeszélőhöz kötik. Ez a dinamika meglehetősen árulkodó, ugyanis nem arról van szó, hogy a szerző szemérmességből ne tenne említést rövidebb-hosszabb viszonyairól, illetve a hadifoglyok között kialakuló homoerotikus és homoszexuális kapcsolatokról, hiszen az előbbiekről röviden említést tesz, a hadifogolytáborok „morális fertőjéről” pedig előszeretettel értekezik. Hameiri narratívájában azonban bármilyen, a „férfibarátság” túlmutató kapcsolat megtörné, elvenné a regény főszereplői között kialakult kötelék erejét és hitelességét.

A jesivák világából a frontra vezényelt Margulisz *A pokol fenekén* köteteiben a hagyományos zsidó szemléletet képviseli, a regény szövegét sokszor bibliai és talmudi parafrázisokkal, metaforákkal és a különféle helyzetekre alkalmazott idézetekkel szövi át. Margulisz a hazájához, de vallásához és zsidó identitásához is egyaránt hű marad a regény folyamán, és egy olyan pozitív zsidó szereplőt tesz meg, akéhez társai is könnyedén kapcsolódnak. Margulisz *A nagy örület*ben feltűnő öreg Esztrájer bácsi párja a regény folytatásában, aki még a fronton is betartotta a zsidó vallás előírásait, így még a roham idején is imaszíjat kötött magára, és a legképtelenebb körülmények között is imasílat öltött, hogy elmondhassa a napi imádságokat.⁶⁶ Az öreg Esztrájer hite és hitéből származó fatalista szemlélete a hősiesség látszatát kelti a társaiban, és a rohamok idején példaként szolgál katonatársai számára. Margulisz az öreg Esztrájerrel szemben már sokkal nagyobb rugalmasságot tanúsít, és többször kritikusan viszonyul a hagyományos zsidó hithez. Az elbeszélővel ellentétben, aki a cionizmus átértékelt és kritikai zsidó eszményképét képviseli, Margulisz nem képes túllépni a hagyomány bevett keretein. A három társból álló csoporthoz később csatlakozó „dögevő cigány” Laci a túlélés ösztönét ülteti a többi szereplőbe, találékonyságával és alkalmazkodókészségével többször átsegíti társait a különféle nehézségeken.⁶⁷ A két zsidó szereplőhöz

hasonlóan Laci is egyfajta „pária”, kívülálló szerepét tölti be, aki a hadifogságban – a frontvonalak szűkös szabályrendszere után – megpróbálja értelmezni új helyzetét. Az új körülmények között nemcsak a tiszt és a sorkatona közötti különbségek mosódnak el, válnak fölöslegessé és nevetségessé, hanem a különböző etnikai csoportok, vallási meggyőződések és osztálykülönbségek is megszűnnek. Laci szerepeltetésével Hameiri a hadifogság demokratikus olvasztótégelyét kívánja érzékeltetni, azonban e társuk jellemábrázolása a korabeli előítéletektől terhes, és a legkevésbé kidolgozott a regényben. Árulkodó azonban, hogy a regény során az elbeszélőn kívül e szereplők mindegyike borzalmas szenvedések közepette pusztul el. Palit a saját ürülékéből származó bélférgekkel etetik meg, melybe belehal. Margulisz egyik szemét először egy korbacsal kiütik, majd egy tragikus véletlen során egy pöcegödörbe esik, és megfullad. Végül Laci tífuszos lesz, és betegségébe belepusztul. Hameiri *A nagy örület* és *A pokol fenekén* regényeiben végigkövetett identitáskeresésében magára marad.

HAMEIRI HÁBORÚS REGÉNYEINEK NYELVHASZNÁLATA

A pokol fenekén nyelvhasználata ugyancsak figyelemreméltó, gyökeresen eltér ugyanis a húszas–harmincas évek palesztinai héber irodalma meghatározó alkotóinak stílusától. Ebben az időszakban a héber irodalmi nyelvhasználat meglehetősen átalakuláson ment keresztül, ugyanis ekkor már egyértelmű volt a szakítás a korábban, a 19. század végétől bevett, a Mendele Mojher Szfórim (Solem Jankev Abramovics, 1836–1917) által kialakított *nuszab* („stílus”) receptjével, melynek helyét többfajta modell próbálta átvenni. A *nuszab* a 19. századi zsidó felvilágosodást követő héber irodalmi reneszánsz keretében létrejövő irodalmi alkotások stílusának reformja volt, amely szakított a korábban jellemző hagyományokkal, melyek a zsidó vallási szövegekre épülő asszociációs mezőt vették alapul.⁶⁸ Abramovics jiddisből átdolgozott héber szövegeiben kísérletet tett az élőbeszéd imitálására, és egy olyan prózai stílus kialakítására törekedett, amely nem feltételezi a klasszikus héber szövegek ismeretét, és nem terheli túl a létrehozott szöveget a tradicionális forrásokból kölcsönzött allúziókkal. A *nuszab* prózai stílusával szembehelyezkedő alkotók között találhatjuk a modernista Joszef Hajjim Brennert (1881–1921), aki szövegeit teljesen kiszakította hagyományos beágyazottságukból, és a szereplők belső monológjait helyezte művei középpontjába,

így sokszor töredezett, homályos, de roppant szuggesztív szövegekkel találkozhatott az olvasó. Hameiri másik kortársa, Ágnon ezzel szemben a hagyományosan népszerű héber és jiddis vallásos legendák stílusának és motívumainak koncentrált használatával és imitálásával egyedi, többretegű modernista prózát hozott létre.⁶⁹ A hagyományos héber források használatán kívül a legtöbb kelet-európai héberül vagy jiddisül író szerző az orosz irodalom hatása alatt állt, mely évtizedekre meghatározta a zsidó irodalmi gondolkodást.⁷⁰ Palesztinai emigrációja után nem sokkal már Hameiri számára is világosak voltak a törésvonalak közte és az orosz területekről származó héber írók között. Erről egy 1941-ben megjelent, Hameiri visszaemlékezéseit közlő cikksorozatban így nyilatkozott:

Ma, mikor évekkel később összegzem az eseményeket, az összes tragikus és komikus dolog, mely kis, nádszál hosszúságú életünkben barátaim és ellenségeim által ért engem, sok keresgélés, szenvedés, folytonos tépelődés után már kezemben van a dolog **kulcsa**, mely világos magyarázattal szolgál barátaim és ellenségeim irányomban tanúsított magatartása felől. [...] A dolog kulcsa pedig a három különféle nyelvhasználatban rejlik. [...] Az egyik Odeszsa és **vonzáskörzete**, úgy is mondhatnánk, hogy az odesszai impérium és lengyel-galiciai „területei”, melyek röviden a „zsidóságot” („*je-hudíut*”) képviselik a „héberséggel” („*ivriut*”) szemben. [...] Ennek alapja a hagyományos *stetl*. [...] Mindenkire, aki ezen területeken kívülről érkezik, elsősorban ferde szemmel néznek, gyanúval vagy akár gyűlölettel méregetik, de mindenesetre antipátiával fogadják.⁷¹

Hameiri különbségtévését az Orosz Birodalomban virágzásnak indult jiddis kultúrközeg (különösen annak odesszai központja, ahol a jiddis-héber író Abramovics élete nagy részében élt és alkotott), és az azon kívül fekvő területekről érkező irodalmárok közötti eltérésekre alapozza. Nem világos azonban, hogy Hameiri saját magán kívül kiket, milyen alkotói csoportot helyezne a *stetl*-világon kívülre, akik a „héberséget” képviselnék az új héber irodalomban.

Hameiri irodalmi kibontakozásában az orosz irodalom csak mint a világirodalom szerves, meghatározó része volt jelen. Narratív stílusát a magyar irodalom hatása határozta meg. Hameiri újszerűnek, mégis idegennek tűnő hangja már első verseiben is feltűnt a héber kritikusoknak, melyet a későbbi kutatómunkák a magyarországi héber irodalmi ha-

gyomány hatásának (Bacher Simon, 1823–1891; Slomo Levizon/Löwisohn Salamon, 1789–1821; Josef Bergel/Bergel József 1802–1884), illetve Ady Endre (1877–1919) és Kosztolányi Dezső (1885–1936) verseinek tud be.⁷² Itt azonban mindenképp különbséget kell tennünk Hameiri lírai nyelvhasználata és prózastílusa között, melyek nagyon élesen szétválnak. Hameiri költői nyelve, különösen háborús versei, a német expresszionista hagyományhoz hasonlíthatóak, mégha sokaknak úgy is tűnik, hogy még ezek a versek is nélkülözik e modernista iskola karakterjegyeit.⁷³ Mindenképp érdemes megemlíteni, hogy a 20. század elején a héber lírai költőnek minden szempontból könnyebb dolga volt, mint a prózaírónak, akinek plasztikus, követhető, hihető és életszerű szituációkat kellett papírra vetnie. Hameiri prózájára így leginkább a századfordulós magyar újságírás nyelve volt hatással. Bevonulása előtt, ahogy arról *A nagy örület* elején is értesülhetünk, hírlapíróként kereste a kenyerét. Héber háborús regényeiben egyértelműen a magyar nyelv hatását fedezhetjük fel, így az olvasó akkor értheti meg csupán a regények nyelvi regisztereit, fordulatait, tükörfordításait, ha mind héberül, mind magyarul tud. *A nagy örület* és *A pokol fenekén* című regényeket annak fényében kell tehát értelmeznünk, hogy a héber szöveg mögött magyar eredeti bűvik meg. Ez persze nem azt jelenti, hogy mint más, héberül alkotó szerző, egy másik nyelven (jiddisül, bolgáruul vagy arabul) írta volna meg regényei kéziratát, majd ezeket fordította volna héberre, hanem szövegalkotásában az alapvető minta a magyar nyelvhasználat volt.⁷⁴ *A pokol fenekén* magyar fordítása pedig megpróbálja rekonstruálni ezt a héber mögött rejtőző magyar eredeti szöveget. Hameiri prózai írásaiban ritkán találkozhatunk hosszabb leírásokkal, a gyorsan pörgő események háttérét a szerző gyorsan, néhány mondatban összefoglalja, és átadja a teret a szereplők közötti párbeszédnek, melyek a cselekményt előremozdítják. E párbeszéd azonban meglehetősen furcsa benyomást keltenek, ugyanis a regényekben lejátszódó beszélgetések döntő többsége nem héberül, hanem leginkább magyarul, németül, oroszul vagy jiddisül hangzik el.

A dialógusok életszerűségének, illetve életszerűtlenségének problémája a héber prózában már a modern héber irodalom kezdetétől, a 19. század végétől foglalkoztatta az alkotókat.⁷⁵ A modernista írók többek között a párbeszéd hitelességének megőrzése miatt folyamodtak olyan technikákhoz, melyek háttérbe szorították, minimalizálták azokat használatát. Hameiri ezzel szemben egyáltalán nem törekedett a dialógusok kiiktatására, azok központi

szerepet töltenek be regényeiben, és a cselekmény elsőszámú előremozdítói. Hameiri prózai nyelvhasználatában az előbeszéd dinamikáját próbálja átadni a héber olvasóknak, de eközben folytonosan érzékelteti a szereplőket körülvevő, sokszor idegen nyelvek dominanciáját. Ezek egy részét eredetiben (héber betűkkel átírva), majd saját fordításában hozza. Ez a technika a regényekben hatékonyan működik, mert az olvasó számára roppant plasztikusan érzékelteti a „bábéli zűrzavart”, melybe a főszereplő került. *A nagy örület* regényében a nyelvi sokféleség a monarchia hadseregének széttagoltságát és impotenciáját bizonyítja, hiszen, bár minden nemzetiség elvileg használhatja saját nemzeti nyelvét, a közös megértés miatt gyakorlatilag a német válik a közvetítő nyelvvé a monarchia katonái között, melyet a különféle nemzetiségek sokszor csak alig értenek. A csoportok a nyelvi határvonalak mentén válnak el egymástól, azok a szereplők pedig, akik ezen nyelvi határvonalak metszéspontjában helyezkednek el, gyanússá, ellenszenvessé válnak a regény során. Ennek eklatáns példája a „nihilista” Kercséri János (Johann Kertschery), aki a monarchia legalább hat nyelvén képes folyékonyan kommunikálni, és így senki sem tudja, hogy vajon honnan is származik, hová is tartozik („Kercsériben megvoltak az itt élő összes fajok vonásai. Mindenekelőtt: a monarchia minden nyelvét beszélte. Még magyarul is, amely pedig a legnehezebb kiejtésű az összes európai nyelvek között. Úgy beszélt magyarul, mint egy született magyar. Ugyanígy németül, csehül és a többi nyelven.”).⁷⁶ Nem véletlen, hogy ő az, aki a fronton először fogalmaz meg egyfajta „negatív teológiát”, miszerint Isten egy zadista jelenlét a világban, egyetlen célja pedig az, hogy a legszörnyűbb kínzásokkal elpusztítsa az emberiséget. A világháború gyakorlatilag ezt a célt szolgálja, és emiatt Kercséri Istene a legnagyobb élvezetét leli az eseményekben. *A pokol fenekén* történetében Pali legnagyobb kétségbeesése közepette idézi meg a „nihilista” Kercsérit, és időlegesen bár, de igazat ad neki.⁷⁷

A nyelvi zűrzavar a hadifogságban tovább súlyosbodik, itt ugyanis újabb domináns nyelvek lépnek be az elbeszélő világába. Az orosz nyelvre és kultúrára a főszereplő gyakorlatilag kolonialista nézőpontból tekint. A legtöbb, a regényben oroszul elhangzó szó és kifejezés a hadifoglyokat őrző katonák átkozódásait és káromkodásait dokumentálja. Ezeket a szerző, feltehetően hiányos nyelvi ismeretei, illetve a héber átírásokból fakadó nehézségek következtében sokszor pontatlanul rögzíti. Ez az olvasóban a környezet barbarizmusának, brutalitásának a benyomását kelti. Az orosz kultúra

hordozójáról, „az emberiség megváltásának tanát hirdető” Tolsztojról (1828–1910) a regény számos epizódja bizonyítja, hogy csak alakoskodó hipokrita, aki valójában képtelen bármiféle empátiát mutatni a környezete szenvedései iránt, az írásaiban hangot kapó nemes érzések csak az együttérzésre való képtelenségét takarják el.⁷⁸ Ahogy a szereplőink Szibéria pusztaságai felé veszik az irányt, felötlenek mindazok a romantikus képzetek, amelyeket az elbeszélő a térség iránt fiatalkorától kezdve táplált. Ezek részben megalapozatlannak bizonyulnak (Szibéria nem az elképzelt, az ember keze által érintetlen, szűzies pusztaság), másrészt azonban visszaigazolást nyernek (a szibériai száműzetés valóban szereplőinek mérhetetlen gyötrelmeit és legtöbbjük halálát okozza). *A pokol fenekén* első felében még számos utalást találunk a főszereplő nyelvi különállására, de a regény második felében főhősünk már viszonylag szabadon kommunikál. Hameiri tehát a regényében a nyelvi sokféleséget a különféle nyelvek eltérő státuszának érzékeltetésére használja. Ez különösen kiütöközik, ha összehasonlítjuk Hameirinek a héber és a jiddis nyelvek iránt tanúsított hozzáállásával. Hameiri több ponton említést tesz jiddis írókról (Sólem Alékhem [Solem Rabinovics], 1859–1916; Sholem Asch, 1880–1957; Jickhok Lejb Peretz, 1852–1915), de említésüket valamilyen megvető, lekicsinylő megjegyzés követi.⁷⁹ Annak ellenére, hogy Hameiri számos alkalommal említést tesz világhírű jiddis alkotókról, regénye során többször arról értekezik, hogy a jiddis világában nem is nyelv, csupán egy német dialektus, szláv elemekkel keverve. A jiddisről alkotott véleménye jut kifejezésre, amikor az orosz forradalom kitörése után (1917) a szocialista Bund zsidó képviselői felkérlik, hogy tartson jiddisül Marxról egy előadást.⁸⁰ Felkérésüket elfogadja, de az előadáson Hameiri rossz oroszszággal gyakorlatilag halandzsáznai kezd, a résztvevők felháborodására pedig azt válaszolja, hogy ő csak így tud jiddisül, és csak úgy beszél, ahogy a jiddist a nép szájáról eltanulta. Hameiri e leírása azonban 1918–1919-ben meglehetősen hiteltelen, és csak arra szolgál, hogy a szerző megvetését fejezze ki a rivális zsidó nyelv iránt. A regény e részleteit ugyanis a harmincas évek palesztinai nyelvi rivalizálásának (*riv ha-lesonot*) prizmáján keresztül kell olvasnunk.⁸¹ Ekkor a héber írók páni félelemmel tekintettek a korban virágzó jiddisre, és ennek fényében veszélyben érezték a héber népszerűsítésének biztosítását. Hameiri emiatt bizonyosan fontosnak érezte saját elutasítása kifejezését, és a két zsidó nyelv közötti státuszkülönbség érzékeltetését.

Hameirinek a nyelvekhez való viszonya *A pokol fenekén* cselekményének krízispontjain is központi szerephez jut. Mikor a regény főszereplője a legnagyobb megpróbáltatásokat éli át, és már úgy érzi, hogy képtelen folytatni az életét, belső világába menekül, és héber pszeudo-lingvisztikai spekulációkba kezd. A héber nyelv rejtelseinek és a szavak mögött megbújó pszichológia feltárása még a kétségbeesés legszorultabb állapotából is képes kimozdítani a főszereplőt. E nyelvi spekulációk hivatottak bizonyítani a szerző „héberségét”, hogy amikor a szörnyű megpróbáltatások hatására identitásának és személyiségének legtöbb rétege már levált, a héber nyelvvel ápolt intim viszony továbbra is, sőt mindvégig megmaradt. Nyelvészeti megfigyeléseit, melyek *A pokol fenekén* főszereplőjét a hadifogság legmélyebb bugyrain is átsegítették, Hameiri 1942-ben, *Ha-ivri ha-kaadmon: Masza nisajon la-beker mekor ha-vorasim ha-ivriim* („Az ősi héber ember: Kísérleti esszé a héber gyökök eredetének kutatásáról”) cím alatt gyűjtötte össze és adta ki.⁸²

A POKOL FENEKÉN ÉS A SZIBÉRIAI GARNIZON – SZÉTHÚZÓ NARRATÍVÁK

A hadifogságról szóló memoárok vagy memoár-regények számos nézőpontból mutatják be a szerzőket körülvevő világot, és a regény megírásának időpontja és politikai-kulturális atmoszférája jellemzően rányomja a bélyegét az írások jellegére és a szerzők beállítottságára. Emellett a hadifogságról szóló írásokban számos hasonlóságra is felfigyelhetünk – sokszor attól függetlenül, hogy azok az orosz, a francia vagy brit hadifogságban játszódnak.⁸³ Az első világháborút követő időszakban a magyar irodalomban – a világirodalmi tendenciáktól eltérően, ahol a front eseményei töltenek be központi szerepet (*Nyugaton a helyzet változatlan, Acélzivatárban*, Ludwig Renn [1889–1979] *Krieg* [„Háború”, 1928], Henri Barbusse [1873–1935] *Le feu* [„Tűz”, 1916], valamint Ernest Hemingway [1889–1961] *A Farewell to Arms* [„Búcsú a fegyverektől”, 1929]) – a hadifogság élményanyagát feldolgozó regények váltak leginkább elismertté, úgy mint a francia hadifogságban átélt történeteket feldolgozó Kuncz Aladár (1885–1931) műve, *A fekete kolostor* (1931), valamint Markovits Rodion (Markovits Jakab, 1884–1948) *Szibériai garnizon* (1928) című memoár-regénye.⁸⁴ Bár a *Szibériai garnizon* mind a fronton tapasztalt élményeit, mind a hadifogság éveit – Hameirivel ellentétben – egyetlen regénybe sűríti, a regény cselekményének legnagyobb részét a hadifogság viszontagságai teszik ki.

Markovits műve számos hasonlóságot mutat Avigdor Hameiri két regényével, különösen pedig *A pokol fenekén* szövegével, így érdemes közelebbről szemügyre venni e két narratíva között mutatkozó eltéréseket és hasonlóságokat. Mindkét regény azonos nézőpontból indul ki, főhősei asszimilált zsidók, akik megélhetésükért küszködnek a századfordulás Budapesten, egyikük hírlapíró, másikuk pedig munkanélküli ügyvéd. Bár az újságíró Hameiri a hírek közvetítésével, értékesítésével keresi a kenyerét, a háború kitörésének híre legalább annyira meglepi, mint a munkanélküli ügyvédet. Kezdetben mindkét szereplő szkeptikusan viszonyul a hírhez, de később mindkettőjüket elsodorják a fellángoló nacionalista érzelmek. Hameiri cselekménye gyorsan a főhős zsidó identitásának aszertivitása felé fordul, ez önkéntes háborús szerepvállalásának indítóoka, míg Markovits regényében az elbeszélő zsidóságát mintegy mellékes, járulékos információként tudjuk meg. Ez a már a kiindulópontjukban megmutató eltérés a későbbiekben jelentősen felerősödik. Hameiri regényeiben számos meghatározó nem-zsidó szereplőt kérlelhetetlen, kegyetlen zsidógyűlölőként ábrázol, Markovits pedig csupán egyetlen jelentősebb antiszemita incidensről számol be, mely végül az ellenérzések elsimításával végződik.⁸⁵ Hameirinél a zsidók iránti ellenérzések az etnikai-kulturális csoportok közötti feszültségek gócpontjai, a zsidók gyűlésében minden csoport meggyegyezik, és együtt tud cselekedni. Ezzel szemben Markovits regényében az antiszemitizmus a különféle csoportok közötti összeütközések egyik, és nem is feltétlenül a legmeghatározóbb vetülete. A *Szibériai garnizon*ban a különböző etnikai-nemzeti csoportok és társadalmi osztályok között folytonos surlódásokat tapasztalhatunk, az érdekérvényesítés, a különböző politikai célok egymással szembenálló táborkba tömörítik a cseheket, magyarokat, osztrákokat, németeket, a Monarchia nemzeti kisebbségeit, cionista és a cionizmust elutasító zsidókat, közlegényeket és tiszteket. E szembenállások a szibériai hadifogság idején, Oroszországban végbe ment politikai változások és a polgárháborús helyzet következtében többször megváltoznak. Markovits regényében az orosz forradalom idején a szibériai területek felett a „Gajda- és Kolcsak-féle ellenforradalmi front”, vagyis a „fehérek” vezetése alatt működő, a cseh és szlovák területekről származó hadifoglyok közül verbúválódó, ún. Cseh Légio veszi át az irányítást, így az elbeszélőnek is otthont adó Krasznojarszk városa melletti hadifogolytábor is az ellenőrzésük alá kerül.⁸⁶ A két regényben az orosz forradalom idején a zsidó főszereplők az egymással harcoló csoportokkal válnak

lojalissá. Míg Hameiri és társai a hadifogságban végig a forradalmat várják, hogy megszabadítsa őket a szenvedéseiktől, Markovits cionista szervezkedői akkor érnek el tevékenységük csúcsára, mikor a transzszibériai vasutat ellenőrzése alá vonó, a „vörösek” ellen küzdő Cseh Légió veszi át az uralmat a Krasnojarszk melletti hadifogolytábor fölött. Ekkor terjed ki leginkább a prágai Hans Kohn (1981–1971) cionista szervezeti hálója, és a zsidó Nemalah kooperatív alapokon nyugvó szervezete ekkor tesz szert egyfajta politikai autonómiára a hadifogolytáboron belül. Ennek a Cseh Légió és a „fehérék” visszavonulása után súlyos következményei lesznek, és az előrenyomuló bolsevik csapatok megtorlása cionista aktivistákat is elér.⁸⁷ Hameiri mérsékelt szocialista meggyőződésével összhangban („héber író létemre Marxot is ismerem”),⁸⁸ a forradalomtól várja az oroszországi zsidók megváltását, és az ellenforradalom képviselőit szervezett pogromok végrehajtásával vádolja. E narratíva egy ponton, az ukrán köztársaság elnökénél, Szimon Petljuránál (1879–1926) tett látogatása idején törik meg, mikor Hameiri újságíróként interjút készít vele. Az interjú során Hameiri hallgatólagosan elfogadja Petljura érvelését, hogy az ukrainai polgárháború során a zsidók lemészárlása csak valamifajta ‘járulékos kár’ azért, hogy az ukrán nép kivívhasssa „hőn áhított” függetlenségét. („Ha tudva tudná, hogy Palesztinát semmilyen más módon nem szerezhette meg, semmilyen úton-módon nem válthatná meg a saját népét, csak egy másik nép feláldozása révén tudná véglegesen megoldani a zsidókérdést, akkor mit tenne? Ne siessen a válasszal, mivelhogy tudom a helyes és a legkézenfekvőbb választ, természetesen feláldozná azt a másik népet, pontosan úgy, ahogy Mózes, Amrám fia is tette” – mondja Petljura Hameirinek.)⁸⁹ Ezt a fejezetet feltehetően a harmincas évek palesztinai politikai helyzetének fényében érdemes olvasni, hiszen addigra a Vladimir Zsobotinszkij (1880–1940) vezette revizionisták, akikkel Hameiri is szimpatizált, az 1929-es arab–zsidó konfliktus hatására letettek minden együttműködési lehetőségről zsidók és arabok között, és a zsidók térnyerése és az arabok kiszorítása mellett tették le a voksot.⁹⁰ Ez pedig Hameiri találkozását Petljurával is más fényben láttatta. Hameiri e beállítása nagyban különbözik a kor zsidó közvélekedésétől, amely Petljurát a polgárháború alatt lejátszódó pogromok elsőszámú felelősének tartotta, és zsidó merénylőjét, Solem Svarcbardot (Svarcburd/Schwartzbard, 1886–1938) hősként ünnepelte.⁹¹

A nézőpontok e különbsége abból is fakad, hogy *A pokol fenekén* főszereplője a korban megjelent, a

hadifogság élményanyagát feldolgozó regényekkel és visszaemlékezésekkel szemben valójában nem egy tiszt szemszögéből ábrázolja a hadifoglyok viszonyosságait. *A nagy örületből* már megtudtuk, hogy zsidósága miatt a tisztek legszívesebben megtagadnák az elbeszélő tiszti előléptetését. Végül külső nyomásra előléptetik, de a tisztársai és a közte fenálló feszültség a későbbiekben sem csillapodik. *A pokol fenekén* elején már összetűzésbe kerül más tisztekkel, mivel a közlegények pártját fogja. E konfliktus az orosz generális kihallgatása idején a tiszti felsőbbrendűségi érzés felszínre jutásával éri el tetőpontját, amikor az elbeszélőt gyakorlatilag kitagadják maguk közül. A főszereplő ekkor azt kéri a generálistól, hogy ő is a közlegények sorsában osztozhasson. Hameiri azzal indokolja a kérését, hogy csupán így lehetséges tisztiszolgájával, Palival és barátjával, Margulisszal együtt maradnia. A generális ezt engedélyezi, és ezzel főszereplőinket a sokkal rosszabb ellátásban részesülő, és nehezebb körülmények közé kerülő hadifoglyok életére ítéli. Ez a beállítás történelmi ismereteink fényében meglehetősen problematikusnak tűnik. Ahogy a *Szibériai garnizon*ban is olvashatjuk, a tisztek a hadifogságba magukkal vihették tisztiszolgájukat, illetve különleges esetekben egy-egy közlegény számára is jobb ellátást biztosíthattak.⁹² Hameiri a jobb ellátást kizárólag a tisztek privilégiumaként állítja be, mintha a lefolyt összetűzés ellenére sem segíthette volna ki tisztiszolgáját és legközelebbi barátját. A tiszti ellátást és a privilégiumok kiharcolását Hameiri a tisztek fennhíjazásával, illetve osztályöntudatával magyarázza, azonban ezeket valójában nemzetközi egyezmények szabályozták, és a front két oldalán harcoló felek nagyrészt tiszteletben tartották. Bár *A pokol fenekén* főszereplője döntésével a közlegények sorába olvad, a regény több pontján úgy tűnik, hogy mégis – társaitól eltérően – különleges elbánásban részesül. Ennek ellenére a közlegények számára kialakított hadifogolytáborok borzasztó viszonyainak leírása egyedi szint kölcsönöz Hameiri regényének. A *Szibériai garnizon* – más, a tisztek életét dokumentáló memoár-irodalomhoz tartozó művekhez hasonlóan – csak helyenként szól a közlegények sorsáról, de ezen alkalmakkor a szerző plasztikusan érzékelteti a tisztek és közlegények közötti viszony végzetes következményeit.⁹³

A két regényben a főszereplők szerepvállalása a cselekmény alakulásában roppant eltérő. A *Szibériai garnizon* főszereplője fogságba esése után gyakorlatilag csak egyfajta megfigyelő szerepkörbe kerül, nem vesz részt tevékenyen az események alakulásában, csupán leírja, elbeszéli a látottakat. Az orosz forradalom kitöréséig csupán egyetlen olyan epi-

zód van, ahol tevékeny szerepet vállal, ez pedig a két katonaszökevény tiszt felruházásáért folyó tüntetés, mely részleges sikerrel végződik.⁹⁴ Emiatt terjed el a hadifogolytáborban a főszereplőről az a nézet, hogy szocialista elveket vall. Később, a hadifogolytábor felszámolásakor, mivel tisztársai „szocialistának” tartják, ő tárgyal a bolsevik hadsereg sokszor magyar származású önkénteseivel.⁹⁵ Mikor azonban a Krasnojarszk melletti fogolytáborba kerül, újra háttérbe húzódik, és alapvetően távolról figyeli a táborban és a Szibériában végbemenő nagyívű politikai változásokat. A szerzővel ellentétben ő nem csatlakozik a bolsevik csapatokhoz, elsődleges motivációja társai megsegítése, és a mielőbbi hazajutás. *A pokol fenekén* főszereplője végig alakítója, nem csupán elszennvedője a történeteknek, az események az ő döntésének, elhatározásának függvényében zajlanak le. Ez a különbség ugyancsak a könyvek megjelenésének helyével és idejével magyarázható. A *Szibériai garnizon* 1928-ban jelent meg Kolozsváron, majd Budapesten, ahol a hatóságok a kommunista politikai szervezkedés bármilyen megnyilvánulását üldözték. A regény kiadása sem feltétlenül valósulhatott volna meg, ha abban a szerző bolsevik szimpátiájáról tesz tanúbizonyságot. Hameiri ezzel szemben olyan politikai atmoszférában alkotott, ahol fontos volt a zsidók aktív politikai szerepvállalását és önszerveződését támogatni. A cionista ideológia egyik alappillére volt a zsidók „hagyományosnak” tartott passzivitásával való szakítás, és egy harcos, az elengedhetetlen erőket legyűrő önszerveződés. Hameiri főszereplője ezt a regény több pontján képviseli, *A pokol fenekén* egyik utolsó fejezetében pedig a Kijevben zajló „néma pogromot” egymaga akadályozza meg.⁹⁶ Bár mindkét szerző egy bizonyos politikai keretben alkotott, Markovits regénye a főszereplő távolítása miatt sokkal hitelesebb képet tud adni a hadifogolytáborok valóságáról.

HAMEIRI KÉSŐBBI REGÉNYEI – ELTÁVOLODÁS A HÁBORÚS TEMATIKÁTÓL

Az identitáskeresés- és választás kérdésköre Hameiri későbbi regényeiben is központi szerepet kap. Hameiri kétkötetes *Tnuva* (1934) című regényében a címszereplő útját követhetjük nyomon a palesztinai megérkezésétől a *jšuv* újonnan alakuló társadalmába történő beilleszkedéséig.⁹⁷ A regény az első világháborút követő időszakban játszódik. Tnuvával a palesztinai partok felé haladó hajó fedélzetén találkozunk először, ahol a világ legkülönbözőbb

pontjairól származó zsidók utaznak, hogy céljukat elérvén Palesztina földjén egy új, produktív zsidó társadalmat hozzanak létre. Tnuváról és hozzá csatlakozó társai háttéréről csupán keveset tudunk meg. A szereplők korai élettörténetében végbement traumatikus antiszemita élmény és a héber nyelv iránti homályos vonzalom a kohéziós pontok, melyek összekötik őket. Hameiri cionista tanregényében Tnuvának és társainak egyetlen célkitűzése lehet: egy zsidó földműves telep kialakítása és sikeres működtetése. A regény végére a főszereplő és társai elérik céljukat, és így megtestesítik koruk cionista ideálját. Hameiri e regénye organikusan illeszkedik a harmincas évek cionista propaganda-irodalmába, melynek meghatározó műfaja az ún. *Trivialroman* volt.⁹⁸

A *Ha-mesiah ba-lavan* című, 1947-ben megjelent kétkötetes regénye a vészorszak traumájának korai, palesztinai irodalmi feldolgozása. Hameiri főszereplője egy Reventlow nevű angol arisztokrata házaspár által adoptált nem zsidó gyerek. A házaspár közeli kapcsolatot ápol a harmincas évek náci köreivel. Örökbefogadott gyermekük elé az orvosi pályát tűzik ki célul, hogy a náci tudományos sikerekben segédkezhessen. Orvosi tanulmányai elvégzése után gyermeküket, aki az Alexander Amen nevet veszi fel, a Reventlow házaspár a náci Németországba küldi, hogy „az ember kutatására létrehozott intézet” által működtetett koncentrációs táborban a foglyokon, többségében zsidókon végrehajtott orvosi kísérleteknél asszisztáljon. Bár Amen már a kezdetektől elutasítja és borzalommal nézi a táborban végbemenő kegyetlenkedéseket, mégsem szökik meg, hanem elfogadja sorsát. Maradásával egyrészt dokumentálni akarja az emberken végrehajtott kísérletek rémtetteit, hogy a látottakról első kézből számolhasson be a világnak, másrészt lehetőségei szerint próbál segíteni a foglyokon. A náci vezetés a tábor felszabadításáig igyekszik bizonygatni, hogy a kísérletek célja a *boule magique*, egy „varázssital” létrehozása, mely az emberiség minden betegségét meg tudja gyógyítani. A tábor felszabadítását követően a koncentrációs tábor vezető Treitsch professzor és segítői perét követhetjük figyelemmel, melynek során a kísérleteket túlélt foglyok tanúvallomásait olvashatjuk. A per azonban nem éri el a célját, mert a közvélemény, a megismert borzalmak ellenére, a náci orvosok utilitarista szemléletének ad igazat, miszerint a táborban elpusztított emberek meggyilkolása nem volt hiábavaló, ha ezzel sikerült előállítani egy olyan szert, amely az egész emberiséget meg tudja gyógyítani. A *Ha-mesiah ba-lavan* Hameiri prózai munkásságának talán legvitatottabb darabja. A regény

részletekbe menően tárgyalja a táborban végrehajtott kísérleteket, és azok elszenvedőinek kínjait, ezt pedig egy prominens náci gyártulajdonos gyermekének és egy palesztinai zsidó lány szerelmének történetével szövi át. A *Ha-mesiah ha-lavan* ugyancsak kiterjedten tárgyalja a táborban zajló szexuális kizsákmányolást, a tiszték és a főorvos beteges szexuális képzelgéseinek megvalósítását, és a foglyokra kényszerített kannibalizmust. A megjelenés évét követően a héber újságok arról adtak hírt, hogy Hameiri a regény cselekmény-vázlatát elküldte Arthur Koestlernek (1905–1983), aki továbbította azt az ugyancsak magyar származású rendezőnek és producernek, Alexander Kordának (1893–1956). Korda tetszését olyannyira megnyerte Hameiri története, hogy 1000 líráért megvette annak megfilmesítési jogát.⁹⁹ A *Ha-mesiah ha-lavan* megfilmesítése végül nem valósult meg, és a későbbi irodalmi kritika is roppant elutasítást tanúsított Hameiri e regénye iránt. Ahogy az egyik izraeli irodalomkritikus fogalmazott: „jobb lett volna, ha meg sem írják”.¹⁰⁰ Ezen utolsó irodalmi kudarca után Hameiri nem kísérletezett többet a regény-műfajjal.

JEGYZETEK

- ¹ A jelen esszé „Avigdor Hameiri, a prózaíró” című cikkem hosszabb, kibővített változata. In: SZALAI Anna (ed.), *A Kárpát-medencétől a Földközi-tengerig: A magyar anyanyelvűek izraeli története* (Budapest: Gondolat, 2021). Megjelenés előtt. Köszönetem a jeruzsálemi Héber Egyetemen működő Rosenfeld Research Project on the History of the Jews in Hungary and the Habsburg Empire' kutatóközpontnak, mely nagylelkű támogatásával lehetővé tette e tanulmány megírását.
- ² Hameiri egy visszaemlékezése szerint a magyar cionista szervezet névleg szerepel csak a kiadványon, azt ugyanis egy támogató segítségével maga adta ki. Lásd: Miriam NEIGER, *Me Tehom kaf-bakela' – Sirat Avigdor Hameiri meresita ve-ad pirszum Szefer hasirim' be-1933* (The Hebrew University of Jerusalem: Disszertáció, 2015), 110. Bár Hameiri csupán palesztinai emigrációja után (1921) kezdte el használni a Hameiri családnevet, a jelen esszében a könnyebb követhetőség érdekében a főszövegben az Avigdor Hameiri nevet használjuk (H. Zs.).
- ³ Lásd pl.: Joszef Hajjim BRENER, „Rismeit ha-kore”, *Ktavim*, vol. 3 (Tel-Aviv: Szifrijat poalim – Hakibuc hameuchad, 1985), 809; Jakov FIKHMAN, „Szifrut ha-sana”, *Haolam*, 2 (1923), 46.
- ⁴ Mordekhaj AVI-SAUL, „Keset sel Jakov: Recenzija”, *Haaretz*, 1926. augusztus 15., 3.
- ⁵ Barukh AGADTI, Jichak AGADTI, *Harpatkaotav sel Gadiben Szuszsi* (Tel-Aviv: Agadti: 1931); Barukh AGADTI, *Zot hi ba-arec* (Tel-Aviv: Agadti: 1935); Avigdor HAMEIRI, *Hokhmat ha-behemot* (Tel-Aviv: Sinai, 1933); Avigdor HAMEIRI, *Masza be-Ejropa ha-prait: Rismeit agav anakbronim* (Tel-Aviv: Vaad hajovel, 1938); Avigdor HAMEIRI, *Ha-ivri ha-kadmon: Maszat niszon la-beker mekor ba-sorasim ha-ivrim* (Tel-Aviv: Javne, 1942); Avigdor HAMEIRI, *Asrei ha-gafrur: Hazon ha-gvura ve-ha-thila sel Hana Szenes: Mahaze be-seva bitgalujot* (Tel-Aviv: Niv, 1958). Hameiri JÓKAI Mór *Oceania: Egy elülyedt világrész története* című fantasztikus regényét (1856), SZENES Béla *Csibi* című ifjúsági regényét (1920), valamint Efrájim KISON első Izraelben, a magyar nyelvű *Új Kelet* lapjain megjelent rovatának cikkeiből összeállított kötetét fordította héberre. (Ez utóbbi szövegének eredetije *Ige-mige* címmel, 1951-ben jelent meg Tel-Avivban); Moric JÓKAI, *I ha-osev: Korot belek ha-tevel ha-sivi se-jarad teboma* (Tel-Aviv: J. Sreberk, 1966); Bela SZENES, *Csibi* (Tel-Aviv: Hakibbutz Hameuchad, 1949); Efrájim KISON, *Ha-ole ha-jored le-hajenu* (Tel-Aviv: Alexander, 1952). Kison könyvének a fordítói megjelölés egy szójátékot is tartalmaz. A megjelölés szerint Hameiri a könyvet fizikailag „*bafkho le-ivrit*”, nem pedig átvittven „*metargemo*” fordította héberre.
- ⁶ Jichak BECALEL, „Im pitaro sel Avigdor Hameiri”, *Lemerkhav*, 1970. április 10., irodalmi melléklet, 1. A szerző álláspontja szerint a Hameiri gyerekkori emlékeit feldolgozó versciklus (*Halav em*, „Anyatej”, 1925) az életmű legsikerültebb darabja.
- ⁷ S. A. HALEVI, „Kitvei Avigdor Hameiri”, *Haolam*, 27 (1929), 539.
- ⁸ A regény angol fordítása megtévesztően *Hell on Earth* („A földi pokol”) címmel közölte Hameiri regényét, bár ez ellentétes a műben körvonalazódó narratívával. Hameiri regényében, ahogy a későbbiekben látni fogjuk, központi szerepet tölt be a főszereplők útja a pokol legmélye felé. Lásd: Avigdor HAMEIRI, Peter C. APELBAUM (ford.), *Hell on Earth* (Detroit: Wayne University Press, 2017); valamint Glenda ABRAMSON, „Exile, Imprisonment and the Literary Imagination”, *Jewish Studies Quarterly*, 13, 2 (2006), 172–173.
- ⁹ A három elbeszéléskötet Hameiri írásainak összkiadása keretében jelent meg (1925–1931: Avigdor Hameiri, „Tahat samajim adumim: szipurei milhama”; „Keset Jakov: szipurei milhama”; „Be-sem rabi Jesu mi-Nacrat”, *Kitvei Avigdor Hameiri*, 2–3 (Jeruzsálem: Haktav, 1925–1930). E három kötet később, a szerző halálának évében külön, *Szipurei ha-milhama* („A háborús elbeszélések”) címmel jelent meg: Avigdor Hameiri, *Szipurei ha-milhama* (Tel-Aviv: Am Oved, 1970). A továbbiakban a lapalji hivatkozások ezen utolsó kiadást veszik alapul.
- ¹⁰ Az összkiadás Hameiri versein és háborús elbeszélésein kívül három monográfiát is tartalmazott volna. Ezek Patai József, Makai Emil (1870–1901) és Kis József (1843–1921) irodalmi pályáját tárgyalták volna. A három monográfia sem az összkiadás keretében, sem később nem jelent meg. Lásd: „Hadasot szifrutiot: Kitvei Avigdor Hameiri, hocaat Haktav”, *Jerusalajim*, *Haolam*, 21 (1925), 412.
- ¹¹ Mordekhaj AVI-SAUL, „Keset sel Jakov: Recenzija”, *Haaretz*, 1925. augusztus 15., 3.
- ¹² Lásd: Avigdor HAMEIRI, „Kedei lehoci mi-libam sel slevim”, *Kitvei Avigdor Hameiri*, 3, vii–viii.
- ¹³ Lásd: HAMEIRI, „Ricpa bat Haja”, *Szipurei ha-milhama*, 157–163.

- ¹⁴ Lásd: Sám 2 21:20.
- ¹⁵ Lásd: HAMEIRI, „Menorat ha-maor ha-haja”, *Szipurei ba-milbama*, 99.
- ¹⁶ Lásd: Smuel BASZ, „Al Avigdor Hameiri”, *Ktuvim*, 1926. november 17, 2.
- ¹⁷ Ernst JÜNGER, *In Stablgewittern* (Berlin: E. S. Mittler und Sohn, 1920). Magyarul Ernst JÜNGER, CSEJTEI Dezső és JUHÁSZ Anikó (ford.), *Acélzivatarban* (Budapest: Noran Libro, 2014). A magyar fordítás pontatlanságáról és stiláris problémáiról lásd: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „A lövészárók irodalma: Az első világháború a prózairodalomban”, *Jelen a múltban, múlt a jelenben* (Budapest – Pozsony: Kalligram, 2016), 160–162. Jünger esszéit lásd: Ernst JÜNGER, *Der Kampf als inneres Erlebnis* (Berlin: E. S. Mittler & Sohn, 1926).
- ¹⁸ E gondolatról lásd Jünger „Über den Schmerz” („A fájdalomról”) című esszéjét. Az esszé angol fordítását lásd: Ernst JÜNGER, David C. DURST (ford.), *On Pain* (Candor, New York: Telos Press Publishing, 2008).
- ¹⁹ H. Ab. HURVIC, „Fun bikher-tis: Avigdor Hameiri: Besem rabi Jesu mi-Nacrat”, *Moment*, 1929. február 15., 7.
- ²⁰ L. Edgar Allan POE, „The Philosophy of Composition”, *Poems and Miscellanies* (London: Oxford University press, 1938), 189–203.
- ²¹ HAMEIRI, „Seker”, *Szipurei milbama*, 187–243.
- ²² Lásd: Avrom NOVERSHTERN, „Di pogrom tematik in di verk fun L. Shapiro”, *Di goldene kejt*, 106 (1981), 121–148.
- ²³ Lásd: L. SAPIRO, „Di judische melukhe”, „Vajsze hale”, „Der celem”, „Sfojkh hamoszkhe”, „Der kus”, *Di judise melukhe un andere zakbn* (New York: Yidish lebn, 1929), 5–65., 65–83., 137–163., 115–128., 129–136.
- ²⁴ Avigdor HAMEIRI, LÖWENKOPF Kálmán (ford.), *A nagy örület* (Pozsony: Nap, 1931). A fordítás 2009-ben, Kőbányai János szerkesztésében került újból kiadásra (Budapest: Múlt és Jövő). A magyar fordítás az 1929-ben megjelent regény szövegén alapszik. Az 1931-ben megjelent héber kiadás szerkesztője számos részletet és több részt törölt az első kiadás szövegéből. A magyar fordítás, feltehetően a magyar olvasóközönség vélt elvárásainak megfelelően eltompítja a héber eredeti éles hangvételt, sarkos megfogalmazásait. A magyar fordításról lásd: NEIGER, *Sirat Avigdor Hameiri*, 151.
- ²⁵ Gershon SHAKED, *Ha-sziporet ba-ivrit, 1880–1980*, 2, Tel-Aviv – Jeruzsálem (1983), 135–157.
- ²⁶ Avner HOLTZMAN, *Avigdor Hameiri ve-szifrut ba-milbama* (Tel-Aviv: Maarakhot, 1986), 83.
- ²⁷ Hasek *Švejk* című regénye először 1952-ben jelent meg héberül Mordekhaj AVI-SAUL fordításában: *Alilot be-bajal ba-amíc Švejk: Bi-mei milbemet ba-olam (ba-rivona)* (Merchavia: Ha-kibuc ha-arci ha-somer ha-cair: 1952). A fordítás a regény 1926-ban megjelent, Grete REINER STRASCHNOW (1891–1944) készítette német fordításán alapult.
- ²⁸ A fordítás a német kézirat alapján történt. A regény eredeti szövege csupán 2016-ban, *Jerusalem wird verkauft oder Gold auf der Strasse* („A kiárusított Jeruzsálem, avagy arany az utcán”) címmel látott először napvilágot (Wuppertal: Arco, 2016).
- ²⁹ Lásd: Sebastian SCHIRRMEISTER, „Two Roads to the Land: A Contiguous Reading of Two Anti-War Novels by Avigdor Hameiri and M. Y. Ben-Gavriel”, *Nabaraim*, 9, 1–2 (2015), 113.
- ³⁰ HOLTZMAN, *Avigdor Hameiri*, 31–36.
- ³¹ A regény első megjelenése: Avrom ZAK, *Unter di fligel fun tojt* (Varsó: Di cajt, 1921). A lábjegyzetek oldalszám-megjelölései a regény egy későbbi kiadását veszik alapul: (Buenos Aires: Baerung komitet bajm jidish kulturkongressz, 1982). Az idézett rész a regény első kiadásának előszavában jelent meg: Avrom ZAK, „Hakdome cu der erster ojflage Unter di fligl fun tojt”, *Unter di fligl fun tojt*, 17.
- ³² Lásd pl.: Jickhok JANOSZOVICS, „Avrom Zak z”l [=zikhroné livrokhe]”, *Jerusalmer Almanakh*, 16 (1985), 29–34.
- ³³ Lásd pl.: ZAK, *Unter di fligel fun tojt*, 20–21.
- ³⁴ Avrom Zak *Fonje ganef* című regénye könyvformában először 1929-ben Varsóban jelent meg: Avrom ZAK, *Fonje ganef: A kbronik* (Varsó: Gitlin, 1929). A „*Fonje-ganef*” a jiddis közhasználatban a cári Oroszországra használt pejoratív kifejezés.
- ³⁵ Lásd pl.: HAMEIRI, *A nagy örület*, 39–66.
- ³⁶ A szöveg autenticitását Hameiri már regénye előszavában is igyekszik lefektetni. HAMEIRI, *A nagy örület*, 10. Az előszó a *Ktuvim* című folyóirat címlapján is megjelent: *Ktuvim*, 1929. október 31., 1.
- ³⁷ Erich Maria REMARQUE, Jakov HOROVIC (ford.), *Bamaarav ejn kol hadas* (Tel-Aviv: Stiebel, 1929).
- ³⁸ Hameiri későbbi regényének nyolc része jelent meg a tel-aviv-i héber *Haaretz* lapjain *Ha-paradokszon ba-gadol* címmel 1925. szeptember 29-e és 1926. január elseje között.
- ³⁹ Lásd: „Hadasot szifrutiot: Kitvei Avigdor Hameiri, hocaat ‘Haktav’, Jerusalamim”, *Haolam*, 21 (1925), 412.
- ⁴⁰ Az ún. „doku-regény” meghatározásairól *A nagy örület* kapcsán lásd: Tamar S. DRUKKER, „Rabbi Akiva and Zev Bacher in the Trenches: Language, Identity, and War in Avigdor Hameiri’s The Great Madness”, *Hebrew Studies*, 53 (2012), 257–258.
- ⁴¹ Lásd: NEIGER, *Sirat Avigdor Hameiri*, 124–125; HOLTZMAN, *Avigdor Hameiri*, 37., 82–83.
- ⁴² Lásd pl. „A pokol fenekén” című fejezetét.
- ⁴³ Lásd pl. „A nagyvíví terv” című részben.
- ⁴⁴ Lásd: HAMEIRI, *A nagy örület*, 10.
- ⁴⁵ Lásd pl.: JACIV, „Mi-szifrut ha-milhama”, *Davar*, 1929. december 20., 4.
- ⁴⁶ Assaf MOND, „1929 – sana be-hajav sel Avigdor Hameiri, ‘Remarque selanu’”, *Zmanim*, 118 (2012), 106–109.
- ⁴⁷ Avigdor HAMEIRI, *Ha-mesiab ba-lavan*, 1–2 (Tel-Aviv: J. Sreberk, 1947).
- ⁴⁸ L. KŐBÁNYAI János, *Szétszálazás és újraszövés: A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése* (Budapest: Osiris, 2014), 218–226.
- ⁴⁹ Számos irodalmi példát találhatunk arra, hogy a cári Oroszországban élő zsidók hogyan tekintettek a Monarchia területén élő hitsorsosaikra. Az első világháború kontextusában jellemzőek pl. Isaac Bashevis SINGER elbeszélései: „Der sosz in Szarajevo”, „Der priziv”, „Hunger”, „Umziszte hofnungen”, *Majn tatnoz beszdin stub* (Tel-Aviv: I. L. Peretz, 1979) 272–277., 278–283., 290–295., 296–301. A monarchia kötelékében szolgáló zsidó katonák háborús tapasztalatairól lásd pl.: Marsha L. ROZENBLIT, *Reconstructing a National Identity: The Jews of*

- Habsburg Austria during World War I* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 82–106.
- ⁵⁰ ZAK, *Fonje ganef*, 258–261.
- ⁵¹ Klaus THEWELEIT, *Männerphantasien*, 1 (Basel – Frankfurt am Main: Roter Stern, 1986), 88–113.
- ⁵² Hameiri egy kávéházi epizóddal nyit, melyben az ábrázolt női szereplők csak mint az összegyűlt férfiak szórazótatói vannak jelen. Lásd: HAMEIRI, *A nagy örület*, 13–16.
- ⁵³ Lásd: HAMEIRI, *A nagy örület*, 38.
- ⁵⁴ A részletet a magyar fordítástól eltérő stilisztikai különbségei miatt saját fordításomban közlöm. Az idézett részlet Löwenkopf magyar fordításában: „A parázna Város levetette ruháit, egészen koszos ingéig vetkőzött, és most szemérmetlenül bűnös táncát járja.” Lásd: HAMEIRI, *A nagy örület*, 210–211., *Havisaon hagadol*, 204.
- ⁵⁵ Lásd: HAMEIRI, *A nagy örület*, 204–208. *Uo.*, 213–216.
- ⁵⁶ Lásd pl. „A játék” és a „Szimpózióm” című fejezetekben.
- ⁵⁸ THEWELEIT, *Männerphantasien*, 2, 310–341.
- ⁵⁹ Kore vatik (Mose KLEINEMAN), „Bibliografja”, *Haolam*, 1929. december 27. (44), 1062.
- ⁶⁰ A mondat nem szerepel *A nagy örület* magyar fordításában. Lásd: HAMEIRI, *Havisaon hagadol*, 226.
- ⁶¹ Hameiri a regény elején megfogalmazott aggodalmait általánosnak voltak a hadifoglyok körében. Lásd: Alon RACHAMIMOV, *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front* (Oxford – New York: Berg, 2002), 191–197.
- ⁶² Lásd pl. az „Isten és ember kezében” című részt.
- ⁶³ James S. CAMPBELL, „For You May Touch Them Not: Misogyny, Homosexuality, and the Ethics of Passivity in First World War Poetry”, *ELH*, 64, 3 (1997), 823–842.
- ⁶⁴ Lásd a „Margulisz halála” című részt.
- ⁶⁵ Thomas KÜHNE, „Gender Confusion and Gender Order in the German Military”, In: Karen HAGEMANN, Stefanie SCHÜLER-SPRINGORUM (eds.), *Home/Front: The Military, War and Gender in Twentieth Century Germany* (Oxford, 2006), 233–254.
- ⁶⁶ Lásd: HAMEIRI, *A nagy örület*, 176.
- ⁶⁷ Lásd „Az ostobaságok mérlege” című részben.
- ⁶⁸ Dan MIRON, *From Continuity to Contiguity: Toward a New Jewish Literary Thinking* (Stanford: Stanford University Press, 2010), 192–193.
- ⁶⁹ Ágnon és Brenner irodalmi nyelvhasználatának különbségéről lásd: Robert ALTER, *The Invention of Hebrew Prose: Modern Fiction and the Language Revolution* (Washington: University of Washington Press, 1988), 50–52., 74–75.
- ⁷⁰ Orcion BERTANA, „Jahaszei gomlin bejn ha-szifrut haruszit u-vejn ha-szifrut ha-ivrit”, *Rav-kol*, 1 (1999), 116–120.
- ⁷¹ Avigdor HAMEIRI, „Bli tina al jedidaj veszonaj: Ivrim vejehudim”, *Teva Baerev*, 199 (1941), 5. Hameiri önéletrajzi cikksorozata 1939. május 11-e és 1941. április 3-a között jelent meg a tel-aviv-i héber hetilap *Teva Baerev* (1937–1946) hasábjain. Kiemelés az eredetiben. Az idézett részlet értelmezését lásd: NEIGER, *Avigdor Hameiri*, 242.
- ⁷² NEIGER, *Avigdor Hameiri*, 77–85., 257–258.
- ⁷³ HOLTZMAN, *Avigdor Hameiri*, 123.
- ⁷⁴ Lásd pl. A jiddisül író Aharon Reuveni (1886–1971), illetve az első regényüket bolgárul, illetve arabul író Slomo Kalo (1928–2014) és Simon Balasz (1930–2019) műveit. Lásd erről: Avner HOLTZMAN, „Dijokna sel serit ha-pleta ba-sziporet dor 1948”, *Abavat cion: Panim baszifrut ha-ivrit be-badava* (Jeruzsálem: Carmel, 2006), 212–217. Reuveni regényéről és nyelvhasználatáról lásd: Yaakov HERSHKOVITZ, „The Facade of Hebraism: Aharon Reuveni and the Search for Monolingualism”, *Jewish Social Studies*, 25, 3 (2020), 71–102.
- ⁷⁵ Lásd: MIRON, *From Continuity to Contiguity*, 68–95.
- ⁷⁶ Lásd: HAMEIRI, *A nagy örület*, 256.
- ⁷⁷ Lásd a „Csak egy kis vakarózdás miatt” című részben.
- ⁷⁸ Lásd a „Tolsztoj esete” című részben.
- ⁷⁹ Lásd pl. „A foglyok kiváltása” című rész elején.
- ⁸⁰ Lásd a „Petljura” című részben.
- ⁸¹ Yael CHAVER, „From Mother-Tongue to the Voice Within: The Marginalisation of Yiddish in Zionist Palestine”, *Yiddish*, 1 (2000), 145–176.
- ⁸² Lásd fent, 5. jegyzet.
- ⁸³ Lásd pl.: e. e. CUMMINGS, *The Enormous Room* (New York: Boni and Liveright, 1922); Rudolf ROCKER, *Hinter Stacheldraht und Gitter: Erinnerungen aus der englischen Kriegsgefangenschaft* (Berlin: Fritz Kater, 1925).
- ⁸⁴ Lásd: KÓBÁNYAI János, *A elbeszélhetetlen elbeszélés: Az első világháború a magyar irodalomban* (Budapest: Múlt és Jövő, 2014), 77–87.
- ⁸⁵ Lásd: MARKOVITS, *Szibériai garnizon*, 282–286.
- ⁸⁶ Lásd: MARKOVITS, *Szibériai garnizon*, 389–395.
- ⁸⁷ *Uo.* Kohn később kritikusan viszonyult korábbi cionista nézeteihez, és az Egyesült Államokban a nacionalizmus egyik kiemelkedő kutatójává vált. Önéletrajzában említést sem tesz cionista szervezkedéseinek sikeréről a szibériai hadifogolytáborban. A szibériai hadifogságáról szóló részeket lásd: Hans KOHN, *Living in a World Revolution: My Encounters with History* (New York: Simon and Schuster, 1964), 89–100.
- ⁸⁸ Lásd a „Petljura” című részben.
- ⁸⁹ *Uo.*
- ⁹⁰ Hillel HALKIN, *Jabotinsky: A Life* (New Haven: Yale University Press, 2014), 164–172.
- ⁹¹ Lásd: Henry ABRAMSON, *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920* (Cambridge: Harvard University Press, 1999), 109–141. Solem Svarcbard a merénylet és az azt követő tárgyalás hatására roppant ismertségre tett szert. Erről a harmincas években megjelent visszaemlékezéseiben ír: Solem SVARCBARD, *Inem loff fun jorn* (Chicago: Solem Svarcbard komitet, 1934).
- ⁹² Lásd: RACHAMIMOV, *POWs and the Great War*, 99.
- ⁹³ Lásd: MARKOVITS, *Szibériai garnizon*, 362–363.
- ⁹⁴ *Uo.*, 314–318.
- ⁹⁵ *Uo.*, 364–365.
- ⁹⁶ Lásd a „Petljura” című részben.
- ⁹⁷ Avigdor HAMEIRI, *Tnuva*, 1–2 (Tel-Aviv: Mitzpeh, 1934).
- ⁹⁸ A műfajról bővebben lásd: Peter NUSSER, *Trivialliteratur* (Stuttgart: Metzler, 1991), 1–10.
- ⁹⁹ Lásd: „Roman ivri juszrat be-London”, *Davar*, 1945. szeptember 26, 4. E hírről a regény megjelenése előtt adott számot a *Davar*.
- ¹⁰⁰ Chana YAOZ, „Livtei zehut ve-livtei kiumiut jehudit bejecirat Hameiri”, *Zehut*, 3 (1983), 218.

Avigdor Hameiri

A pokol legmélyén

Egy héber tiszt feljegyzései az orosz hadifogságban

E feljegyzések *A nagy örület* című beszámolóim folytatásai. Az örület mélységeit azonban csak a hadifogolytáborok barakkjainak sötétjében, ahol 1916 és 1919 között bolyongtam, tudtam csak igazán megérteni.

Ez a könyv is, *A nagy örülethez* hasonlóan részben már 1925-ben megjelent a *Haaretz* lap hasábjain. A szöveg fennmaradó része éveken keresztül, 1920 óta, amikor is Odesszában befejeztem hadifogságom történetének lejegyzését, az íróasztalom fiókjában feküdt.

E feljegyzések sem irodalmi beszámolók. A teljes fizikai összeomlás és a teljes reményvesztettség határán születtek, mely olyannyira eltorzított bennünket, hogy csupán rángó testekké lettünk. A szemernyi remény mégis felcsillant a bensőmben, tán mégis valaha újra egy tiszta ágyban, nővérem ölelésében fekhettek, és elmondhatom majd neki legalább szenvedésem történetének egy töredékét, melyek nem lehetnének egyetlen író fantáziájának szüleményei sem.

Három év alatt megjártam Oroszország óriási pusztaságait. Zsitomir, Moszkva, Jakutszk, Tobolszk, Taskent, Asztrahán, Kijev, Odessza fémjelezték utamat, melyet úgy tettem meg, hogy egy pillanat erejéig sem értettem meg, hogy kinek használ ez a sok szenvedés, kinek jó ez?

Ha még van olyan suhanc e világon, kit feltüzel a kardok csattogása, tüzelje fel őt a tetvekkel, skorbuttal, korbacsal és éhínségben töltött fogság is, mely félig megsült, beteg patkányok húsának fogyasztásával jár.

1932, Tel Aviv

*

Így kezdődik Avigdor Hameiri fogoly-regénye, *A Pokol legmélyén*, amelynek utolsó fejezetét itt közöljük. A teljes könyvet az év végi ünnepekre jelentetjük meg.

52. PETLJURA

Mikor újra felébredtem, már leszállt az éj. Az élő Isten ünnepi csillagok ezreit gyűjtotta fel a sötétkék tavaszi égen. A levegőn mámorító fuvallat fújt keresztül. Ez életem huszonhetedik tavasza, de az első, mely valami földöntúli éneket hoz, az elviselhetetlen boldogságét, mellyel nem lehet betelni. Nem is tudtam, hogy Oroszországban létezhet egy ilyen csodálatos város, mint Kijev. Voltam már Sorrentóban, Velencében, belekóstoltam a Riviéra bájjalába, az Alpok hegységeiben, Párizsban, jártam az Unter den Linden fasorai alatt Berlinben, a költő-Orfeusz Heine járta hegyvidéken, a perzselő Spanyolország minaretjeinek erdejében, de Kijevben mégsem jártam még.

- Még aludnál egy kicsit, ugye? Egyél valamit, aztán fekjüdj vissza - mondja Ginda Abramovna.

A „városi tanács” műhelyéből még nem tudtak kihozni, a háború Kerenszkij irányítása alatt még

tovább folyik, de köröttem elcsendesült a világ. Feszült, de átható a csönd. Ginda Abramovna kivett nekem a városban egy szobát. Frishman újra pénzt küldött, és azt kérte, hogy küldjek verseket a *Hát-kufá* folyóirata számára.¹ Azt írta nekem:

1917. június 25.

Tisztelt Uram!

Kérem fogadja el ezt a 200 (azaz kétszáz) rubelt, és legyen olyan kedves, és igazolja vissza az összeg kézhezvételét!

A helyzetéről beszéltem egy erre szakosodott ügyvéddel, aki talán hozzá tud férni a lefoglalt írsaihoz, és intézkedni tud a hozzánk történő átirányításuk ügyében.

Ha teheti, és az ideje engedi, kérem írjon valamit (legyen az vers, elbeszélés vagy valami hasonló) a folyóiratunk számára. Legalább próbálja meg!

A Jóisten óvja és őrizze meg!

Tisztelettel,
D. Frishman

Mose Rozenblatnak már előttem küldött egy levelet:

1917. június 8., Moszkva
Mose Rozenblat úrnak tisztelettel,
Kijev

Tisztelt Uram,

Még Petrogradban azt ígérte nekem, hogy Kijevbe visszatérvén, beszélni méltóztatik Feuerstein úrral, és értesít a hogyléte felől. Sajnálattal vettem tudomásul, hogy nem állta a szavát, értesítését továbbra is várom. Vajh így illik-e cselekedni, mikor egy emberélet megmentése a cél? Van-e ennél sürgetőbb teendő?

Kérem, vegye át ezt a 200 rubelről szóló, Stiebel úr jegyezte váltót, és adja át azt Feuerstein úrnak, hogy legalább ennyiben könnyítsünk a helyzetén. Ezt az összeget mint kiadónk munkatársaként tevékeny írói honoráriumot veheti át. Ha esetleg lennének kész versei, elbeszélései vagy esszéi, kéretik azokat további fizetség reményében elküldeni a címünkre. Kérem, adja át azt is a nevemben, hogy magyarból készült fordításokat is szívesen fogadjunk, ha lesz oly szíves, fordítsa le Petőfi egyik verseskötetét, vagy a világirodalom klasszikusaitól ültessen át valamely művet héberre! Kérem, értesítsen a döntése felől! Várom szíves válaszát!

Kérem, arról is értesítse, hogy az új irodalmi vállalkozás tulajdonosa, Stiebel úr kész magára venni a Kijevből Moszkvába történő átirányítása anyagi terhét, ezáltal lehetőség nyílna arra, hogy itt állandó irodalmi keresetre tegyen szert.

Kérem, értesítsen a váltó kézhezvételéről!

Tisztelettel,
David Frishman

Egyetlen hónap leforgása alatt négyszáz rubelt küldött nekem. De ki lehet ez a Stiebel? Frishman, egy július harmincadikán kelt levelében még azt is megjegyzi:

"[...] Stiebel úr számos, a legbefolyásosabb körökhöz tartozó ismeretségekkel rendelkezik, akik az ügyvéddel egyetemben úgy vélik, hogy a dolog egyáltalán nem kivitelezhetetlen. Ha úgy vélné, hogy Kijevhez fűződő reményei meghiúsulni látszanak, kérem, mielőbb jelezze ezt felénk, és mi nyomban hozzáfogunk a probléma elhárításához, gondoskodunk a megfelelő pénzügyi keretek biztosítása felől. Aggodalomra semmi ok, a Jóisten, aki a pusztaiban is ellátott minket, az Ön szükségleteiről is gondoskodni fog. Emellett megjegyezném, hogy ha kijevi problémája elrendezésére pénzre volna szük-

sége, vagy bármily anyagi támogatásra szorulna, kérem postafordultával jelezze ezt irányunkban, és mi táviratilag átutaljuk Önnek a kért összeget."

Szeptember nyolcadikán pedig ezt írta:

„Ha szüksége lenne anyagi juttatásra, mely könnyítene szorult helyzetén, kérem mielőbb jelezze ezt felénk, és postafordultával küldjük a kért összeget.”

Ez lenne az a bizonyos élesszemű David Frishman, a kérlelhetetlen kritikus, aki elemző ostorával olyat tud suhintani, hogy annak csapása valódi fizikai fájdalmat okoz? Levelei minden sora gyógyír a sebeimre. A gyógyító, együttérző és emberséges David Frishmanról még egyetlen szót sem olvastam. Ginda Ambramovna bevezet az ismerősei körébe, így köztük Orenstein asszony házába is eljutok. Berta Abramovna, kivel még a Bécsben tartott tizenegyedik cionista kongresszuson ismerkedtem meg, mikor megpillant, a megdöbbenéstől nem talál szavakat, egyáltalán nem ismer meg.

- Ez csakugyan maga lenne!? - hitetlenkedik, és nyomban meg is hív a péntek esti vacsorára.

- Vegyen még, kérem, egyen még! - erősködik.

Egy roppant rokonszenves zsidó tesz látogatást nálam. Negyven körüli, jól öltözött, Breszlavszkij néven mutatkozik be, Jekatyerinoszlavból származik. Kizárólag héberül társalog velem:

- Először is fogjuk magunkat, eszünk és iszunk valamit! Egy szót sem akarok hallani! Csak azt akarom, hogy egyen és igyon, hogy a koldusból újra királyfi lehessen!

Evés közben pedig azt ismételteti:

- Ne szégyenlősködjön! Kér még ebből egy kicsit? Itt van, ni. Vegye, itt a menü, kérem rendeljen meg minden egyes tételt, egyiket a másik után. És az egész italválasztékot kóstolja végig! Jóvá kell tennie azt a sok éhezést, melyet a fogsága során átélt!

Evés után pedig így folytatja:

- Na, vegye ezt a kisebb összeget - átnyújt nekem nem kevesebb mint ötszáz rubelt -, ezt a kisebb kiadásaira adom. Ne butáskodjon, barátom! Pénzből nincs hiány, hál' Istennek! Vidám irodalomra van szükségünk, hogy jó kedélyállapotban lehessünk! Csak semmi keserűség! Az ember pénz nélkül mindennek híján van. Minden megírt versért én állom a szerzői honoráriumodat! Meg hát szeretlem is van a világon! Enni is kell, de szeretni muszáj! Egy csokor virágot kell vinni neki, egy kicsit sétálni kell vele. Ezeket természetesen mind én állom! Sajnos nincsenek a héber irodalomban igazi

szerelmes versek. Szeressen és verseljen! Minden szerelmes versért dupla jutalmazásban részesül. Így igaz, na és mi van a nyilvános előadásokkal? Egy nagyívű előadást kell tartania, még hozzá a cionista klubban, ezt fogjuk először megszervezni!

Végre valahára Levinszkijjal is sikerül találkoznom. Vele is kizárólag héberül beszélünk:

- Itt van egy kisebb összeg kulturális kiadásokra. Mikor voltál utoljára színházban? Hogy is élhetsz színház nélkül? Gyere, ebédeljünk együtt!

Leülünk ebédelni. Ahogy Levonszkij végignézt rajtam, a szemei könnybe lábadnak:

- Szörnyű már csak rád nézni is, olyan mintha csupán egy maszk, egy halotti maszk lennél. Egyél, hogy visszanyerd fiatalos frissességedet! Tudod mit? Van egy ötletem, néhány nap múlva Budájovkába, a nyári lakomba akarok utazni, te is velem jöhetnél, ott tölthetnénk együtt a nyarat. Nyugodtan írhatnál, annyit ehetnél és aludhatnál, amennyit csak akarsz és amennyi jólesik.

Az utcákon a forradalom teljes gőzzel zajlik, a levegő a szabadság illatával telik meg. Ahogy végigmegyünk az utcákon, a szabadságtól megrészegült zsidók kis tanácskozásait lehet látni. A zsidók kisebb csoportokba verődve vitatkoznak. E hatalmas ünneplés központi alakjának nevét úgy ismételték, mintha az maga lenne a szabadság himnusza:

Kerenszkij!

Egy zsidó Sztolipin² ledöntött szobra talapzatán állva fejtegeti:

- Ki fontosabb, az áldott emlékü Mózes vagy Kerenszkij? Én azt mondom, hogy Kerenszkij, mert Mózes csak a zsidó népet mentette meg, Kerenszkij pedig Oroszország összes népeit!

E szavakat egy egyszerű, szakállas zsidó intézi a jelenlevőkhöz, akinek reggel első dolga, hogy az imaházba siessen. Így igaz, nem a szeretetet prédikáló Tolsztoj volt az, aki megbékélésre nyújtott karjaival egybeölelte volna az egymást végletéig gyűlölő, nemzedékek óta viszálykodó népeket, hanem Kerenszkij.

Tegnap héberül tartottam egy előadást „A zsidók a kitarás bajnokai” címmel. Az előadásom után a Bund³ aktivistái gyűlnek körém, és kezét szorítanak velem annak elismeréséül, hogy héber író létemre Marxot is ismerem. Azt kérik, hogy náluk is tartsak egy előadást, azonban ne héberül, hanem jiddisül. Az értésükre adom, hogy a jiddis nyelvet nem becsülöm semmire. Értetlenkednek, hogy hogyan lehetséges, hogy egy meggyőződéses marxista nem becsüli semmire a jiddis nyelvet. Ez abszurdum. Ezen azonban már én lepődöm meg. Hogy jön ez a

két dolog egymáshoz? Hogy jön egyáltalán a nyelv kérdése a marxizmus problematikájához? Nem engednek. Bizonygatom, hogy a jiddist a nép ajkáról tanultam. Ez egyszerűen nem egy jó nyelv, mivel nem több, mint egy keverék! A nép egyszerű gyermekének a nyelve. Megörülnek, mikor ezt hallják, úgy bizony, helyeselnek, a nép nyelve az, a nép az, amely meghatározza a nyelvet.

Jiddisül tartom meg végül az előadásomat. Szép számmal még cionisták is részt vesznek rajta, de vagy a tizedik mondat elhangzása után a cionisták tapsba fognak, a Bund szocialistái pedig azt kiabálják, hogy „Abzug! Abbahagyni!”⁴

- *Napraszna vet ir ajkb sztramlejen dosztiglen azelkbe celiesz sz'vet zikh ajkb nist udajen!* Hiába próbálnak elérni efféle célokat, nem fog sikerülni!⁵

Ilyen az én jiddisem. Kilencven százalék orosz, és tíz százalék jiddis. Így folytatom a szavaimat:

- Nem megmondtam maguknak, hogy a nép ajkáról lestem el a jiddist? A nép pedig így beszél!

- Igen, pont ezért kell a nyelvet csiszolni! - kiabálja valaki.

- Vagyis a nyelvet a némethez akarja hozzáciszolni? Ha igen, akkor minek is fáradna? És mi lesz a nyelv népies zamatával!?

Látom és érzem, hogy a nyelv kérdése itt fontosabb, mint a szocializmus. Ez pedig roppant veszélyes, mert letérítheti a szocializmus gondolatát a helyes vágányról. A nyelv kérdése válhat a zászlóvá, mely mögött felsorakoznak a hívek, és mely kitölteti a „szülőföld” iránti vágy helyét.

Új szelek fújnak, a Petljura⁶ parancsnok vezette ukrán seregek bevették a várost. Felállt az ukrán parlament, a kormány pedig a cionistákkal működik együtt. Az ukrán seregek számos településen fosztogattak, míg csak el nem érték Kijevet. Petljura miniszterei között azonban egy szocialista zsidó is akad, Rivuckij.⁷ A fosztogatásokért mentegetőző hirdetményeken, melyek leginkább a rablók igazát bizonygatják, a zsidó szocialista kormánytag, Rivuckij neve is szerepel. Rögtön eszembe is jut a mondás, „Ez két külön dolog”. Vagy tán ez az egyetlen dolog, amit tenni lehet, Petljura kormányára belülről hatni, hogy végre felhagyjanak a pogromokkal? Megkérem dr. Syrkint, hogy eszközölje ki, hogy interjút készíthessek Petljurával. Syrkinnek sikerül tető alá hoznia a találkozót.

Mintegy fél órát beszélgettem Petljurával. Nem tudom eldönteni, hogy kellemesen csalódtam-e, vagy akkora szemfényvesztővel lett volna dolgom, aki úgy becsapott, mint még senki. Látszólag Petljura a lelke mélyéig szocialista, roppant mélységű

műveltséggel bír és régi mozgalmár. A pogromok kapcsán azt kérdezte tőlem:

- Mondja meg őszintén, Ön cionista?

- Igen.

- Nagyon remélem, hogy igaz cionistának gondolja magát, akit kívül-belül áthat a cionizmus szelleme, egy meggyőződéses patrióta, ahogy az egy költőhöz illik.

- Úgy hiszem, hogy így van.

- Akkor lenne Önhöz egy kérdésem. Ha tudva tudná, hogy Palesztinát semmilyen más módon nem szerezhette meg, semmilyen úton-módon nem válthatná meg a saját népét, csak egy másik nép feláldozása révén tudná véglegesen megoldani a zsidókérdést, akkor mit tenné? Ne siessen a válasszal, mivelhogy tudom a helyes és a legkézenfekvőbb választ, természetesen feláldozná azt a másik népet, pontosan úgy, ahogy Mózes, Amrám fia is tette. Nem így van? Tehát én amellet döntöttem, hogy megmentem az ukrán népet és az ukrán földet. Harci csapataimat a felszabadított, szinte teljesen elvadult csöcselék alkotja. Az orosz nevelés nyomot hagyott a lelkükön. De nincs más, akivel harcolhatnék. Velük kell megmentenem a népemet és az országomat. És ez a csöcselék, melyet magam köré gyűjtöttem, és mely engedelmeskedik a parancsaimnak, nem részesül semmilyen jutalomban, mert nincs mit adnom nekik. Az országunk teljesen lepusztult. És ha én nem adok nekik enni, vesznek maguknak, ahol tudnak. Ennyiről van szó.

- Nem tudná megparancsolni nekik, hogy hagyják abba a fosztogatást?

- Egyáltalán nem. Mivelhogy semmit sem ajánlhatok nekik a zsákmányuk és a martalékuk helyett. Emellett pedig, ha egyszerűen az erkölcsi magaslatról néznék le rájuk, és hagynám őket a fenébe, akkor egy csapásra két hibát követnének el. Egyrészt nem tudnám felszabadítani az országomat. Másrészt pedig nélkülem a pogromok kétszer ilyen borzalmasak lennének. Így áll a helyzet, uram! Ha viszont sikerül elérnem a célomat, biztos lehet benne, hogy a szabadság, melyet Ukrajnában a zsidó népnek biztosítani fogok, az egész világon példa nélküli lesz! Jegyezze meg jól a szavaimat!

Végül nem a cionista vezetés szabadította meg az átkozott *szjuz gorodov* karmai közül, hanem egy anticionista ügyvéd, Din Kozlov. Braszlavszkij barátom, látva a szenvedésemet a műhelyben, eszeveszett intézkedésbe kezdett. Végül addig nem nyugodott, míg meg nem szerezte számomra a cionizmust elutasító ügyvédet, hogy az végérvényesen kiváltson a hadifogságból.

- Vezetőink a nagypolitikával vannak elfoglalva

- magyarázza Braszlavszkij -, így nincs idejük arra, hogy jót tegyenek. Ezek az egész életükben nem olvasnak egyetlen héber könyvet sem. Ha pedig irodalomról van szó, letudják a dolgot azzal, hogy Bialiknak fogadásokat rendeznek. Magasztalják Bialikot, ezzel akarják leróni a tartozásukat az irodalom és az írók irányában. De most köpök rájuk, menjünk inkább a színházba. Bemutatlak a csodálatos Klára Jongnak⁸ és Jurinivának is.

Klára Jong kivesz egy szál virágot a hatalmas csokorból, melyet az előadáson kapott, kabátom hajtókájára tűzi, megölel és azt mondja:

- Hallottam szibériai szenvedéseiről. A véretem ontánám, ha biztos lehetnék benne, hogy ezzel begyógyíthatnám az iszonyú emlékei okozta sebeket!

De enélkül is lassan kezdek felépülni gyötrelmeimből. Braszlavszkij kiváló lélekgyógyásznak bizonyult.

Kijevben teljes a felfordulás. Petljura katonái, tisztjei járják a várost, és mindenféle hivataloskodó indokokkal a városon kívülre hurcolják az összefogdosott zsidó fiatalokat, ott pedig kegyetlen kínzások kíséretében kivégzik őket. Ezt itt csak „a néma pogrom” néven emlegetik. Felkeresik a Majzl családot, a két fiatal gimnazista fiút keresik, a kapitányságra akarják kísérni őket. Az anya a katonák lába elé veti magát, könyörög nekik, a lábukba kapaszkodik, hogy hagyják az ő két csemetéjét. Erre annyit válaszol a tiszt:

- Hagyja már abba, asszonyom, csak egy félóra-ra visszük el őket. Így szól a parancs. Hajszáluk sem fog görbülni, esküszöm magának, no, elég legyen!

Miután a könyörgése nem hagyott alább, keservesen zokogva szorította magához fiai kezét, a tiszt újra nyugtatni próbálta:

- Édesanya, ne butáskodjon! Az életemre esküszöm, maga butácska! Mitől retteg annyira? Nem vagyunk mi gyilkosok! Nem esik semmi bántódásuk, Isten ments! Micsoda sületlenség! Ilyet sem pipáltam még!

Félóra múlva mindkét fiút holtan találták. A két testben egy ép csont nem sok, annyi sem maradt, péppé verték őket, kezüket-lábukat kicsavarták, arcukat pedig a felismerhetetlenségig verték. „Édesanya, ne butáskodjon! Az életemre esküszöm!” – gondolok vissza esküdjéseire. Ez egyszerűen iszonyatos. A cionista klubban üldögelek, és kintről nők keserves rimánkodását hallom meg. Két tiszt jött a házban lakó fiatalemberért, az anya a tiszték lába elé omlik, a nővér a másik tisztet öleli át, miközben szívet tépően üvöltene. A tiszték jóindulatúan mosolyognak:

- Butuskáim! Ki tenne kárt benne? Nem vagyunk mi gyilkosok!

Ahogy nézem a jelenetet, egy szomorú gondolat fut át az agyamon. Mi lenne, ha egyszerűen nem menne? Megmakacsolná magát, hogy ő bizony nem teszi ki a lábát a küszöbön! Ha tényleg nem gyilkosok, akkor csak nem fogják itt helyben, mindenki szeme láttára, az udvaron kivégezni! Odaszólok a fiúnak jiddisül:

- Figyelj! Nehogy velük menj! Érted, amit mondok? Egyszerűen maradj itt! Ha úgyis meg kell halni, akkor nem mindegy, hogy itt vagy ott!? Ne menj, kész-passz! Egy tapodtat se mozdulj!

A tiszték végigmérnek, és azt kérdik:

- Te ki az ördög vagy? Mit akarsz itt?

- Én azt akarom, hogy ne menjen sehová! Ha úgyis meg kell halnia, jobb, ha itt éri a vég az anyja mellett! Maradjon itt!

- És ha mi jól ellátjuk a bajodat a kekeckedésedért?

- Állok rendelkezésükre! De itt csinálják, mindenki szeme láttára! Ne ott, mindenki háta mögött! Itt, helyben! Senki se mozduljon innen! Értik? Legyenek szívesek itt leöldösní minket!

Torkom szakadtából ordítani kezdek.

- Zsidók, adjátok tovább szájról szájra, hogy senki ne menjen sehová! Senki se mozduljon! Ha már úgyis pusztulni kell, legalább otthon, golyó által, kínzások nélkül mehessünk a másvilágra! Mondjátok el mindenkinek, járjon ez a felszólítás házról házra! Gyorsan, gyorsan! Itt akarunk meghalni!

Az egész udvaron makacs, elkeseredett üvöltözés hallatszik:

- Igaza van! Ne menjünk sehová! Itt gyilkoljanak le bennünket! De mi önszántunkból ne menjünk sehová!

Néhányan eközben gyorsan távoznak az udvarról. Az egyik tiszt odalép hozzám, fogcsikorgatva az arcomba mered. Hetykén megjegyzem neki:

- Uram ugyebár nem egy közönséges gyilkos! Nem így van?

A tiszt arcon köp, majd odaszól a társának:

- Gyerünk! Ezek teljesen hülyék! Menjünk innen!

Ezzel tovább is állnak. Kevesebb mint egy óra leforgása alatt a felszólításom, hogy senki se mozduljon a helyéről, végigterjedt az egész utcán. A „néma pogrom” pedig abbamaradt.

Braszlavszkij azt mondja nekem:

- Az első ezer rubelt a szobrod felállítására én adom! Jeruzsálemben, a Templom-hegyen, még életben emléklakettet állítunk neked! Ne feledd, még életedben!

- Na és akkor mi lesz, majd a „kő is ellenem fog kiáltani a falból”?⁹

- Nem ám, hanem „nyomatókövé teszek minden népnek”!¹⁰

53. A BESZÉD FELSZABADUL

Menáhem Ribolov barátom jelent meg, és Sosána Perszictől¹¹ hozott nekem ezer rubelt. A kérdésemre, hogy ki az a Sosána Perszic, azt felelte:

- Ezt így nem lehet két szóban összefoglalni, majd megismered, és akkor megtudod.

Tovább faggatom:

- Helyes teremtés?

- Hogy helyes-e? Majd meglátod, és magad eldöntöd.

- Nagyon gazdag?

- Hát erre mit felelhetnék? Megismered, és megtudod!

- De mit mondott, hogy miért adja ezt a pénzt?

- Nem mondott az égvilágon semmit. Annyit mondott, hogy tisztességesen kell öltöznöd és keresned. Az összeget azért az irodalmi munkáért kapod, mellyel majd ő bíz meg.

- Ennek köze van ahhoz, hogy kiadó?

- Ezt így nem mondanám. Beszélj vele, akkor majd megérted, hogy miről van szó. Hillel Zlatopolszkij¹² lánya.

- Ah, miért nem rögtön ezzel kezdted? Most már mindent értek!

- Tévedsz! Semmit sem értesz. Ő nemcsak Hillel Zlatopolszkij lánya. De ezt majd magad is látni fogod.

- Dehát nem Zlatopolszkij az édesapja?

- Így is mondhatjuk.

- Vagyis „amilyen az apja, olyan a lánya”.

- Ez is igaz, ha nagyon ragaszkodsz hozzá.

A legnagyobb meglepetésemre Sosána Perszic a legtisztább héberséggel beszél, mégpedig szefárd kiejtéssel. Ribolovnak pedig teljesen igaza van, mert meg kell ismerni őt ahhoz, hogy az ember lássa, kivel van dolga. Életemben ez az első otthon, melyben az a megbúvó érzés motoszkál az emberben, hogy valami „zsidó királyságba” lépett be. A vallásosság is valahogy része a mindennapi pompának. Az az érzésem támad, hogy itt azért keresnek pénzt, hogy azzal a társadalom egészét szolgálják. Az első gondolat, amely felötlik bennem, mikor meglátom, hogy Sosánáról egy egész értekezést is papírra lehetne vetni.

A legnagyobb ünnepélyességgel nyitják meg a zsidó „Nemzeti Tanácsot”. Hasonló szervezet alapí-

tására, ha nem tévedek, még nem volt példa a zsidó szétszóratás hosszú évszázadai alatt. Egy régi ismerős német hadifogoly tisztet hívtam meg az ünnepélyes megnyitóra. Mikor odaérünk, elkomorulok, mert bár két napja ígérgetik a megnyitót, a tanácsot valójában még mindig nem nyitották meg. Már két napja folyamatosan veszekednek a felek, hogy milyen nyelven kellene levezényelni a nagy eseményt, jiddisül avagy héberül. A nyelv átka. A vitatkozás színvonala pedig mindent alulmúl. A német tiszt érzi megrökönyödésemet, és próbál megnyugtani:

- Nincs min megbotránkozni, barátom. Kétezer éve nincs zsidó állam, nincs itt min csodálkozni. Vannak viták és kistűlű veszekedések a német parlamentben is. Na és akkor mi van? Honnan lenne nektek az államiságról alkotott elképzelések? Ez mégsem egy elhanyagolható tényező.

Az átkok átka pedig a „szólásszabadság”. Oroszország, úgy tűnik, a nagyívű beszédekről hírhedt. Kerenszkij legkiválóbb képessége, melyről hallani lehet, hogy remek szónok. Aki pedig nem a legjobb szónokok közül való, itt nem vezetheti a népet. Hiába magyarázom, hogy sem Napóleon, sem Bismarck, sem Danton, sem Savanarola¹³, sem Dsraeli, de még Sabbtaj Cvi¹⁴ sem voltak „szónokok”. Mózesről pedig tudjuk, hogy „nehéz ajkú”¹⁵ volt. Itt Oroszországban azonban, csak a „remek szónok” érdemesül nagy tettekre. Az utcán folyton hallani a különféle orátorok hangját, akik megállás nélkül beszélnek. Összességében az az érzésem támad, hogy túlon túl sokat beszélnek. Tanácskozások, gyűlések tucatjait tartják, ahol számolatlan beszédek hangzanak el, a szónoklatok pedig nem szűnnek. Az a gyanúm, hogy a forradalom is a „szólásszabadság” miatt robbant ki. De ezt a forradalmat a szónoklatok mocsara fogja megfojtani.

- Ki az a dr. Syrkin? - Kiemelkedő szónok. - Ki az a Rafesz?¹⁶ - Egy kiváló bundista szónok. - Ez kicsoda? - Egy szónok. - Az micsoda? - Egy igazi orátor.

A sok remek orátor között egy héber szónok is akad, aki nem más mint az író, Natan Bisztrickij.¹⁷ Ő azonban legalább héberül szónokol. Kit érdekel, hogy mit mond? A lényeg, hogy az élő héber nyelven teszi azt! Milyen öröme lehet bárkinek is abban, hogy egy kitűnő orosz beszédet hallgat végig!? Az orosz mindig is élt és virult. Az első zsidó *Nazionalrat*, a „Nemzeti Tanács” tagjai között is akadnak szónokok. Szónoklatok véget nem érő áradatát hallhatjuk. Legalább egyvalaki van köztük, akinek a szónoklatai hagynak maguk után kívánnivalót. Hála Isten, hogy van nekünk egy Usziskinnünk¹⁸ is! Na, itt van még egy. Az ülés témája a zsidó diaszpóra közösségeinek nemzeti szerveződése.

Egy fiatalember szót kér, megadják neki, mire beszélni kezd. A beszéd nem hagy alább egy pillanatra sem. De hogy miről szól? Mindenről, kivéve persze a témáról magáról. Beszél az elnyomásról, értekeznek a bosszúról, a munkanélküliségről, a sportról, erről-arról, kőről, békáról, már vagy fél-órája nem nyugszik. Egy cetlin kérdést csúsztatok az ülést elnöklő Alekszander Goldstejn¹⁹ elé, melyben arról érdeklődöm, hogy miért hagyja ezt az embert csacsogni. Goldstein meg is próbál közbevágni:

- Kérem, elvtárs, térjen a tárgyra!

Válaszképp forradalmi joga elismerését követeli:

- Szólásszabadság van, nemde!?

Nyert, beszédét zavartalanul folytathatja tovább. Ez lenne az a híres-hírheft szólásszabadság? Ahogy a Biblia is mondja, „mind a halál, mind az élet a nyelv hatalmában van”,²⁰ de úgy tűnik, csak Oroszországban. Még jó, hogy Levonszkij meghívott a nyári lakjába. Legalább van valahová elszök-nünk a szólásszabadság elől. Csodálatos ez az áldott forradalom, milyen kár, hogy megszejtelenítik a sok csacsogással. Igazából nem is a gondolat szabadult fel, hanem a beszéd.

Már néhány napja Budájovkában, Levonszkij nyári rezidenciáján tartózkodom. Süt a nap, zöld a természet, nyugalom van, csiripelnek a madarak, lepkék szálldosnak. Zsíros lakomák és jókedv jellemzik ittlétemet. Egyszer egy német esztéta mondta, hogy „jó jel, ha vannak mecénásai az irodalomnak”.²¹ Lavonszkij pedig a legkiválóbb mecénások közül való, mert még a vendége jó kedélyállapotára is odafigyel. Tegnap azonban majdnem meg kellett bűnhődnie ezért. Írtam egy verset „A holnap ítése” címen, melynek témája a zsidó költő, aki a nagy megváltás időszakában lép színre.²² Lavonszkij, miután elolvasta a verset, azt kérdezi tőlem:

- Kire céloz? Bialikra?

- Arra a költő óriásra céloztam, akit a közeli vagy a távoli jövőben a megváltás korszaka fog nemzeni.

- Ezek szerint te úgy véled, hogy még Bialiknál is lesz nagyobb költőnk?

- Hogy gondolod? Természetesen!

Először értetlenül mered rám, majd ez az értetlenség dühvé lesz.

- Barátom, te is csak nagyszájúskodsz! - mondja szigorúan és döbbenettel a hangjában -, ti fiatalok szerettek lázadni az idősebb nemzedék ellen. De ezúttal lázongásokat nem fog jól végződni.

- Uram atyám! - próbálom kiengesztelni - Érted-e egyáltalán, hogy mit beszélsz? Talán nem hiszed, hogy a zsidóság még legalább egymillió évig fog létezni? Ha pedig így van, tán úgy hiszed, hogy

ezalatt az egymillió év alatt semmiféle fejlődésen nem fog keresztülmenni? Én úgy vélem, hogy még a Bibliánál is különlegesebb alkotást kell adnunk a világnak!

Ezt nehezen emészti meg. Hogy lehetne valaki nagyobb még Bialiknál is!? Nem is tudnám megmondani, hogy rossz vagy jó-e igazából, hogy egy költőnek ilyen fanatikus rajongói vannak? Bizony mondom, nem tudnám megmondani. Elgondolkozom azon, hogy a világirodalom szerzői közül még kit vett körül ilyen rajongótábor? Töröm a fejem, de senki nem jut eszembe. Goethe kritikusai már életében temették, ezzel nem kevésbé megkeserítve életét, Shakespeare műveit pedig egyetlen dicsérő szó sem érte. Így volt ez mindenkivel. Áhá, de ekkor rájövök: Tolsztoj és Puskin, és még talán Lermontov, Turgenyev és Csehov is! Arra jutok, hogy ez leginkább Oroszországot jellemzi. Úgy tűnik, ez a szláv természet jellegzetessége, hogy élő istenekre van szüksége. Újra felidézem magamban azt a szent Tolsztojt, aki napokon keresztül mezítláb pózol a festő Repin előtt, hogy az így örökíthesse meg a nép számára. Hol jött létre a haszidizmus, persze, hogy a szlávok között. És ki volt az, aki el akarta törölni a személyi kultuszt? Egy német zsidó, Karl Marx! Érdekes lenne utánajárni, hogy valaha írtak-e Bialikról elutasító kritikát.

A Balfour-nyilatkozat²³ kikiáltása után zsidók tömegei gyülekeztek az utcákon. Szinte képtelenség átvágni a fergegelen. Az angol konzul beszél és beszél, a szavai olyan hatást tesznek rám, mintha csak álmodnék. „Őfelsége kormánya jóindulatúlag tekint a zsidó nemzeti haza megteremtésére Palesztinában, és minden tőle telhetőt megtesz e cél elérésének elősegítésére...”, „a népnek, mely a Szentírás adta a világnak, vissza kell térnie földjére, hogy újra teremteni tudjon, hogy folytathassa,”²⁴ „Nagy öröm számomra, hogy közvetíthetem Őfelsége kormánya nevében...” Nem hiszek a fülemnek, ez örület, bódító álom. Ily előre látta volna a jövőt az a bécsi szalonzurnaliszta, dr. Herzl? Tényleg érdemes volt mindez idő alatt hinnünk ezeknek a bolondoknak? És bizony nem álmodom, a konzul márpedig azt mondja, hogy „nagy örömmre szolgál, hogy itt állhatok és Őfelsége kormánya nevében közvetíthetem nektek a megváltásotok hírét.” Az sem érdekelné, ha ebben a pillanatban holtan zuhannék össze. Bár csak Margulisz láthatná ezt. A megváltásról is ily sokat fognak majd beszélni? Ha én lennék Izrael királya, most kijelenteném: „Izrael fiai, térjetekek vissza otthonotokba, családokat keblére, és együtt menjetekek atyáitok földjére, de az út közben hallgassatok, egyetlen hangot se adjatok!”

54. A FILM VÉGE

Moszkvában két új vezető kezébe került a forradalom, akik „nem elégszenek meg félmegoldásokkal”. Kerenszkij külföldre menekült. Ki ez a két új vezető? Az egyiküket, Trockijt ismerem, láttam egyszer Bécsben, amikor sajtótájékoztatót tartott. Az újságírók között volt Karl Kraus, a *Fackel* zseniális szerkesztője. A háború előtt Trockij, ha jól emlékszem, valami ilyesmit nyilatkozott: „Ti újságírók nyugodtan szemlélitek, hogy milliókat fosztanak meg a keresztüktől. Néhányan köztetek azt mondják magukban, hogy szépen lassan megmentjük a szenvedő emberiséget. A forradalom csak felszabadítja az elvadult tömegeket, míg a megváltás és a fejlődés helyett több száz évvel vet majd vissza minket. Nektek, úgy tűnik, van időtök békésen várakozni, de a szenvedőknek nem maradt ideje. Most azzal fordulok hozzátok, hogy támogassátok az emberiségért vívott forradalmat, és álljatok be közénk, az elvadult tömegek közé, hogy örökjetekek afelett, hogy a forradalom ne vessen minket vissza évszázadokkal. Mert ha nem csatlakoztok hozzánk, mi nélkületek fogunk menetelni az elvadult tömegekkel, ti pedig a fejlődés és a kultúra nevében fájdalmasan felkiáltotok majd, de kiáltásotok hiábavaló lesz!”

Trockij sötét szemüvegével, borotvált arcával a legkeserűbb, de talán a legkifinomultabb szónok is, akit valaha hallottam. Engem a szemei ejtettek rabul. Azóta sem láttam ilyen tekintetet. Ha nő lenne, azt mondanám, hogy boszorkány szemei vannak. Most pedig feltűnik a színen, és betartja az ígéretét. Elvadult tömegei beveszik Oroszországot, és a Petljura irányította Kijev felé közelednek. A kijevi „grúz delegációval” Odesszába utazom.

A francia és a görög csapatok elhagyják Odeszszát. A moszkvai hadak, a „bolsevikok” elől menekülnek. Találkozunk az örök ifjú Gur-Arje asszony-nyal vagyis Szara Izraelovnával, kinek cigaretta üzeme van. Férje egy igen vallásos haszid, aki a rebbejét szinte nem is engedi el maga mellől. Fantasztikus látni egy zsidót, akinek gyakorlatilag van egy rebbeje magánhasználatra, akit egy pillanatra sem vesz szem elől. Kaftánt viselő milliomos, aki napon-ta kétszer imádkozik imaszíjban. A felesége pedig isteníti a híres bonvivánokat Fjodor Saljapint²⁵, Lenonyid Andrejevet²⁶, Max Reinhardtot, Carusot²⁷ és a hozzájuk hasonlókat. Most Odesszában rettegve és borzongva várja a bolsevikok érkezését. Ha nem fog tudni elmenekülni, „szitává fogják löni”. Hatalmas és értékes könyvtárában időzünk együtt, és szenzációs titkokat oszt meg velem:

- Trockij, micsoda fintora a sorsnak, életem leg-

nagyobb szerelme – meséli nekem, miközben kicsiny szemei úgy fénylenek, mintha csak párás fekete drágakövek lennének – Trockij, mindenkinek, de mindenkinek csak fájdalmat okoz. Ő volt az egyetlen, aki mérhetetlen szenvedést hozott az életembe. Amennyire szerettem, annyira gyötört. Az egyik legnagyobb európai hotelben laktunk együtt, az étkezések közösek voltak a szálloda összes lakójával. Azonban Trockij senkinek nem nézett a szemébe. Ott ült velünk, de a tekintetét mindig az asztalra szegezte. Egy pillanatra sem nézett fel. Ez abban az időszakban történt, mikor már nem volt olyan hely a világon, ahol huszonnégy óránál tovább tartózkodhatott volna. Még Svájcól is kiutasították. Legédesebb pillanatainkban is képes volt azt vágni a fejemhez, hogy „Micsoda? Én csak egy kivert kutya vagyok, nincs, ahol nyugovóra hajthatnám a fejem. Neked viszont az egész világ a meleg és parfüm itatta baldachinos ágyad. Így is fogom bevégezni, majd elföldelnek egy ellenséges ország számlájára, a zsidó temető tövében. Mégis mi van bennünk közös?” Ilyeneket mondott, mikor a legboldogabbak voltunk. Most megfordult a szerencse kereke. Én váltam otthontalan, üldözött szukává, aki Kremencsukból Odesszába menekült, de hogy innen hová megyek majd tovább... Azt nem tudnám megmondani. Az azonban különösen ironikus a dologban, hogy ő az, aki üldözömmé lett, aki elkerget innen!

– És úgy gondolja, hogy ha most találkoznának...

– Rögtön fellógnak a házam előtti első lámpaoszlopra. Ő sajátkezűleg. Hogy ezt megértse, személyesen kellene ismernie.

Elhallgat, elgondolkozik. Aztán keserves zokogásban tör ki. Szara Izraelovna sír. Úgy hiszem, én vagyok az egyetlen a világon, aki láthatta sírni. Hirtelen felkel, és kinyújtja felém a karját:

– Jöjjön, táncoljunk egyet! – mondja, és valósággal elragad, hogy keringőzzünk. A tánc közben hirtelen ellök magától, magasra emelt kezekkel azt mondja:

– Ah, barátom, bárcsak a fülébe súghatnám azt az egyetlen szent, kínzó szót... aztán én magam kérném, hogy repítsen golyót a fejembe.

Szara Izraelovna e története mindennél többet elmond nekem Trockij rendkívüli személyiségéről, mint bármilyen biográfia, melyet majd írnak róla. A sors pedig, ezt már jól tudom, egy egészen zseniális dramaturg.

Odessza pedig nappal már megtelik fosztogatókkal. Jobboldali, baloldali kormányok, és az útonálló uralma váltogatják egymást, de a rablók elsőbbsége megkérdőjelezhetetlennek tűnik. Az utcán két

„tiszt” lép oda egy asszonyhoz, és megparancsolják neki, hogy ott helyben vetkőzzék le. A nő levetkőzik, leveti magáról szőrmebundáját, majd egymás után többi ruhadarabját is. A „tisztok” elviszik a zsákmányukat, az asszonyt pedig otthagyják az utca közepén fehérenműben.

Az egyetlen kormányzat, mely véget vetett a fosztogatásoknak, az a bolsevik volt. És nemcsak a rablásoknak, hanem a pogromoknak és az uszításnak is. A bolsevikok kormányában zsidók is vannak, ezek pedig határtalanul gyűlölik a cionistákat és a hebraistákat. A héber nyelv ellenforradalmi erővé válik. Micsoda történeti és esztétikai újítás ez, hiszen „ellenforradalmi nyelvről” sem hallottunk még korábban. Sosána Perszic valahogy külföldre tudott szökni. A fosztogatók állandóan a nyakára jártak, néha naponta kétszer is megjelentek nála, nem maradt más választása, minthogy mentse a bőrét. A zsidó bolsevikok habozás nélkül a zsinagógai örökmécsre lógatták volna fel.

Egy idősebb zsidót, Avraham Berszuckijt, akit mindenki csak Avreml néven ismert, a héber kultúra hűséges szolgáját, aki egész életében az éhező héber íróról próbált gondoskodni, agyonlőtték. Egymás után küldték a nyakára a provokátorokat, akik idegen valutát akartak rátukmálni, Berszuckij elutasította az ajánlataikat, de végül valami román valutával leleplezték, és rögtön ki is végezték. Bialik levelet írt a Cseka vezetőjének, „a különleges ügyek kommisszáriátusának”, a forradalom katonai törvényszékének, melyben azt kéri, hogy kegyelmezzenek Berszuckij életének, de mindhiába. Megígérték neki, hogy nem esik bántódása, de a következő nap arra ébredtünk, hogy már túl is vannak a kivégzésén.

A kínzó éhség lassan mindenkin úrrá lesz. Már vagy fél éve nincs se zsír, se cukor, se só, így mindenféle furmányokkal készítik az ételleket. A Cseka naponta több tucat halálos ítéletet hajt végre. Május elseje alkalmából teherautó szállítja el a megkötözött ellenforradalmárokat, kik között akadnak munkások is. Úgy vannak felhányva a teherkocsira, mintha mézszárszékre szállítandó állatok lennének. Egy órácska múlva ugyanez a teherautó jön vissza üresen, útját vércseppek jelzik. Csodák csodájára azonban, ebben a fojtogató, undorító borzalomban, furcsa jelenségre lehetünk figyelmesek, melyet nehéz lenne észérvekkkel megmagyarázni. A munkások katonai zenekara áthalad az utcákon, és az új nemzetközi himnuszot játssza, amely mégiscsak megpendít egy húrt a szív legbensejében. „A közjó alkotói lettünk...”²⁸

Van egy hely Odesszában, Efrajim Vidrovics háza, mely a város üldözöttjeinek, a héber íróknak és barátainak nyújt menedéket. A felesége állandóan héberül csacsog, bár hibásan beszél, mégsem hajlandó semmilyen más nyelven megszólalni. Kevés hozzá hasonlóan rokonszenves asszonnyal találkoztam életemben. Kint a rettegés pokla övezi a héber kultúrát, itt bent pedig a héber szó fogadja az embert, és még a tanácskozások is héberül folynak.

A városban se kenyér, se liszt, se zsiradék, se cukor, de a Vidrovics házban széder estét tartanak, annak minden kellékével, a macesszal, hússal és borral együtt. 1920-ban a rezsím üldözöttjei széder estét ülnek meg. Ez a széder mégis borzasztó, mert titokban kell tartani, folyton kilesünk az ablakon, tán valaki lesben áll. Lehangoltan, rettegve, reményvesztetten eszünk-iszunk, egy távoli és utolsó reménysugár hatol be életünkbe, talán sikerül kijutnunk ebből a földi pokolból. A ház asszonyának azonban másfajta gondjai vannak:

- Hogy is mondják ezt héberül?

A forradalom egy csodálatos és szent dolog, de legjobb mégis csak történelmi távlatból figyelni. Ahogy elgondolkozom az eseményeken, egy ropant szomorú felismerésre jutok. Fogalmam sincs, mi folyhat a távoli Moszkvában. Itt, Odesszában a forradalom ugyanis egyre inkább a burzsoázián vett személyes bosszú jellegét ölti. A megváltás nemes gondolatát aprópénzre váltják a kicsinyes és egyéni célok elérésére. Az emberekben jellegzetes nyílt hatalomvágy jut újra kifejezésre. Dosztojevszkijnek újra igazat kell adnom. Áldott emléké nagyapám szavai jutnak eszembe:

„Az eszmények csodálatos dolgok, egy baj van csak velük, hogy az ember akarja megvalósítani őket. Ha például a farkasok valószínűleg meg őket, többre számíthatnánk.”

Az irodalom és a művészet hivatása, hogy a forradalom időszakát ne gondolati szempontból elemezze, hanem hogy pszichológiai nézőpontból mutassa be. Ne úgy, ahogy elméletben akarnánk látni, hanem úgy, ahogy a valóságban végbemegegy. Megismerkedtem itt olyan forradalmárokkal, akik húsz éven keresztül rohadtak az eszményük szentségeért, most pedig, hogy pisztolyt erősíthettek az oldalukra, vadállatokká válnak, és mindent, ami a személyes érdekük megvalósításának útjában áll, példának okáért egy „burzsujt”, azon nyomban elpusztítják. Egy nő, aki kilenc évet húzott le Szibériában az eszményei miatt, mikor egy fiatalasszony ujján egy gyűrűt pillantott meg, rikácsolva ordította a komisszárnak, kinek személyes múltját nem volt alkalmam megismerni, hogy „Ha nem tudja lehúzni a gyűrűt, akkor vágja le az ujjal együtt! Levágni!”

A gyűrűt ez alkalommal nem sikerült lehúzni az asszony ujjáról. Jegygyűrűről volt szó, mely már szinte teljesen egybenőtt a hússal, így nem volt könnyű lefejtetni róla. Ezek miatt a vadállatok miatt az ember a forradalomtól is megcsömörlik. Trockijnak igaza lehetett, mikor azt mondta: „...mert ha nem csatlakoztok hozzánk, mi nélkületek fogunk menekülni az elvadult tömegekkel, ti pedig a fejlődés és a kultúra nevében fájdalmasan felkiáltotok majd, de a kiáltásokat hiábavaló lesz!”

„Gazdasági törvények”, „Marx vastörvénye”, a „felszabadulás” szent vágya, ezek a jelenségek mind jelen vannak a társadalomban, de emellett más törvényszerűségek is megfigyelhetők, mint a zsenik örülete az emberi pszichében, melyet Dosztojevszkij torz tükrében kristálytiszta láttatott. A sátán, ki örömtáncot lejt a tőzsdén, a polgári rend bankjaiban, melyek aztán rendre csődöt mondanak, úgy tűnik, a Csekában is ott táncol. Mivel a sátán nem más, mint maga az ember.

Ez a sátán-ember elfojtja bennem a forradalom himnuszát. Nem tudok elaludni, míg el nem vonul a fejünk felett a forradalom vészes fellege. Szinte teljesen biztos vagyok benne, hogy az a másik gonosz, a zsidógyűlölet is felüti nemsokára a fejét ebben a forradalmi kavalkádban. Egész fiatalágomban erről a forradalomról álmodoztam. Átkozott az ember, aki megrontja és megszentégteleníti a legszentebb dolgot az életben! Moszkvában Lenin és Trockij felelősek ezért, itt, Odesszában pedig az a nő, aki azt ordította, hogy „Ha nem tudja lehúzni a gyűrűt, akkor vágja le az ujjal együtt!” Ez nem a szabad és kulturált ember forradalma, hanem a szenvedő és meggyötört fegyenc bosszúja, aki borzalmas kínjaiért forral vérszomjas bosszút.

A sors pedig újra kinyújtja felém karmait. Parancs érkezik a vörös Magyarországról, hogy be kell sorozni az összes magyar alattvalót. Úgy tűnik, hogy maradtak még olyan szenvedések, melyekbe ezidáig nem kóstoltam bele. Íme, itt az újabb háború. Nem, oda már nem megyek. A szabad választás csodálatos könnyűsége, hogy az első golyó, melyet a fegyveremből kilőhetek, kiválthat ebből a pokolból.

A kormány jegyzékbe veszi az írók és művészek neveit, és kirója „akadémiai porciójukat”. Ez azt jelenti, hogy ad, amiből van mit adni, juttat lakást, fűtőanyagot, ruhát, de akár húst is. Természetesen ezt a rendeletet Moszkvában hozták. Ha ennek, és az ehhez hasonló rendeleteknek fontosságát a polgári rend képviselői megértették volna, úgy megmenthették volna magukat a most elkerülhetetlennek

tűnő pusztulástól. De ez a rendszerük rothadásának egyik feltűnő tünete volt. A művész a szemükben nem volt több, mint egy bohóc, egy nem e világi teremtmény. Bialik emiatt ezt mondta:

- Nálunk, a héber kultúra országában nem várjuk meg míg kitör a forradalom. A kultúra termelőit a gazdasági életünk előterébe fogjuk helyezni.

Bárcsak így történe, bárcsak a cionisták akkor tűnnének fel, mikor még nem kell az ördögi rendszerből megváltania bennünket! Bár felül tudnánk kerekedni az egyéni érdekek bacchanáliáján!

A csehek közül, akik a Cseh Légio kötelékéhez csatlakoztak, és a vörösök hadosztályai ellen harcoltak, elfognak néhány tisztet, akik nem tudtak időben elmenekülni a városból, és nyomban a kivégzőosztag elé viszik őket. Ahogy megyek azt utcán, látom, hogy két bolsevik vezet egy cseh tisztet a Csekához. Két katona között megy a magas, jókiállítású cseh tiszt. Nem tudom levenni róluk a pillantásomat, egyszerre pedig egy gondolat fut át az agyamon. Az egyik vöröshajú bolsevik katona régi bundista ismerősöm még Kijevből. Egészen tisztességesen tud héberül, és ráadásul melegszívű is. Megkérdem tőle:

- Hová vizitek?

- Oda, ahonnan senki élve nem tér vissza - válaszolja nekem héberül.

Nézem a tisztet, ahogy a halál felé megy. Hirtelen felforr a vérem, a dühtől majd' ki ugranak a szemeim, mert ráismerek arra a magas, vörösképű, tüzes tekintetű tisztre, aki a Ugyinszkban beleköpött a levesembe, aztán arra kényszerített, hogy az utolsó falatig megegyem. Te jó Isten! Először úgy érzem, hogy ütött a bosszú órája. Létezik-e a bosszúnál édesebb érzés? Erős késztetést érzek, hogy velük tartsak, odamenjek hozzá és a szemébe mondjam: „Na! Van Isten!” Úgy lüktet a vér az ereimben, hogy majd' elájulok. Egyszerre érzem, hogy elvörösödik és falféhr lesz az arcom. Második gondolatra azonban valami furcsa megbánás lesz úrrá rajtam, és elhatározom, hogy megmentem a tisztet. Lesz, aminek lennie kell. Magamban azonban tovább vitatkozom:

- Megőrültél?

- Dehogy örültem meg. Meg kell mentenem!

- Ezt a vadállatot! Mivel érdemelted ki, hogy beleköpjön a levesedbe!?

- Kit érdekel!

- Pali haláláért is ő felelős!!!

- Igazad van. Csak annyit fogok kérni, hogy legalább egyszer szembeköphessem... De ha utánagondolok a dolognak... Nem! Meg kell mentenem! Csakazértis!

- Neked teljesen elment az eszed!

- Meg fogom menteni.

Követem a hármas osztagot, hozzájuk csapódom, a fogoly tiszt rám pillant, és egyszerre mintha felismerne! Mi egyébért bámulna így rám? Azt vetem oda héberül barátomnak, a bolsevik katonának:

- Úgy hiszem, tévedtek ennek az embernek a ki-létét illetően.

- Talán személyesen ismered?

- Egy régi jóbarátom - hazudom, majd hozzáté-
szem még, hogy „igaz forradalmár”.

- Mit beszélsz?

- Jól hallottad. Forradalmár. Hol fogtátok el?

- Át akart bújni a határon. Ha tényleg forradal-
már, akkor miért akart elszökni?

Újabb hazugságot eszelek ki:

- Ez az ember úgy szereti az anyját, hogy bele-
betegedett a hiányába. Mindig csak azt hallottam
tőle, hogy mennyire hiányzik neki az anyja. Nem
csoda, mert hát egyke. Mikor Szibériában a csehek-
nél raboskodtunk, még akkor is állandóan meg
akart szökni. Többször meg is próbálta, és gondol-
hatod, hogy ellátták a baját.

- Ezt komolyan mondog?

- Minek hazudnék neked?

- Na, jól van akkor. Gyere, és mondd el a Cseka
vezetőjének is mindazt, amit nekem itt elmeséltél.

- A legnagyobb örömmel. Miért ölnének meg egy
teljesen ártatlan embert!? Kinek lenne ez jó?

Miközben tovább mentünk, egyre jobban belelo-
valtam magam a hazugságaimba, egyre cirkalma-
sabb mesékkal jövök elő, melyek az anyja iránti
imádatáról és a csehektől elszenvedett kínokról
szólnak. A „bosszúálló” belső hangja teljesen elhall-
gatott. Én magam is hinni kezdek a kitalált történe-
teimben. A Cseka vezetőjét, a katonai főbíróat is is-
merem. Az idők során sokat beszélgettünk, kitar-
gyaltuk magunk között a forradalmat és más egyéb
dolgokat. Ez az ember minden gyarlóság fölött áll.
Szinte vallásos hittel hisz a forradalmi cselekvés
szentségében. A tiszt, aki egy szót sem ért a beszél-
getésünkből, folyton csak engem bámul. Nem, biz-
tosan nem ismert meg. Elhessegetem magamtól a
gondolatot. Bemegyünk a Cseka elfoglalta épületbe.
A katona barátom így szól:

- Szólok a főtisztnek.

Kettőnk magunkra hagy a folyosón, és bemegy
egy irodahelységbe. Nemsokára kijön, és magához
szólít. Engedelmesen belépek az ajtón, bent a főtiszt
vár:

- Miről hablatyolsz? Hogy hirtelen egy „barátra”
leltél? Micsoda, hogy meg akarod menteni?

- Nem ezért mondtam el mindezt. Ezt nem is tud-
nám megtenni, mert ez nincs a hatalmamban. Csak

annyit mondok, hogy ismerem, és semmi köze a Cseh Légiohoz. Az égvilágon semmi. Egy kicsit szerencsétlen, de jóra való fiú.

A tanúvallomásumat már az elején az anyjáról szóló mesével kezdtem. A főtsiszt élénken és gyanakodva méreget, aztán azt mondja:

- Tudod ugye, hogy bűzlik nekem ez az egész történet. Az ételleddel felelsz érte. Értetted?

- Értettem. Mitől kéne tartanom? Teljesen ártatlan ez az ember, akkor meg miért rettennék meg az érte vállalt felelősségtől?

- Hajlandó vagy ezt írásba is adni?

Erre felébred bennem valami ellenállás, de ezt már nem a bosszúvágy vezérli, hanem az önvédelmi ösztön. Egy pillanatra habozom, majd rávágom:

- Természetesen, bármit hajlandó vagyok aláírni. Miért is ne?

- Na, jól van akkor - mondja, és bevezeteti a tisztet.

A szívem majd' felrobban az izgatottságtól. A tiszt belép, a bolsevik végigméri, aztán azt kérdi tőle:

- Honnan ismered?

- Az Ugyinszk városa melletti Nyizsnye-Ugyinszk hadifogolytáborból.

A cseh tiszt újra rám szegezi a tekintetét, és ekkor begyulladt szemei felcsillannak, egy nagyot sóhaj, és épphogy el nem kiáltja magát, „Ah!” Megismert. Látom, hogy biztosra veszi, hogy a borzalmas bosszúvágy vezérelt. Mintha mondani akarna valamit, de én leintem:

- Már mindent elmondtam nekik, hogy haza akartál szólni az édesanyádhoz, és hogy ezért a csehnek szigorúan megbüntettek, és hogy még a légiojukhoz sem akartál csatlakozni.

Beszéd közben a főtsizthez fordulok:

- Kérem, én mindezt írásba adom.

A főtsiszt letesz elém egy papírt, tollat vesz a kezébe, a tintába mártja, majd átnyújtja nekem: „Parancsoljon”. A tiszt nem tudja levenni rólam a tekintetét, láthatóan semmit sem ért az egészből. Megint szóra nyitná a száját, de én újfent megakadályozom:

- Hagyjad csak, minden a legnagyobb rendben. Végre valahára hazamehetsz az édesanyádhoz. De ne feledd, ne lankadjon benned a forradalmi hevület!

Én pedig már alá is írtam a nyilatkozatomat.

- Rendben, mehetnek, ahová tetszik - mondja a főtsiszt, az aláírt papírt becsúsztatja egy aktába, a csehnek is külön elmondja:

- *Sie sind frei!* Szabadon van eresztve!

Mielőtt a cseh bármit is válaszolhatna, én hálálkodni kezdek a főtsiztnak:

- Nagyon köszönöm!

Kezet rázok vele, és utamra indulok. Mikor ki-

érek az épületből, hazafelé veszem az irányt. Szinte futni kezdek, mikor magam mögött egyre gyorsuló lépteket hallok. A léptek koccanásához egy hang is társul:

- *Ein Moment! Bitte!* Csak egy pillanatra! Könyörgöm!

Nem fordulok hátra, elszaladok, de ő nem ereszt. Újra utánam kiáltja:

- Csak egy pillanatra! Várjon már egy kicsit!

Menekülök előle, de ő nem ereszt, utólér, hátulról megragadja a karomat, majd maga felé ránt. Erősen a szemembe néz, szóra nyitja a száját, de néma marad. Kihúzó magamat a szorításából, és elsietek. Ő újra utánam szalad, megint megragad, nyökögve mondja:

- *A...A...A...A...W...W...Was...Wie...?*

- Hagyjon békén!

De ő a karomnál fogva szörnyű erővel ragad meg. Végül kinyögi:

- *Ich...hab...Ihne...ge...gesp...gespuckt...Én...ma...magát...le...lekö...leköptem...* - mondja, majd arcát a kezeibe temeti, és hangosan felnyög:

- Auuuuuuu...

- Nem számít. A lényeg, hogy életben marad.

Nem veszi el a kezét az arca elől, úgy kérdezi:

- Miért tette ezt meg értem? - majd egy hirtelen mozdulattal megragadja a kezemet, és valami természetfölötti erővel az arcához szorítja.

- *Lassen Sie doch!* Hagyja már abban!

De ő nem tágít, egyre csak csókolgatja, majd' beharap a kezembe. Egy nálamnál kétszer nagyobb férfi áll az utca közepén, és a kezemet borítja a csókjaival. Végre sikerül kihúznom kezemet a kezei közül, kezét rázok vele, majd elmenekülök tőle:

- *Leben Sie wohl!* Vigyázzon magára! - mondom neki, majd az első keresztutcán elszaladok, bemegek egy nyitott kapun, és felmegyek az első emeletre. Jó ideig várakozom, mielőtt újra lejövök az utcára, és hazaindulok. Az úton belefutok Szemjaticijbe.²⁹ A megváltás érzésének belső örömétől ragyogó tekintettel súgja oda nekem:

- Bialik és Kleinman³⁰ most tértek vissza Moszkvából. Engedélyt kaptunk, hogy Palesztinába utazzunk!

A próféták földjének szentsége terjedt szét bennem.

JEGYZETEK

¹ *A Hátkufá* („A korszak”) először Moszkvában, majd Varsovában, Berlinben, New York-ban, végül pedig Tel-Avivban 1918 és 1950 között negyedévenként megjelenő héber irodalmi folyóirat volt. David Frishman volt a folyóirat első főszerkesztője, melyet a lengyel zsidó mág-

- nás, Avraham Joszef Stiebel (1885–1946) alapította Stiebel könyvkiadó adta ki.
- ² Pjotr Sztolipin (1862–1911) az Orosz Birodalom miniszterelnöke és belügyminisztere volt. Az 1905–1906-ban lezajlott felkelés után átfogó mezőgazdasági reformokat vezetett be. Sztolipin 1911-ben merénylet áldozata lett. Tiszteletére szobrot emeltek Kiejev belvárosában, melyet a 1917-es februári forradalom idején döntöttek le.
- ³ *Az Álgemejner jidwer árbeter bund in Lite, Pojln un Ruwslánd* („A zsidó dolgozók össz-szövetsége Litvániában, Lengyelországban és Oroszországban”), röviden a *Bund* („Szövetség”) 1897-ben alapult az Orosz Birodalomban, mely a szocialista, világi és jiddis kulturális orientációjú zsidók politikai képviselőtét kívánta ellátni és kulturális igényeit kielégíteni.
- ⁴ *Abzug* németül katonai „visszavonást”, matematikai „levonást” jelent. A szerző tévesen használja e szót a kontextusban, mely nem fordul elő jiddisül.
- ⁵ Hameiri itt nyilvánvalóan gúnyt próbál űzni a jiddis nyelvből. Az előadása első mondatának segédigéi és kötőszavai vannak jiddisül csupán, a többi szóelem orosz, melyeket a jiddis szintaxis szabályszerűségei szerint rendez a szerző mondatá. Így próbálja Hameiri bizonyítani, hogy a jiddis nyelv alkalmatlan még egy egyszerű politikai diskurzusra is. A jiddis akkori nyelvallapotát tekintve Hameiri érvei teljesen megalapozatlanoknak mondhatók.
- ⁶ Szimon Vasziljovics Petljura (1879–1926) az ukrán forradalom egyik vezére és az Ukrán Népköztársaság hadseregének parancsnoka. 1926-ban, párizsi emigrációja során a jiddis költő Solem Svarcbard (1886–1938) merényletnek áldozata lett. Petljurát a zsidó historigráfia sokáig a a polgárháború során lezajlott pogromok egyik elsőszámú felelősének tartotta. A későbbi történeti kutatás már árnyaltabb képet nyújt Petljura forradalmi tevékenységéről. Míg csapatai valóban számos atrocitást elkövettek, Petljura számos alkalommal elítélte az antiszemita túlkapásokat, és megpróbálta, sokszor sikertelenül, megállítani a pogromokat. L. Henry Abramson, *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920* (Cambridge: Harvard University, 1999).
- ⁷ Abraham Rivuckij (Revusky) (1889–1946) a *Poalei Cion* („Cion munkásai”) marxista-cionista párt képviselőjeként 1918-ban Petljura kormányában a zsidó ügyekért felelős miniszteri posztot töltötte be.
- ⁸ Klára Jong (Kháje-Riszje Spikolicer művészneve, 1882–1952) jiddis színésznő. Amerikai sikerei után 1911 és 1920 között Európa különböző színházaiban vendégszerepelt. Jong a jiddis színjátszás egyik legünnepeltebb művésze volt.
- ⁹ Hab 2:11 alapján.
Zak 12:3 alapján.
- ¹¹ Rozalia Gilelovan (Sosána) Persitz/Perszic (1892–1969) orosz cionista aktivista, majd izraeli politikus volt.
- ¹² Hillel Zlatopolszkij (1868–1932) orosz zsidó üzletember, cionista aktivista és filantrópus volt.
- ¹³ Girolami Savanarola (1452–1498) olasz dominkánus szerzetes, akit kíméletlen politikai, illetve társadalomkritikája miatt máglyhalálra ítélték.
- ¹⁴ Sabbtaj Cvi (1626–1676) 1648-ban a korában elterjedt zsidó misztikus tanítások nyomán azt hirdette, hogy ő a zsidó hagyományban hirdetett Messiás. 1666-ban IV. Mehmed szultán kényszerítésére követői egy kisebb csoportjával az iszlám hitre tért. Ebben a zsidók többsége messiási követeléseinek megalapozatlanságát látta.
- ¹⁵ Móz 2 6:12.
- ¹⁶ Mojse Rafesz (1883–1942) zsidó politikus volt, aki először a Bund szervezetében töltött be prominens pozíciót, majd 1919 után a Bund számos ukrainai és oroszországi tagjával együtt csatlakozott a szovjet bolsevik párthoz.
- ¹⁷ Nátán Bisztrickij (később Agmon) (1896–1980) orosz zsidó, később izraeli héber drámaíró és fordító.
- ¹⁸ Menachem Usziskin (1863–1941) orosz zsidó cionista vezető, és 1923-tól a palesztinai földvásárlásokat lebonyolító *Keren kájemet le-Iszrael* („A zsidó nemzeti alap”) szervezetét irányította.
- ¹⁹ Alekszander Goldstejn (1884–1949) orosz zsidó újságíró és cionista aktivista volt.
- ²⁰ Péld 18:21.
- ²¹ Nem világos, hogy honnan származik a Hameiri idézte mondas.
- ²² Hameiri verse („*Movel hamábár*”) első alkalommal a *Há-siloáb* című héber lapban jelent meg (*Há-siloáb*, 35, 2, 1918) a szövegben megfogalmazott állítással szemben a héber költő Csernisevszkij tiszteletére. L. Pinhas Ginossier, „Bederekh lesirá bámvitá hászfárádi: Ávigdor Hameiri vehápulmusz ál hámskál hászilabo-toni”, *Ijunim betkumát Iszrael*, 11, 2001, 457.
- ²³ A Balfour-nyilatkozatot az első világháború idején 1917. október 2-án Arthur James Balfour küldte levél formájában a brit cionista vezető Walter Rotschild bárónak, melyben arról tájékoztatja, hogy a brit kormány szimpátiával tekint a palesztinai cionista törekvésekre.
- ²⁴ „Őfelsége kormánya jóindulatúlag tekint a zsidó nemzeti hazza megteremtésére Palesztinában, és minden tőle telhető megtesz e cél elérésének elősegítésére” szövegrész valóban a Balfour-nyilatkozat szövegének részét képezi, de annak folytatása vagy Hameiri fantáziájának műve, vagy a regényben megjelenő nagykövet szabad interpretációja, mely ugyancsak meglehetősen valószínűtlennek tűnik.
- ²⁵ Fjodor Saljapin (1873–1938) orosz operaénekes, aki a zenetörténetben az elsők között szerzett világhírnevet.
- ²⁶ Leonyid Andrejev (1871–1919) orosz próza- és drámaíró, aki az orosz expresszionizmus egyik első képviselője volt.
- ²⁷ Enrico Caruso (1873–1921) olasz operaénekes, kinek nemzetközi hírnevét lemezfelvételei alapozták meg.
- ²⁸ A szerző az *Internacionáléra* utal, és annak egy sorát idézi.
- ²⁹ Árje Lejb Szemjaticikij (1883–1945) héber író, szerkesztő és fordító volt. Szemjaticikijt Bialik hívta Odesszába, hogy lapja, a *Morijá* szerkesztője legyen. 1921-ben Bialikkal, és más írőkkel, így Hameirivel együtt Palesztinába vándorolt.
- ³⁰ Mose Kleinman (1871–1948), cionista aktivista, héber és jiddis lapszerkesztő. Kleinman kulcsszerepet játszott abban, hogy Bialik, író társai és családjuk engedélyt kaptak, hogy elhagyják a Szovjetuniót, és Palesztinába emigráljanak.

Gyurgyák János

Ady-dilemmáink

Harmadik dilemma: Ady és a zsidóság

Ady elképzeléseinek középpontjában a *magyar-ság sorsa* állt, ő tehát *egy újfajta hazafiság és nemzettudat* kidolgozására tett grandiózus kísérletet, amelynek a lényege a magyar-ság sorsának, jövőjének és a progressziónak az összekötése, és amelyet – mint láttuk, sikertelenül – el akart fogadtatni kora politikai és szellemi elitjével és a politizáló közvéleménnyel egyaránt.¹ Ady számára is hamarosan világossá vált azonban, hogy ezt a korabeli nemsi-dzsenti-nacionalista nemzettudattal, valamint –

ahogy azt Jászi Oszkár megfogalmazta – a kávéház-as álforradalommal élesen szemben álló, lázadó-forradalmi, a Dózsa- és a plebejus kuruc hagyományra alapozott nemzetfelfogást a korabeli politikai elit, annak mindkét meghatározó ága, tehát sem a kormánypárti-szabadelvű, sem pedig az ellenzéki-függetlenségi *nem fogja elfogadni*, így a dolog természetéből fakadóan új szövetségeket kellett keresnie. Ez a kiterjesztésre irányuló vágy fogalmazódott meg *A tavalyi cselédek* (1909) című versében is: „Kitárul a felé karom, / kit magyarrá tett értelem, / Parancs, sors, szándék, alkalom.” Adynak tehát folyamatosan szembe kellett néznie a végső soron kudarcosnak bizonyult bázis- és szövetséges-keresés problémájával (galileista fiatalok, polgárság, munkások, parasztok, nemzeti-ségiek, zsidók stb.), akikről viszont csak korlátozott ismeretei és tapasztalatai voltak; mélyen csak a saját társadalmi osztályát ismerte. Ebben – és csakis ebben – a keretben válnak érthetővé Ady zsidósággal kapcsolatos, egészen eredeti, minden akkori zsi-

dófelfogástól (ortodox, neológ, szociáldemokrata, antiszemita, polgári radikális, liberális, újkonzervatív) kisebb-nagyobb mértékben eltérő nézetei. Ady publicisztikai tudatos írások, ebből következően minden olyan alapvetően jóindulatú megközelítés, amely valamilyen, bár nem mindig teljességgel légből kapott magyarázattal próbálta mentgetni őt (kényszerűségből kötött ki a radikalizmusnál és a zsidóságnál, mivel társadalmi osztálya nem értette meg újszerű gondolatait és verseit stb.), továbbá minden olyan rosszhiszemű magyarázat (pénzszerzés mozgatta, nem elvek; mindig megfelelni próbált kenyéradó gazdáinak; nem volt tudatában annak,

hogy manipulálják, hogy hálót fontak köréje stb.) *hamis és félrevezető*, nem is beszélve a habókos összeküvés-elméletekből kiinduló magyarázatokról. Ezek a nézetek azért is tévesek, mert megfelelnek egy fontos mozzanatról: Ady és a Biblia kapcsolatáról. Ady ugyanis *napi bibliaolvasó* volt, a zsidóságról nemcsak barátai, támogatói és munkáltatói, hanem ószövetségi olvasmányai révén is voltak mély ismeretei. A fenti megközelítésre, tehát a *zsidóktól való visszavétel vágyára* jó példa Bajcsy-Zsilinszky Endre írása, aki 1921-ben pontosan fogalmazta meg ezt az álláspontot: „Csodáljuk Ady nagy és őszerejű tehetségét, magunkénak valljuk költészetet keserű, átkozódó, de mélységes magyar-ságát, melyet hitében, harmóniájában, tisztaságában megronthatott egy borzalmas kór, és a lelkétől valóban idegen környezete, szörnyűséges inda-lelkek, me-

lyek külsőséges imádatlalat fonódtak e hatalmas magyar törzs köré, s belőle, tehetségéből, híreből-nevéből életnedveket szíváltak a maguk számára. De Ady mégis magyar volt, és a miénk. Visszavettük. Az ő szelleme nekünk nem kell, de lelkének igazgyöngyeit nem engedjük szétszórni.”² Ezt a visszavételi szándékot fogalmazta meg Dóczy Jenő is, aki szerint Ady „a zsidó intellektuel-radikalizmus formaruháját, mely a váradi évek alatt szinte bőrévé nőtt, sohasem bírta teljesen levetni magáról. [...] A magyar közvélemény szemében mindig ott volt rajta a régi bőr. Hiába vergődött, hiába volt minden önkínzás, ének, nem tudott kibújni a régi bőréből.”³

Két *alapvető kérdést* kell tehát itt feltennünk: mit is gondolt valójában Ady a zsidóságról, és milyen szerepet kapott ez politikai nézetrendszerében? Másodszer: milyen okok miatt gondolta azt, amit gondolt, és volt-e egyáltalán realitása ennek az elképzelésnek? Egy előzetes megjegyzés azonban idekívánkozik. A magyar politikai elitnek és tágabban a politizáló közvéleménynek a zsidók ügyében kinyilvánított véleménye nem a meglévő és uralkodó politikai irányzatokat követte, beleértve ebbe a zsidó ortodoxokat és neológokat is, elég ehhez figyelmesen elolvasni a Huszadik Század nevezetes körkérdésére adott válaszokat.⁴ A szociáldemokrata Vanczák János véleménye alapvetően tért el az ugyancsak szociáldemokrata Ágoston Péterétől, a polgári radikális Braun Róberté fényévekre volt Jásziétől, és a kormánypárti Réz Mihály sem ugyanazt mondta, mint Tisza István. A filozofizmus-antiszemitizmus tengelye tehát keresztbetszette ezeket a meglévő politikai-ideológiai megosztottságokat, és akkor még nem is beszélünk a javasolt megoldási módok különbségeiről.

Paradox módon Ady megértő, mint azt később látni fogjuk, nem teljesen ellentmondásmentes, de azért *alapvetően filozofizmita nézetei* bizonyos tekintetben közelebb álltak Tisza elképzeléseihez, mint az egyébként minden más kérdésben példaképnek tekintett Jásziéhoz. Mindketten ugyanis *kívülről, úri szemüvegen át* nézték a zsidóságot. Tisza liberális elveiből következően a teljes jogegyenlőséget vallotta a magyar-zsidó viszonyban, és ezt Ady is osztotta. Ugyanezt követte a kormányzó szabadelvű párt is (bár itt már voltak nem is jelentéktelen kivételek), de a liberális elvekből nem következett automatikusan, hogy a mindennapi társadalmi érintkezésben is felszámoljanak mindenfajta különállást.⁵ Itt ugyanis a legtöbb esetben megmaradt a két lépés távolság. Nem így Adynál, hiszen ő ebben a közegben élt, szerelmei, barátai, munkatársai, néhány kivételtől eltekintve (Zuboly, Bölöni, Schöpflin, majd később Csinszka) közülük, azaz az asszimiláns zsi-

dóság soraiból kerültek ki, Lédától Mylittáig, Biró Lajostól Révész Béláig, Hatvanytól Fenyőig.⁶ De – mint azt fentebb már hangsúlyoztam – Adynál nem ezek a személyes kapcsolatok voltak a döntőek, hanem a politikai-társadalmi projektum, azaz a magyarság sorsa és a progresszió összekötésének nagy terve. Minden olyan elmélet, nem is beszélve az összeesküvés-teóriákról és mindenben titkos háttérhatalmat gyanító elképzelésekről, amelyek nem veszik figyelembe Ady *másoktól eltérő, önálló értéktételeire* alapozott nézetrendszerét, tulajdonképpen homokra építenek.

Tiszával és Adyval szemben Jászi egészen más társadalmi környezetből jött, ő ugyanis Jakubovicsnak és zsidónak született, és kikeresztelkedése, valamint áttérése a református vallásra hat éves korában történt, de családja alapvetően aufklérista és asszimiláns felfogása miatt, korának létező zsidó irányzataihoz, azaz az ortodoxiához és a neológiához sem ekkor, sem pedig később semmiféle kapcsolat nem fűzte, továbbá semmiféle komolyabb zsidó identitástudattal nem rendelkezett. Jászi családja ahhoz a kisebbséghez tartozott, amelyet Jakov Katz zsidó szempontból „leszakadó peremnek” nevez. A közéletbe belépő Jászit kettősség jellemezte, zsidó identitástudata nem volt, ugyanakkor az a kör, amelyben mozgott (Liebermannék, Vámbéryék, Moscovitzék és Pollacsekék szalonjai), mégiscsak egyfajta zsidó-magyar szubkultúrát képviselt a korabeli Magyarországon.⁷ Jászi zsidósággal kapcsolatos nézeteire azonban – paradox módon – nem ez a származási háttér volt döntő hatással, hanem elsősorban az általa kidolgozott *polgári radikális politikai ideológia*. Szerinte ugyanis „a latifundium, az uzsora és a felekezeti népbütítés ördögi háromsága” Magyarországon megérett a teljes pusztulásra. Már emigrációjában, tehát 1919-ben írt *Ady és a magyar jövő* című tanulmányában így jellemezte összefoglalóan ezt a Magyarországot: „Itt Budapest: a dzsentri úrhatnáság és a zsidó cinizmus undorító öllelkezése: felszínes és szedett-vedett kultúra, balkáni mása annak a festett, elegáns és szellemes Párizsnak, melyet Jean Christophe olyan nemes gyűlölettel portretíroz: önállórelativizmus, mely a tudatlanságot és a jellemtelenséget művészi impresszionizmusnak keresztelte el: szabados erotika igazi szenvedély és egyéniség nélkül: finomkodó szellemeskedés, mely néhány jelszón vagy citátumon lovagol (mindegy, hogy átkos Ausztria-Bécs-e vagy a marxista talmudisztika kiskátéinak harminc új szava): minden komolyságnak, elvnek, erkölcsi következetességnek orrfintorgató letagadása: durva és jutányos ateizmus és vallástalanság, mely azonban üzleti rohamot intéz a zsidókérdés

tanulmányozói ellen. [...] Amott a falu, a többi Magyarország: dzsentrikedő félálmban, hazug, külsőséges, a sátánt szolgáló és az Igét üldöző vallásosságában, a vidéki kaszinók és az úri vadászatok durva hedonikájában, a bankok zsoldján és a vármegyeház járszalagján, üvöltő sovinizmusában és asszimilálni akaró kulturtalanságában, basáskodó jegyzőivel és poloskás szállodáival, a főispánok és a sápok által irányított közvéleményével, komoly, dolgos, de nehézkes és elbutított parasztságával...⁸ Jászi tehát az országot alapvetően a „feudális nagybirtok és a levantei kalmárok”, a „feudálisok és házi zsidóik”, a „dzsentri, az arrivista iparlovagok és a zsíros zsidó polgárok” visszataszító és kártékony szövetségének látta. Ez az eltúlzott, szinte diabolikus Magyarország-kép, valamint a nála meghatározó kapitalizmusellenesség magyarázza Jászi sokszor – zavaró módon – korának antiszemita nézeteivel érintkező zsidó-felfogását, és nem valamiféle antiszemitizmus és zsidó öngyűlölet.⁹ Volt ebben a megközelítésben természetesen jó adag *kompenzáció* is, az úri Magyarország radikális bírálatainak *kiegyenlítősi vágya* zsidó önkritikával, nehogy véletlenül vele szemben az egyoldalúság látszata felmerüljön.

Ezzel a megközelítéssel összevetve Ady zsidóképe *sokkal megértőbb és érzékenyebb, ha úgy tetszik, filozofitább* a zsidóság irányában, jöllehet a fentiekben leírt jellegzetes Jászi-féle megközelítés sem teljesen idegen tőle, időnként ő is a „szent harácszsidóságról” beszél. 1910-ben *A márciusi Naphoz* című versében például ugyanez a párhuzam és ketős kritika jelenik meg: „Gőgös, gazdag grófra s gazdagut zsidóra / Haragszunk és vagyunk egyazon haraggal, / Tán ki sem mondható, gyilkos indulattal. [...] Bűdös úr-szag, pénz-szag sehoh így nem kábít, / Minden: változásért és újért kiált itt.”

Ady zsidósággal kapcsolatos nézetei szempontjából a kulcsszöveg mindenképpen a *Korrobori* című írása.¹⁰ Nemcsak amiatt, hogy Ady itt foglalja legáltalánosabban össze ezzel kapcsolatos gondolatait, hanem azért is, mert a textus 1917-es, tehát késői, így tehát teljesen valószínűtlen, hogy ekkor már taktikai szempontok vezették volna, ami egyébként sem volt jellemző írásaira.¹¹ A kérdőjelekkel, utalásokkal, célzásokkal, sejtetésekkel és belső ellentmondásokkal tarkított, így nem teljesen egyértelmű cikkben Ady azt fogalmazza meg, hogy atyáink, akik még „így-úgy magyarok lehettek”, elfelejtették a magyarságot megteremteni, következésképpen magyarság már nincs is, csak úgy létezik, mint *parva negativa*, „amely avval különbözik a jól megrajzoltódtól, ami neki nincs. Egyetlenünk, ami a miénk és életjelünk volna, a nyelvünk is dadogó,

megrekedt nyelv.” A magyarság „szubjektív kínjainak részeg haláltáncában” Ady úgy érezte, mintha benne „hajveszékelné az egyetlen és utolsó magyar”. „Én az én életemben – írja –, sorsomban, maholnap elnémulásomban az én kihalt fajtámnak a példáját sejtem, érzem. A zoon politikonnak én nemcsak társaslényi, de politikus-magyar igazolása vagyok. Valószínű, hogy halálos ágyamon is csak egy magyar vezércikk erejéig fogok belelátni a nagy Titokba. De a vezércikkemet akkor is meg fogom írni, ha csak meg tudom írni. Úgy látszik, hogy a magyar embernek még az sem adatott, hogy a fájdalmi csupán magáért fájjanak.” S az így már szinte nem is létezőnek nyilvánított magyarok közé elvegyült egymillió zsidó, akik „megcsinálták nekünk Budapestet, s mindazt, ami talán – talán? biztosan – nincs is, de európai és távolról mutató? Segítsé-
günkre jöttek nekünk, akik már nem vagyunk, azok, akik, mint nép, szintén nincsenek.”

A magyarság és a zsidóság együttélését Ady egy egzotikus népszokással jellemzi. Eszerint élt egy néptörzs Ausztráliában, amelyik kitalálta a Korroborit, egy szerelmes táncorgiát, amelyhez a nők muzsikálnak. Ez a szerelmi táncorgia azonban olyan, hogy ebbe bele is lehet halni. „Micsoda gyávaság volt még meg nem mondani, hogy a Korroborit üzzük, járjuk pár évtized óta a Duna–Tisza táján? Itt két fajtátlan s egyformán idegen fajta szeretkezik egymással a Korrobori szabályai szerint. A már megcsinált kultúrák lemásolt zenészerszámaival foglalt itt helyet a zsidóság. S mi, akik magyaroknak nevezzük magunkat, gyűlölve-vágyva ropjuk a szerelmi táncot. Itt, egymást fojtogatva a szerelemtől, vagy új népet produkálunk, vagy pedig utánunk az özönvíz. [...] Ők, a zsidók, mint az ausztráliai asszonyok, kezelik a hangszereket. Mi, a pusztuló férfi médiumok, táncolunk, haraggal és szerelemmel, gyűlölettel és vággyal – rogvásig. Kár, hogy kevesen vagyunk, sőt sehányan se vagyunk, mi, táncolók: magyarok nincsenek Magyarországon. Az már nagyon is politika volna, kíméletlenül megmagyarázni, mi okból nincsenek, de nincsenek. [...] Nemsokára ott tartunk, hogy még a Korroborit se táncolhatjuk, mulathatjuk tovább. Sváb, szipes, rutén s isten tudja, miféle korcs-magyarok rárohannak a magyarság nevében a muzsikálókra, s összetapossák a hangszereket.” Ady azzal fejezi be cikkét, hogy valaha azt gondolta: Európa hanyatló kultúrái után a turáni fajták következnek, s elsősorban a magyarság. De azóta rádöbbsent, hogy itt semmiből nem lesz semmi sem (*ex nihilo – nihil*). Ezért már csak abban bizakodik, hogy talán mégis a Korrobori, tehát a magyarság és a zsidóság teljes összeolvadása fogja megteremteni ezt az új népet,

de – teszi hozzá kételkedve – „s óh, bár jól látnék. Ez volna a mi minden dilemmánk megoldása, s nyilván a História remekbe készült munkája, ha igaz volna.”

Az első felvetődő kérdés úgy hangzik, hogy Ady a *Korrobóriban* alapvetően mást mond-e, mint megelőző cikkeiben, verseiben. Erre a kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy alapvetően nem mond mást, többé-kevésbé ugyanazt mondja – igaz – végletekig kiélezve, ugyanakkor sokkal több kételkedéssel hangjában. Ady ugyanis az antiszemita közhangulattal szemben a zsidóság magyarországi létezését *nem átoknak, hanem nagy szerencsének*, a magyarság „zagyva álmos vérsége és sötét keletisége” ellen adott ellenméregnek, antiveronálnak tartotta, és ami még ennél is fontosabb, a hazai zsidóságot, vagy legalábbis annak az asszimilált részét *szövetés-gesnek* látta nagy projektjében, azaz egy újfajta hazafiasság meghonosításában és elterjesztésében. Úgy látta továbbá, hogy a majd’ milliós hazai zsidóság a *kovász* szerepét játszhatja történelmünkben, azaz elősegítheti a sokkal nehezkesebb és lassúbb észjárású magyarság kelesztését. Ady tehát – szemben a korabeli politikai és intellektuális elit többségével – nem asszimilációról és nem beolvasztásról, hanem összeolvadásról, azaz *új nép* születéséről vizionált, de arról a gyakorlati problémáról, hogy mi lesz így a hazai zsidóság többségét alkotó ortodoxokkal, egy szava sem volt. Már 1901-ben is vitriolos cikket írt például arról, hogyan is képzele a hivatalos Magyarország, azaz Mokány Berciék országa az összeolvadást: „1. Fenntartatik – írja Ady – a régi kedvezmény, mely szerint a szép zsidó asszonyokkal szemben nem vagyunk antiszemiták. 2. Azok a gazdag zsidók, akiknek leányaik vannak, tartoznak őket elszegényedett, nyakig adósságban úszó kaszinó-gavallérokhöz férjhez adni. 3. Ellenben azok a gazdag zsidók, akiknek nincsenek leányaik, vagyonukkal egy szervezendő »Középosztály Restauráló Egyesület« pénztárát gyarapítják. 4. Akik kellemetlenek, azok kötelesek kivándorolni. És így tovább. Így gondolják sokan az összeolvadást. De összeolvadni a munkában, a haladásvágyban, a közös célokban? Ez nem ízlik még mindig a magyar gyomornak.”¹²

Észrevehetünk azonban különbségeket is a két beszédmód, azaz Ady és a polgári radikálisok között. Ady egyrészt sokkal egyértelműbben *mondta ki* azt, amit a polgári radikálisok is valójában *gondoltak*. Ő ugyanis etnikai – a szónak a korabeli értelmében –, faji kategóriákban is leírta azt, amit kívánatosnak gondolt, azaz a teljes összeolvadást, és így egy új nép születését. Radikálisan más tehát ez az elképzelés, mint akármelyik korabeli asszimilá-

Ady és Léda

ciós modell, itt ugyanis nem egyoldalú folyamatról van szó, nem a zsidók beolvadásáról, beolvasztásáról, hanem *mindkét fél* által hozott áldozatról és lemondásról. Ehhez a felfogáshoz legközelebb talán Hatvany Lajos véleménye állt, aki Adyhoz hasonlóan kertilés nélkül a teljes összeolvadás, praktikusán a vegyes házasság pártján állt; a fő cél a zsidóság esetében – mint mondja – a zsidó faji jelleg lehetőség szerinti elmosása, majd megszüntetése: „ez legyen az új zsidó nemzedékek egyetlen józan és áldásos célja.”¹³ Másrészt – szemben a radikálisok naiv optimizmusával – Ady majd minden sorában érződik a bizonytalanság, a kételkedés: mi lesz akkor, ha nem sikerül ez az összeolvadás? Ennek megfelelően Ady ebből a szempontból meghatározó publicisztikai írásaiban (*A mennyeknek országa, A zsidó pipája, Menjünk vissza Ázsiába!, Zsidók és hugenották, Goga Octavian vádja* stb.)¹⁴ éles antiszemitizmus-ellenesség és a magyar-zsidó közös jövő melletti kiállás olvasható ki. Ennek legnyilvánvalóbb kifejezése *A bélyeges sereg* című verse:

Véretek, ha idegen is százszor,
Mégis az enyém, az enyém,
Véres ajkakkal mézes asszonyaitok
S nyitott szívvel baráti, hű fiúk
Átöntötték belém.

Büszke kárhozók, eldobhattok százszor,
A lelkem százszor utánatok oson.
Örök bolygók, örök riasztgatók,
Idők kovászai, megyek én is veletek
Bélyegesen, csillagoson.¹⁵

A *Korroboriban* és sok más, ezt megelőző írásban megfogalmazott gondolat volt tehát a *lényegi, meghatározó vonulat* Ady zsidó-felfogásában, ugyanakkor fenntartotta magának a jogot a „szükséges és helyes adagnyi antiszemitaságra”, amelyet – mint írja – „sok árja ellen is szeretettel táplálok.”¹⁶ Így tehát nem kímélte a neológ és ortodox újgazdagokat, a „pénzes, szent harács zsidóságot”, és főképp, ha mozgalmuk mögött felekezeti vagy társadalmi elkülönülést (pl. önálló zsidó gimnázium) vélt felfedezni.¹⁷ Jól mutatja ezt a kettőséget 1907-es *Zikcene, zakcene satöbbi* című verse, amelyben egyrészt egyértelművé teszi, hogy „Ami szépség van, ami álom, / Azt mind, azt mind náluk találom”, ugyanakkor a Tiszaeszlárra is utaló zsidógyűlölő, antiszemita dalt is felidézi, mutatva, hogy ő még ezt is megteheti, és végül megfogalmazza végső félelmét, nevezetesen, hogy „Övék a sors, a nő, az élet”. A vers tehát – enyhén szólva is – kétarcú. Van tehát Ady zsidó-felfogásában valami „úri”, sőt „nagyúri” gesztus a zsidókkal szemben, azaz hogy itt most a nemesi magyar származására büszke, *birtokon belül lévő, és nem a bevándorló, idegen* diósadi Ady Endre, Ond vezér unokája beszél. Ez a birtokon belülséget tudó, úri hang érződik a „duk-duk affér” cikkében, néhány levelében, és erről számol be a szemtanú hitelességével Krúdy Gyula és Avigdor Hameiri (Feuerstein [Kova] Albert) is.¹⁸ Hameiri ugyanis Ady egyik kocsmái antiszemita kirohanásáról ír, értelmezve is a helyzetet: „A lelke mélyén magyar dzsentri, kismemes, de ősnemességről, ősi vitézségi jogáról le nem mondó Ady érzi, hogy amit ezek adnak neki, az ősi jussként megilleti.”¹⁹ S ugyanez a hang szólal meg az 1914-es *Óh, fajtám vére* című, Csinszskának írt versében is:

Idegen utak s asszonyok hona
Oly hűs-halványan kísért,
Mintha nem jártam volna ott soha. [...]
Óh, véremből véredzett büszke Vér,
Bora közös hitünknek,
Lyánykóm, testem, úrasztali kenyér.

Igaza van Komlós Aladárnak, amikor arról ír, hogy „igen, könnyen lehet, hogy Adyban felvillant olykor a fajgyűlölet (a sváb-, a zsidó- és a »gács«-gyűlölet) sárga lángja. Hogyne villant volna fel! Az a tudatalatti én, mely bennünk lakik s amelyre megdöbbenve meredünk olykor, mintha egy idegen harmadik élne bennünk, néha még rosszabb indulatokat is felvet tudatunk színére. De Ady elítélte, megvetette és leküzdötte magában a fajgyűlölet rezzenéseit! Valóban van tehát némi közösség közte és a fajvédők között: ám ezek oltárra emelik az

alantas érzést, melyet a költő utálattal távolított el magától.”²⁰ S Babits is minden bizonnyal valami fontosat vett észre, amikor arról értekezett, hogy „mindenki haragszik egy kicsit arra, akire rászorul.”²¹

Arra az alapvető kérdésre, hogy Ady milyen okok miatt gondolta azt, amit gondolt, a fentiekben már válaszolni próbáltam. Arra a következtetésre jutottam, hogy a politikus Ady – érzékelve az országot és a magyarságot fenyegető veszélyt – Magyarország, a magyarság jövőjét összekapcsolta a progresszióval, és ennek megfelelően egy újfajta hazafiasság megteremtésére tett kísérletet, továbbá ebben a kísérletben a hazai zsidóság, ugyan nem minden ellentmondástól mentesen, de azért alapvetően a *természetes szövetségest* jelentette számára. Ady tehát túllépett a szokásos „emancipációs alkun”, a zsidó asszimiláció korabeli elképzelésén, és a teljes összeolvadásra tett javaslatot. Volt-e ennek az elképzelésnek realitása? Azt kell, hogy mondjam, nem sok, vagy hogy ne kerülgessem a forró kását: szinte semmi. Először is az 1905–1906-os kormányzati válság és a politikai-intellektuális frontok megszilárdulása után minden ügy, így a zsidóság helyzetének kérdése is sokkal radikálisabban vetődött föl, valamint élesen megosztotta a politizáló közvéleményt. Az antiszemitizmus, azaz az asszimiláció eddigi eredményei visszavételének tétele folyamatosan jelen volt, és az első világháború alatt még jelentősen tovább erősödött.²² Az 1919 utáni magyarországi események (az ún. proletárdiktatúra, Trianon, numerus clausus, fajvédők mozgolódása, majd a zsidótörvények és a holocaust, még később az ország szovjetizálásának módja) lehetetlenné tett minden ilyen irányú összeolvadási kísérletet. Történeti szempontból a folyamatok nem ebbe, hanem pontosan az ellenkező irányba vittek tehát. Minthogy nem vagyok híve a kontrafaktuális „történetírásnak”, azon sem kezdenék elmélkedni, hogy alakulhatott volna-e másképp is ez a történet, ha nincs az első világháború, és nincsen Trianon.

A történeti folyamat felismerésén túl van itt még valami nyugtalanító mozzanat. Bár nem gondolom, hogy az *identitás* az egyetlen meghatározó és alakító történeti tényező, ugyanakkor elhanyagolhatónak és lényegtelennek sem mondanám, és különösen az olyan erős nemzeti-népi-történeti identitással rendelkező közösségek esetén, mint amilyen a magyar és a zsidó. Az emancipáció és az asszimiláció kívánalmának az összekötése a 19. században zsákutcának bizonyult, és még inkább *merő illúzió volt* egy új, magyar-zsidó népet létrehozni akaró összeolvadás ideája. Patai József már 1924-ben jól látta: lehetetlen kíváncsi, hogy valaki „az értékes zsidó

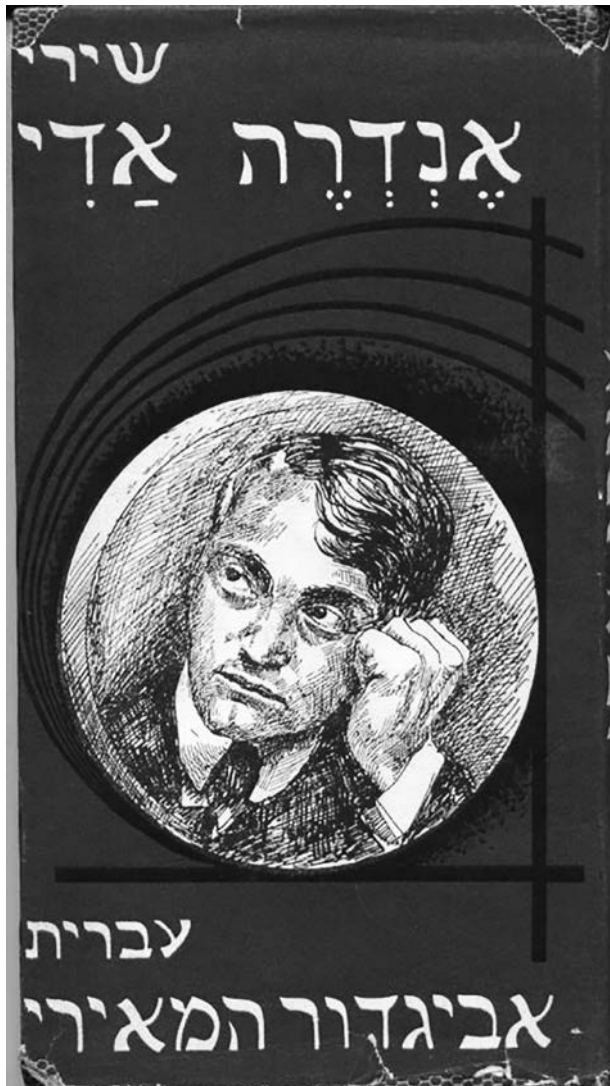
erők felszívódásától a fajtájának a megerősödését várja. De a zsidóság – írja Patai – nem akar felszívódni. És megsemmisülni. Ez a zsidó kérdés lényege. Azért nem lehet ezt a problémát egy kézlegyintéssel elintézni.²³ A jogállamiság elveit, az állampolgári egyenlőséget, a békés egymás mellett élést előtérbe állító (és ezt folyamatosan megvédő) szemlélet és gyakorlat talán többet ért volna el, mint a vallási, kulturális és a személyi identitást érintő kényes és a roppant süppedékes, mocsaras területre vezető kérdések és problémák belekeverése az ügybe, továbbá ennek az eleve reménytelen elképzelésnek az állandó erőltetése. Különösen akkor, amikor már világosan látszott, hogy az „asszimilációs alku” rossz irányt vett: a hazai zsidóságot kettészakította ortodoxokra és neológokra, nemkülönben élesen megosztotta a magyar közvéleményt. Az identitáskérdésekben nem elég az egyéni döntés, ezekben a befogadó (vagy elutasító) közeg is szerepet játszik. Alapvető – és sokak számára kegyetlen – igazságot fogalmaz meg Avigdor Hameiri, amikor azt írja: „Mert egy vastörvény azt mondja: te nem vagy az, aminek mondd magad, hanem az, aminek a társadalom mond.”²⁴ Még tovább pontosítanám Hameiri szavait: nem elég, aminek mondd magadat, ehhez még az is kell, hogy az adott közösség is annak mondjon.

A huszadik század elején, de még – mint ahogy a Huszadik Század körkérdése mutatja – 1917-ben is lehetett a kérdésről nyíltan, mindenfajta következmények nélkül beszélni, ahogy azt Ady tette, sőt még a legvadabb, legvégletesebb véleményt is ki lehetett szabadon fejteni. A törvényi korlátozás, tehát a numerus clausus után, és még kevésbé a zsidótörvények és a Holocaust között és után mindez már merő illúzió volt. Minden vélemény, még a legjóindulatúbb is bekerült ebbe a térbe, és törvényszerűen politizálódott. Nincs tehát mit tenni, ez a seb örök időkre elüszkösödött, még a leghumánusabb tisztázási szándék és a legmegértőbb megközelítés is azonnal foltossá és ragacsossá válik, valamint irracionális reakciókat és érzelmi hullámokat vált ki a politizáló közvéleményben, sőt még azon túl is.²⁵ Másképp fogalmazva – felidézve ezzel Kőbányai János egyik gondolatát – nincs mit tenni, a *kivánság véglegeesen megtörtént*, és nincs erő, amely a visszaboronálás kényes műveletét végre tudná hajtani.²⁶ A zsidóügyben a frontvonalak megmerevedését, örökös önfelmentési kísérleteket, állandó hátsó szándékok keresését, katarzis és gesztusok gyakorlásának totális hiányát, öröknek tűnő megnemértést láthatunk. Ennek megfelelően a két világháború között divatozó Dóczy-, Milotay- és Tormay-tézisek felmelegítése vagy újként tálalása itt, a proble-

Ady Endre újságírói igazolványa

matikus Ady-passzusok és versek elhallgatása ott. Ezeknek a tételeknek legújabb megjelenése azért is meglepő, mert ma már olvasható az egész Ady-korpusz, így ezeket a téziseket (a félrevezetett Ady, a megtévedt Ady, a pénzért szolgáló Ady stb.) tucatszori érv cáfolja. Mindenekelőtt Nagyváradon ebből a szempontból nem történt gyökeres fordulat, Ady debreceni publicisztikája sem volt kevésbé megértő a zsidósággal szemben, mint a Váradon írt cikkei, másrészt ezek az „elméletek” megfeleldkeznek az egész életében Biblia-olvasó Adyról, akinek az Oszövetségi ismeretei nem voltak felületesek, így ebből nem következett egy zsidóellenes olvasat már a debreceni korszakban sem.²⁷ A Nagyváradon a „zsidók uszályába került”, elcsábított, lefizetett, félrevezetett stb. Ady mítosza azonban leginkább azzal nem számol, hogy a költő meglehetősen *önálló politikai nézeteket vallott*, mint ahogy azt a fentiekben láttuk, és azokat kivételes bátorsággal és kompromisszumot nem ismerő nyelvezettel fejtette ki. A duk-duk affér során keletkezett írások egyértelműen azt bizonyítják, hogy a fejlett zseni-tudattal rendelkező Ady – függetlenül attól, hogy egy-egy ügyben mennyire volt igaza – meglehetősen „kezelhetetlen”, nyakas, önfejű kálvinista volt, önálló véleményét még legjobb barátaival, legbőkezűbb támogatóival szemben is kifejtette, még akkor is, ha emiatt később komoly nehézségei támadtak.²⁸ „Neki is mentem minden falnak, a szittyának és betűnélkülinek elsősorban, mert ehhez első jussom volt, de a héber betűsnek is, ha muszáj volt” – írta *A magyar Pimodánban*, és ezt az önértékelést a kései utókor is nyugodt szívvel elfogadhatja.

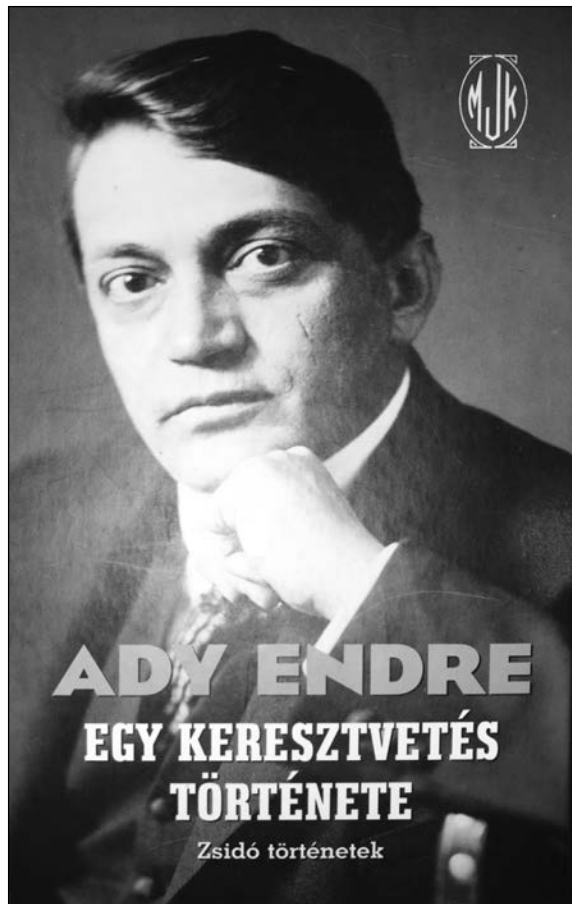

Avigdor Hameiri válogatta, fordította és bevezette
Ady kötet

JEGYZETEK

- ¹ A teljes írás utószóként jelenik majd meg az Osiris Klaszikusok sorozatban publikálandó, Ady Endre válogott prózai műveit tartalmazó kötetben. Terjedelmi okokból itt most elhagytam az első (*A politizáló Ady; Ady és a magyarság*), illetve az utolsó két fejezetet (*Ady és a nemzetiségek; Ady és a vallás*).
- ² ZSILINSZKY Endre, *Pro vagy contra Ady?* Szózat, 1921. július 3., 6.
- ³ DÓCZY Jenő, *Ady és a zsidóság*, Magyarság, 1925. december 6., 5.
- ⁴ *A zsidókérdés Magyarországon: A Huszadik Század körkérdése*, Budapest, Társadalomtudományi Társaság, 1917.
- ⁵ Ady ezt már nagyon korán észrevette. Lásd *Egy kényes téma* (1901) című cikkét: ADY Endre *Őszes prózai művei* (a továbbiakban *AEÖPM*), 1. kötet, 408–409.
- ⁶ Lásd erről részletesen Kőbányai János figyelemre méltó tanulmányát: *Ady Endre zsidó története = ADY Endre, Egy keresztvetés története: Zsidó történetek*, szerk. KŐBÁNYAI János, Budapest, Múlt és Jövő, 2006, 231–274.
- ⁷ JÁSZI Oszkár, *Emlékeimből: szülőföldemen = Jászi Oszkár publicisztikája*, szerk. LITVÁN György, VARGA F. János, Budapest, Magvető, 1982, 539–591.
- ⁸ JÁSZI Oszkár, *Ady és a magyar jövő*, Huszadik Század, 1919. augusztus (Ady-különszám), 3.
- ⁹ Jászi zsidó-felfogásáról részletesen lásd tanulmányomat (*A polgári radikálisok és a zsidókérdés*, Világosság, 1999/3., 29–39.), illetve könyvem megfelelő fejezetét (*A zsidókérdés Magyarországon: Politikai eszmétörténet*, Budapest, Osiris, 2001).
- ¹⁰ ADY Endre, *Korrobóri*, Nyugat, 1924/1., 3–5. A szakirodalomban nincs egységes álláspont azt illetően, hogy a Korrobóri vajon az a szöveg-e, amit Ady a Huszadik Század körkérdésére írt, vagy sem. Ady ugyanis egyik cikkében azt írja, hogy „szándékom egy csonka s önmagamnak őrzött cikkekcskébe halt”. A *Korroborit* azonban nehéz cikkekcskének és befejezetlen írásnak tartani. Vezér Erzsébet a *Korroborit* véli Ady hozzászólásának (*Ady és a zsidókérdés*, Kritika, 1992/8., 39.), míg Láng József (*AEÖPM*, 11. kötet, 601–604.) szerint ez nem azonos azzal a szöveggel. Ady Lajos érvelése, nevezetesen hogy az eredeti cikket „fakultatív antiszemitizmusa és sovinizmusa” miatt utasították volna vissza, több sebből vérzik, de teljesen ezt a verziót se lehet kizárni. Mindenesetre tény, hogy az írás a Huszadik Században nem jelent meg, és a Nyugat 1917 és 1919 között sem közölte, végül az írás csak 1924-ben jelent meg a lapban. Mindaddig, amíg a feltételezett első írás elő nem kerül, két válasz lehetséges: Ady a *Korroborit* írta a Huszadik Századnak, csak elkésett vele, így került az később a Nyugathoz, de Fenyőék valamilyen elvi vagy taktikai okoknál fogva akkor nem közölték. Talán az akkori általános és erősödő antiszemita hangulattal túlságosan szembenállónak találták, így Adyt akarták védeni. Vagy attól tartottak, hogy az írás csak olaj lesz az ekkor már parázsló tűzre. Az igazi kérdés azonban az, hogy tényleg volt-e egy eredeti, a zsidósággal szemben a *Korroborinál* keményebb hangot megütő cikk, amelynek közléséről Ady barátai lebeszéltek, vagy ez az eredeti írás azonos a *Korroborival*. A kérdést véglegesen csak a feltételezett cikk előkerülése oldaná meg.
- ¹¹ A gondolat csírája már benne van Ady 1908-as előadásában is (*A Holnap – szöveget lásd: AEÖPM*, 11. kötet, 266–269.).
- ¹² ADY Endre, *A bétről = AEÖPM*, 2. kötet, 73.
- ¹³ Lásd Hatvany Lajos hozzászólását a Huszadik Század zsidó-ankétjához (*A zsidókérdés Magyarországon... i. m.*, 92–93).
- ¹⁴ Lásd külön kötetbe kigyűjtve Ady zsidótémájú írásai: *Ady Endre a zsidóságról*, szerk. FEHÉR Dezső, Nagyvárad, Nagyváradi Napló, 1919.
- ¹⁵ Ehhez az attitűdhez lásd még *A rabbiság sorsa* című versét.
- ¹⁶ ADY Endre, *Goga Oktávián vádjai*, Nyugat, 1913/10., 789–790.; *Ua.* = *AEÖPM*, 11. kötet, 17–19. Ehhez lásd még a *Párizsi notesz* egyik megjegyzését: „27. A zsidó tehetség vagy másoló vagy vakarózdó = képtelen a zsidó harmonikusan látni”. – *AEÖPM*, 5. kötet, 187.

- ¹⁷ Lásd például *Felekezeti világ, Felekezeti részegség (Ady Endre a zsidóságról... i. m., 22., 24.)*, valamint *Ünneprontás (AEÖPM, 10. kötet, 162–164.)* című cikkeit.
- ¹⁸ KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, Budapest, Helikon, 1989.; Avigdor HAMEIRI, *A daloló máglya: Ady és a Biblia: Versek, cikkek 1916-ig*, Budapest, Múlt és Jövő, 2006. 1910-ben Ady Hatvanynak arról ír, hogy szeretne egy cikket közölni Rákosi Jenő lapjában, amelyben megfogalmazná „egy nagyvárosra, s egy szegény országra szabadult, vad, éhes, antiszociális, barbár zsidó ellen való védekezés muszájait. Ezek a Gábor Andorok lebunkózni való brigantik, akik ellen talán még Polónyival is össze lehetne fogni.” – Ady Endre levele Hatvany Lajoshoz, 1909. november = *Ady Endre levelei*, szerk. BELIA György, Budapest, Szépirodalmi, 1983, 2. kötet, 116. Hatvany válaszában óvta Adyt egy ilyen jellegű kirohanástól, egyrészt féltette a költőt a következményektől, másrészt – mint írta – „nagyobb veszedelem vagy az összzsidóságnál”. – *Uo.*, 410.
- ¹⁹ HAMEIRI, *A daloló máglya... i. m.* Hameiriről részletesen lásd: KÓBÁNYAI János, *Avigdor Hameiri Ady-évei = Uo.*, 347–373.
- ²⁰ KOMLÓS Aladár, *Fajvédő volt-e Ady Endre?*, Századunk, 1929, 311.
- ²¹ Babitsot Ungvári Tamás idézi (*Abasvérus és Shylock. A „zsidókérdés” Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1999, 238.).
- ²² Lásd erről részletesen monográfiám megfelelő fejezetét (*A zsidókérdés Magyarországon... i. m.*, 88–98.), illetve Bihari Péter munkáját (*Lövészárkok a hátrországban: Középosztály, zsidókérdés, antiszemizmus*, Budapest, Napvilág, 2008).
- ²³ PATAI József, *Szerette-e Ady Endre a zsidókat?* Múlt és Jövő, 1924. január. (A cikkre Kóbianyi János hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök.)
- ²⁴ HAMEIRI, *A daloló máglya... i. m.*, 165.
- ²⁵ A zsidókérdést tárgyaló nagymonográfiám megjelenésekor volt szerencsém mindezt a saját bőrömmön megtapasztalni.
- ²⁶ KÓBÁNYAI János, *A magyar-zsidó irodalom története: Kivirágzás és kiszáradás*, Budapest, Múlt és Jövő, 2012.
- ²⁷ „Mi, az igaz magyarság reprezentálói, kiknek prédikátor-őseik a magyar-zsidó rokonságot is szívesen hitték a német ellen” – írta később a *Levelek Madame Prétérítelhez* című cikkében.
- ²⁸ A duk-duk affér cikkeit lásd: *AEÖPM*, 9. kötet, 278–282. Az ügy háttéréről részletesen: *AEÖPM*, 9. kötet, 522–564. és *Emlékezések Ady Endréről*, szerk. KOVALOVSKY Miklós, Budapest, Akadémiai, 1990, 4. kötet, 181–183. és 196–199. Ugyanez a probléma merül fel az *Ünneprontás* című cikkben is.

Schiller Erzsébet

Hosszú fogság, hosszú hazatérés

Gellért Hugó Oroszországban, 1914–1922

Az első két fotón egy fiatalember néz mereven, talán riadtan is a fényképezőgép lenscéjébe – a szibériai Akmolinszkban. A harmadik képen is őt látjuk – ez Budapesten készült –, itt már egy mosolygó, kiegyensúlyozott férfi, nincs a tekintetében, a gesztusaiban szorongás.

És itt van egy családi fotó egy házaspárról két kislánnyal. Ilyen beállításban, öltözetekben, arcokkal és arckifejezésekkel készülhetett volna akár Budapesten is. De történetesen egy szibériai városban, Tomszkban fényképezték le őket valamikor a 20. század elején.

Egy másik képen egy nő arca látható, ő nagyjából egy évtizeddel idősebb a családi fotón látható szülőknél. Gellért Józsefné Steiner Zsófia (1863–1936).

A fiatalembert Gellért Hugónak hívták. Fordítóként vonult be a magyar irodalomtörténetbe. Jobban ismernénk, ha több idő adatott volna neki. Az itt látható fényképek unokája, Gellért Katalin fiókjából kerültek elő. Az alábbi történet néhány eleme is tőle származik.

Gellért Hugót (1890–1937) az I. világháború kitörésekor behívták katonának. Hadapródként esett orosz fogságba Przemyslnél. A családi hagyomány szerint nem harc közben, hanem hozzá hasonlóan éhező társaival táplálékszerzés reményében egy répa földön elküszott az orosz állásokig. (Ezt a föltételezést alátámasztják a történeti kutatások is: az osztrák–magyar hadsereg élelmiszerkészletei kiapadtak, a későbbi foglyok 20%-a skorbutos volt.¹)

„Przemysl eleste után az oroszoknak egyszerre több mint százezer hadifoglyról kellett gondoskodniuk: elszállításukról az elosztóhelyre, az ukrajnai darnyci táborba, élelmezésükről, a sebesültekről stb., majd a szétzilált vasútvonalakon el kellett juttatni őket a hátszági hadifoglytáborokba”.² A különféle memoárok és a szakirodalmi munkák elsősorban a Przemyslből a krasznojarszki, óriási hadifoglytáborba megtett utat dolgozzák fel. Ezekben az írásokban fellelhető még számos utalás egyéb szibériai vagy távol-keleti táborokra, de arról a szép- és szakirodalom egyaránt hallgat, hogy mi-

képpen jutottak el a foglyok Akmolinszkig, a transzszibériai vasút egyik mellékszárnán fekvő városig. (Akmolinszkot később Asztanának hívták, ma Nur-Szultán néven Kazahsztán fővárosa.) Gellért Hugó nagyjából öt évet töltött az itt felhúzott, viszonylag kis befogadó képességű foglytáborban.

Gellért Hugó budapesti családja megőrizte a hadifoglytáborból küldött leveleit – közülük legalábbis jó néhányat. Igaz, leveleknek aligha nevezhetőek ezek a tábori levelezőlapok, amelyekre többnyire rá is nyomtatták oroszul: „Írásbeli üzenet csak oroszul, franciául és németül engedélyezett.” Ezért Gellért Hugó hosszú éveken át németül írt családjának – többnyire a bátyjának – rövid, általában semmitmondó értesítéseket, amelyekből igen kevés hámozható ki a fogságbeli, valódi életéről. Nyilvánvaló, hogy a cenzúra semmi efféle nem engedett volna. (Így is fennmaradtak olyan levelezőlapok – Oroszországból küldött és oda érkezők egyaránt –, amelyeknek egy részét olvashatatlanná tették.)

A levelezőlapokból alig tudunk meg valamit a fogság körülményeiről, a rabtársairól, arról, hogy mennyit tudhatott a környező világról, a háború állásáról. Az itt látható 2. fotó valójában egy képeslap, amelynek egyik oldalán Gellért Hugó fényképe látható, amelyet a rajta németül olvasható üzenet szerint az unokaöccseinek küldött, hogy emlékezzenek rá. A 3. képen ennek a képeslapnak a hátoldalát látjuk. Erre a címre ment – Budapest, Ujlaki rakpart 4. – 1915 és 1918 között több tucatnyi valódi hír nélküli, de mégis személyes híradás. A címzett – az esetek döntő többségében – Gellért Oszkár volt, Hugó bátyja, a korszakban neves költő, a Nyugat szerkesztője.

A gyakori életjelek sora megszakadt egy hónappal a breszt-litovszki békeszerződés (1918. március 3.) megkötése után. Gellért Hugó, sok százezer más foglytársához hasonlóan, elhagyhatta a tábor, de a hazatérés a polgárháborús országon keresztül hosszú ideig lehetetlen volt. Elmosódnak a nyomok, hosszú hónapok esnek ki a fogoly, pontosabban a „volt hadifogoly” (ez áll egy hivatalos papírjában) élettörténetéből. Néhány fennmaradt okmányból,

igazolásból és a családi emlékezetben megmaradt epizódokból igen hézagosan rakható csak össze, mi történt vele a békekötés és a hazatérése közti majdnem négy év alatt.

A legfontosabb epizód egy kórházban zajlott. Nem tudjuk, pontosan mikortól, Gellért Hugó gazdasági vezetőként egy kórházban dolgozott – minden valószínűség szerint – Petropavlovskban. Itt ismerkedett meg 1920-ban vagy 1921-ben későbbi feleségével. A lány, Jekatyerina Gutkina, frissen végzett orvos volt. Megismerkedésük történetét – a majdani Gellértné elbeszélése alapján – megírta Kosztolányi Dezső, akinek *Bölcsőtől a koporsóig* című kötetében Gellért Hugóné képviseli az oroszokat (az egyik ciklus minden írásának főcíme egy nép neve, alcíme pedig egyik képviselőjéé): *Orosz. Jekaterina*. Kosztolányi nagyon kedves képet fest a fiatalasszonyról, barátjának feleségéről. Unokájuk, Gellért Katalin szerint Kosztolányi szövegében van néhány irodalmias túlzás, de nagymamája nagyjából így mesélte el neki is a megismerkedésüket és a hazaújtjukat. Kosztolányi ezt adja Jekaterina szájába: „Petróleumra volt szükségem. A kórház főnöke akkor a mostani uram volt. Mint hadifogoly. És mint a fizika és matematika volt tanárja. Kértem őt, hogy utalja ki nekem a petróleumot. – És kiutalta? – Eleinte nem akarta. [...] Hát elhatároztam, hogy azért is megszerzem. – A petróleumot? – A petróleumot és az uramat. Ránéztem, szépen, szomorúan. Erre megkaptam a petróleumot. – És őt magát? – Csak később. Borzasztó idők jártak. Reggel a fehérek voltak benn, este a vörösek. A fehérek főbe lövtek hús embert, a vörösök kétszázat. Aztán újra kezdődött az egész. [...] Egyszer a vörösök páncélvonatból lőtték a várost. A kórház udvarára esőztek a golyók. Rám esteledett. Ott rekedtem a kórházban. Bemenekültem az uram szobájába. Hajnal felé, amikor a fegyverek már elhallgattak, hazakísért az uram. A csillagokat mutogatta a szibériai égen...”³

Gellért később egy petropavlovszki iskolában tanított, erről fennmaradt egy hivatalos irat. Ez azt igazolja, hogy Gellért 1919. november 15. és 1921. április 2. között a Petropavlovszki 1. számú Szovjet Középiskolában tanított matematikát és fizikát. Ez volt a végzettsége még Magyarországon, és ezek szerint ekkor már olyan jól beszélt oroszul, hogy katedrára is állhatott. Az iskola által kiállított igazolásban Gellért kapott apai nevet is: a kézzel írott, pecséttel ellátott papírt Gellért Hugó Oszipovics nevére állították ki. (Gellért édesapját Józsefnek hívták.)

1921-ben Jekatyerina Gutkina és Gellért Hugó összeházasodtak – a család megőrizte az orosz nyelv

1. Gellért Hugó. Akmolinszk, 1915 körül

vű házassági anyakönyvi kivonatot. A házasságot a petropavlovszki tartományi forradalmi bizottság hivatalában kötötték, a feleség 24, a férj 31 éves volt ekkor.

A házasságkötés kizárólag polgári volt. A vallás közömbös volt a feleség és a férj számára egyaránt. Paradoxon, de mindkettőjüknek ugyanaz a vallás volt közömbös – ugyanis mindketten zsidó származásúak voltak. Hugó még egy másik vezetőknévvel született, édesapja, egy alacsony rangú hivatalnok, biztosítási ügynök 1899-ben magyarosította a családnevüket. A Wikipedia című internetes lexikon szócikkének hivatkozásai között fellelhető Gellért Hugó hitközségi születési anyakönyvi kivonata, amelynek egy bejegyzése szerint „Gellért Hugo a

székesfőváros polgármesterének 28216/910 számú határozata szerint 1910. márcz. 23-án bejelentette az izr. vallásfelekezetből való kilépést anélkül, hogy más vallásra szándékolt áttérése iránt nyilatkozott volna.” Aztán mégis másképp döntött: röviddel a fogságból való hazatérése után feleségével együtt felvette a római katolikus vallást. Jekatyerina egy viszonylag jómódú tomszki zsidó kereskedőcsaládból származott. Két lánya sokat idézte az apa szavait: „Az a hozományotok, hogy tanulhattok.” Jekatyerina a harkovi orvosi fakultáson végzett.

Abban az időben, mikor megismerkedtek, még mindig „hadifoglyok tízezrei sínylődtek a szibériai, turkesztáni táborokban”. „Egy 1920. márciusi minisztertanácsi előterjesztés 176 000 hazaszállítandó hadifogollyal számol a volt cári birodalom területén”.⁴ A magyar kormány igyekezett úgy rendezni ezt a helyzetet, hogy közben ne kelljen közvetlenül kapcsolatba kerülnie a szovjet kormányval. 1920 tavaszán Koppenhágában aláírtak egy szerződést, amelyben mindkét fél vállalta, hogy a nála lévő foglyokat elszállítja a határig, további sorsukról az az ország dönt, amelynek állampolgárai.⁵ A koppenhágai szerződés végül nem lépett életbe, mivel a szovjet kormánynak – a magyarországi kommunistáknak, illetve a Tanácsköztársaság bukása után megkezdődött pereknek köszönhetően – más terveik voltak. A magyar hadifogoly tiszteket túszokká nyilvánították, és cserébe azt követelték, hogy

2. Gellért Hugó – levelezőlap

3. A 2. fotó, a levelezőlap hátoldala

4. A Gutkin család. Tomszk

5. Gellért Józsefné, szül. Steiner Zsófia. Budapest

állítsák le a letartóztatott tíz népbiztos perét, majd később nemcsak velük, hanem 166 más, a Tanácsköztársaságban aktívan részt vevő kommunistaival szándékoztak kicserélni a túszoikat. A magyar tiszték egy része nem volt már táborban – ahogyan Gellért Hugó sem –, a szakirodalom őket „visszatartott hadifogoly tisztökként” szerepelteti.⁶

A tárgyalások Revalban (ma Tallinn) folytak, meglehetősen lassan. 1921. október 8-án a felek aláírtak egy szerződést arról, hogy a hadifogolycseré Lettországon fog lezajlani a Nemzetközi Vöröskereszt közreműködésével. (Csak hogy érzékelhető legyen a „kicserélendő” számának nagyságrendje: a szerződés egy – igen nehezen megszületett – pontja szerint 2500 hadifogoly tisztet enged haza a szovjet kormány 400 elítélt magyar kommunista kiadása fejében.) A kormányok bizalmatlanok voltak egymással szemben, vonakodva és késlekedve teljesítették csak a szerződésben foglaltakat.⁷

Gellért Hugótól fennmaradt ezekből az időkből két, Rigából küldött levél. Ő ugyanis a hazaengedésükre várakozó magyar tiszték közé tartozott, ahogyan itt fogalmaz: „a harmadik orosz kezes-szállítmány” tagja. Az immár hosszú és informatív leveleket magyarul írta, az American YMCA orosz és német nyelvű fejléces papírján. Az 1922. január 3-án küldött levélből kiderül, hogy évek óta nincs

híre budapesti családjáról, és órála is csak egy nem-rég hazatért fogolytársa vitt – talán – hírt nekik. Végül pár nappal később és más útvonalon indultak haza, mint ahogyan tudatta, ezért két nappal később, január 5-én írt családjának egy újabb levelet. Ebből a levélből kitűnik, hogy a túsokat pontosan tájékoztatták helyzetükről, ugyanakkor semmiféle információt nem közöltek velük az otthoni életéről. A Rigából küldött második levélből fogalmat alkothatunk a hazatérése küszöbén álló volt hadifogoly tiszt pillanatnyi életkörülményeiről, de valamelyest arról is, hogy milyen viszontagságok előzték meg a rigai tartózkodást.

Riga, 1922. január 3.
Édes jó Anyám és Oszkárom,

több mint 7 évi távollét után, most végül itt van előttünk a viszontlátás órája: a harmadik orosz kezes-szállítmány, amelynek én is tagja vagyok, január 1-én átlépte a lett határt és már holnapután reggel indul innen tovább, – haza! A toll remeg kezemben és nem találok szavakat az egész lényemet elfogó érzés leírására, amikor arra gondolok, hogy talán csak még 2 hét és ismét átölelhetlek, összecsokolhatlak benneteket. Pedig de sok mondanivalóm van, különösen neked, drága Anyukám, akire kettős öröm vár: 7 évvel ezelőtt egy fiat vesztettél el és most Isten egy fiat és egy leányt – feleségem – ad vissza helyette.

Megnőtülésem híre valószínűleg már ismeretes előttetek; azt hiszem, hogy jó barátom dr [olvashatatlan], aki október folyamán utazott haza, már közölte veletek. Feleségemről közelebbit nem is írok, meg vagyok róla győződve, hogy ha megismeritek, éppúgy meg fogjátok szeretni, mint ahogy én szeretem. Bármily nehéz legyen is az élet otthon, mi hármasban – mert te Magadhoz veszel bennünket, ugye Anyuskám – meg fogunk birkózni.

Megérkezésünk pontos idejét

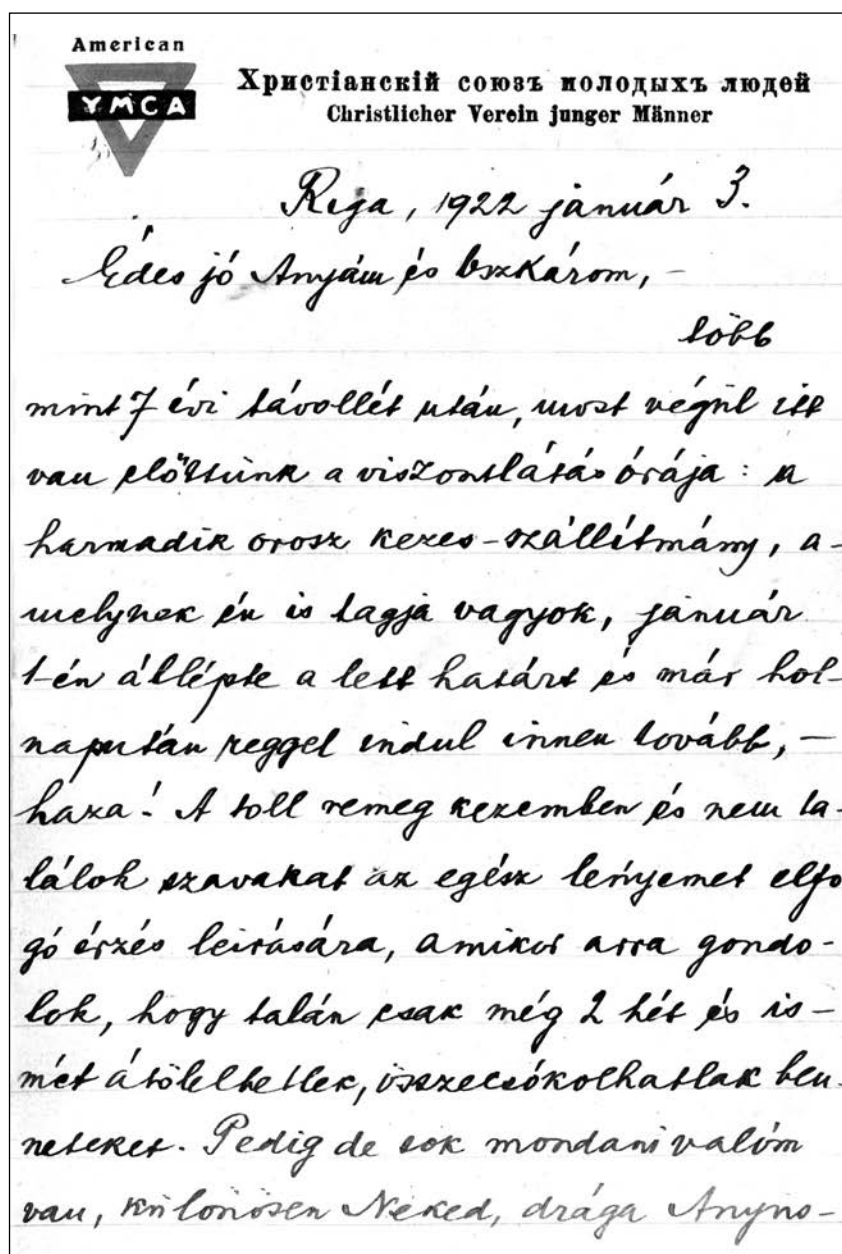
Ti a lapokból kétségkívül meg fogjátok tudni; amint hírlík, Stettinig Rigától 5 nap, Stettintől Csótig talán 4, tehát 14. vagy 15.én viszontláthatjuk egymást. Ha te édes Oszkárom, elég tudnál utazni Bécsig, végtelenül hálás lennék érte.

Számtalanszor csókollak mindnyájatokat, Gizit, a gyerekeket (hány van, csak 4 még mindig, vagy több, nem tudom) a közeli találkozásig.

Hugó

Grüsse und Küsse

Kati

tő. Gellert Hugó levele Rigából, 1922. január 3.

káru, azire kettős öröm vár: félve
 eléltt egy fiat vesztelével, és most Jo-
 len egy fiat és egy leányt – feleséget –
~~amit~~ ad vissza helyette.

Kezdőülésem híre valószínűleg más
 ismeretes plöttek; azt hiszem, hogy
 jó barátom dr. Jelenc, aki október fo-
 lyamán elment haza, már közölte ve-
 letek. Feleségemről közlelbbit nem is
 irok; meg vagyok róla győződve, hogy
 ha megismerem, éppúgy meg fogjátok
 szeretni, mint ahogy én szeretem. Bár-
 mily nehéz legyen is az élet orthon, mi
 hármunkban – most Te magadhoz ve-
 sel bennünket, úgy Anyuskám –
 meg fogunk vele birkózni.

Megérkezésünk pontos idejét Te a
 lapokból kétszázalékosan meg fogjátok

tudni; amint hírtik, Sztettinig Rigá-
 ból 5 nap, Sztettintől Csórig halán 4,
 tehát 14. vagy 15. évi viszontláthajunk egy-
 mást. Ha Te, édes borkárom, elem tud-
 nál utazni Bécsig, végtelenül halás
 lennék érte.

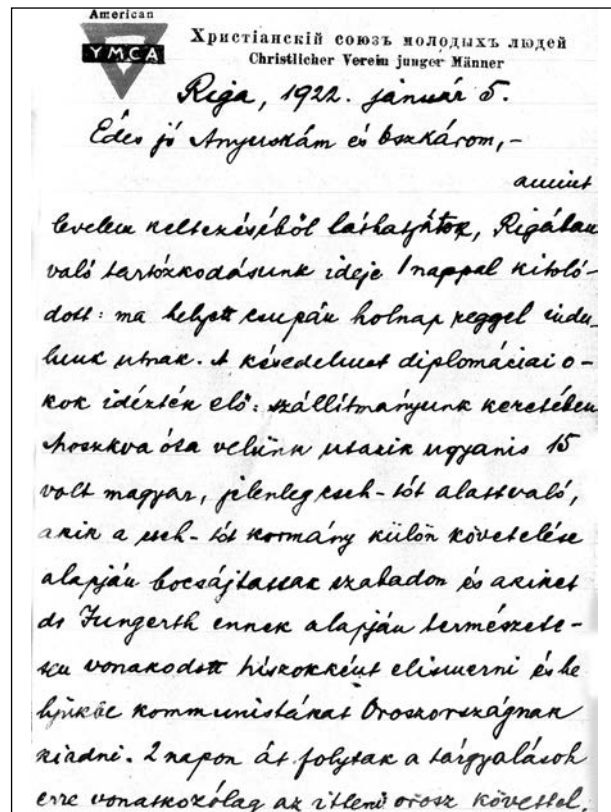
Exámtalankor csókollak mindnyo-
 jáikat, Gizit, a gyerekeket (hány van,
 csak 4 még mindig, vagy több, nem tud-
 dom) a közeli halálkoráig.

Hugó
 grüße und küsse
 Kati

„Riga, 1922. január 5.

Édes jó Anyuskám és Oszkárom,

amint levelem keltezéséből láthatjátok, Rigában
 való tartózkodásunk ideje egy nappal kitolódott: ma
 helyett csupán holnap reggel indulunk útnak. A ké-
 sedelmet diplomáciai okok idézték elő: szállítmá-
 nyunk keretében Moszkva óta velünk utazik
 ugyanis 15 volt magyar, jelenleg cseh-tót alattvaló,
 akik a cseh-tót kormány külön követelése alapján
 bocsájtatnak szabadon és akiket dr. Jungerth⁸
 ennek alapján természetesen vonakodott túszo-
 ként elismerni és helyükbe kommunistákat Orosz-
 országnak kiadni. 2 napon át folytak a tárgyalások
 erre vonatkozólag az itteni orosz követtel, míg
 végre ma délelőtt Jungerth álláspontjának diadalá-
 val befejezésre jutottak. Délután 3-kor megjelent
 táborunkban dr. Jungerth, az orosz követ, a lett
 kormány és a nemzetközi vöröskereszt képviselői,
 orosz részről hivatalosan kiadtak bennünket, s így
 holnapi elutazásunknak most már semmi akadály
 sincsen. Az útvonalat illetőleg azóta megtudtam,
 hogy Bécs elkerülésével St. Pöltenen keresztül me-
 gyünk; ha tehát a Hadügyminisztérium hadifogoly
 osztályában megérkezésünk pontos idejét közölnék
 és te Oszkárom érdemesnek tartanád elem utazni

7. Gellert Hugó levele Rigából, 1922. január 5.

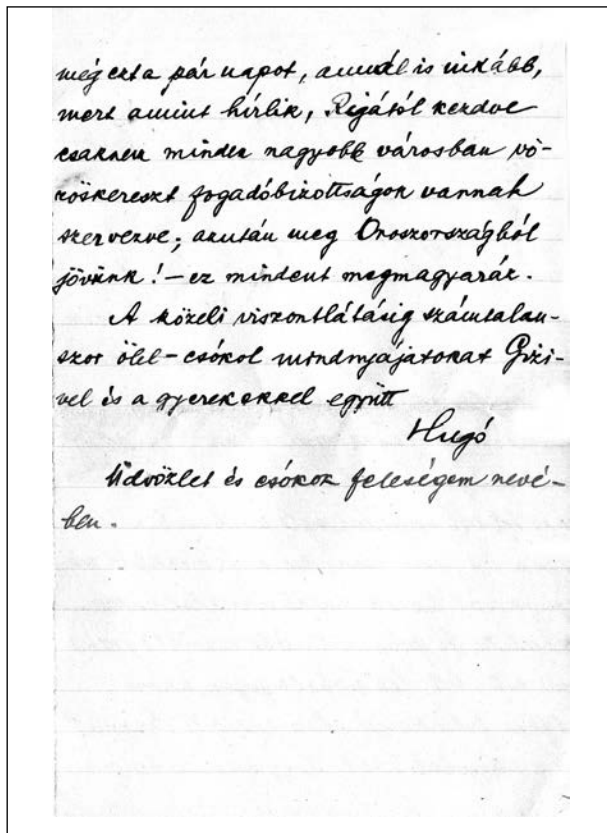
míg vege ma délután Jungertli állásponyájának diadalával befejezőre jutottak. Délután 3 kor megjelentek táborunkba az Jungertli, az orosz követség, a lett kormány és a nevesköri vöröskereszt képviselői, orosz rászól hivatalosan kiadnak bennünket, s így holnapi elutazásunknak most már semmi akadályja sincsen. Az útvezetés illetőleg azóta megtudtam, hogy Bécs elkerüléseivel a Pötkereu keresztül megyünk; ha tehát a Hadügyminisztérium hadifogoly oktatásában megérkezésünkre pontos időjelt közölnék és le bennük érdekesnek tartandó elvált utasni — természetesen fogalmam sincs róla, mily körülmények között éljen és módosítsa van-e egyáltalán egy ilyen kirándulás — G.

Pötkereu találok kaphatunk. Amennyiben ez bármely okból kifolyólag nem volna lehetséges, Csótra feltehetően elvált; ugyanez lehet esélyem levételre is számomra.

Itt Rigában nem számomra. A városba ugyan nem szabad kijárunk, de rendelkezésünkre áll a labor belsejében levő amerikai klub, ahol természetesen a nap legnagyobb részét eltölthetünk. Tegnapelőtt és tegnap hangverseny volt — 2-án késő este érkeztem meg, úgy hogy az „Enslausung” után aronnal befutottunk — amilyen keretben az amerikaiak és a vöröskereszt apróbb ajándékokat osztottak két: a nőknek csokoládét és cukorkákat, a férfiaknak cigarettát és dohányt; tegnap exekúzióval

meg kánaóval és varitófekér lincsből kérték ki teményemmel vendégelték meg. Mindennek értelmét a hadifogoly kémeiben csak az képes megérteni, aki kivette részét az oroszországi éhségből és utazott 2 hónapon keresztül Svédországból Rigába. Ellátásunk magában a többihez képest kielégítő: reggel 8 óráig édes tea marmeláddal, 12 kor és este 5 kor nagyon sáletos leves (borsó, bab, rizs, kása stb. de hús nélkül), délután 3 kor ugyancsak édes tea, aronban alkalommal már úresen; exekúzió naponta 1 font barnakenyér (vöröslincsből készített). Mindet természetesen a kére elvált igényeknek kévés volna, de az orosz viszonyok után valószínűleg a roma. Így örvendek, hogy Rigától

Uelsting szállásunkat a vöröskereszt komolyossága fogja kísérni, úgy hogy ellátásunkról gondoskodik körültekintően; ez már természetesen fontos számunkra, mint hogy oroszországban való utazásunk alatt saját pénzemből kellett magunkat eltartanunk, aminek követlen lében anyagilag csaknem teljesen esélyt ké jöttünk és emellett az élet itt, valószínűleg természetünkben is rendkívül drága. Rigában való megérkezésünk kor 68,000 rubelnek volt számunkra (az egész út, nem kényszerítve a Tomokból magunkkal hozott katalvasz élelmiszerekkel ké pár millióba került); ezért ma este 3H lett rubelt fogor kapni, 1 font fehérkenyér ára pedig 15-20 rubel itt a városban! Talahogy csak kibírjuk

– természetesen fogalmam sincs róla, mily körülmények között élsz és módodban van-e egyáltalában egy ilyen kirándulás – St. Pöltenben találkozhatnánk. Amennyiben ez bármely okból kifolyólag nem volna lehetséges, Csótra feltétlenül elvárlak, ugyanoda lehet címezni leveleket is számomra.

Itt Rigában nem unatkozunk. A városba ugyan nem szabad kijárnunk, de rendelkezésünkre áll a tábor belsejében levő amerikai klub, ahol természetesen a nap legnagyobb részét eltöltjük. Tegnapelőtt és tegnap hangverseny volt – 2-án késő este érkezünk meg, úgy hogy az »Entlausung«⁹ után azonnal lefeküdtünk – amelynek keretében az amerikaiak és a vörös kereszt apróbb ajándékokat osztottak szét: a nőknek csokoládét és cukorkákat, a férfiaknak cigarettát és dohányt; tegnap ezenkívül még kakaóval és vakítófehér lisztből készült süteménnyel vendégelt meg. Mindennek értékét a hadifogoly szemében csak az képes megérteni, aki kivette részét az oroszországi éhségből és utazott 2 hónapon keresztül Szibériából Rigába. Ellátásunk magában a táborban szintén kielégítő: reggel 8 órakor édes tea marmeláddal, 12kor és este 5kor nagyon ízletes leves (borsó, bab, rizs, kása stb. de hús nélkül), délután 3kor ugyancsak édes tea, azonban ezalkalommal már üresen; ezenfelül naponta 1 font

Gellért Hugó, 1930.

barnakenyér (rozsliszt babkeverékkel). Mindez természetesen a béke előtti igényeknek kevés volna, de az orosz viszonyok után valóságos lakoma. Igen örvedetes, hogy Rigától Stettinig szállítmányunkat a vörös kereszt konyhakocsija fogja kíséni, úgy hogy ellátásunkról gondoskodás történik; ez mérhetetlenül fontos számunkra, minthogy Oroszországban való utazásunk alatt saját erőnkéből kellett magunkat eltartanunk, aminek következtében anyagilag csaknem teljesen csődbe jutottunk és emellett az élet itt s valószínűleg Németországban is rendkívül drága. Rigába való megérkezésünkkor 68,000 rubelem volt zsebemben (az egész út, nem tekintve a Tomszkból magunkkal hozott hatalmas élelmiszer-készletre jó pár millióba került); ezért ma este 34 lett rubelt fogok kapni, 1 font fehérkenyér ára pedig 15-20 rubel itt a városban! Valahogy csak kibírjuk még ezt a pár napot, annál is inkább,

mert amint hírlik, Rigától kezdve csaknem minden nagyobb városban vöröskereszt fogadóbizottságok vannak szervezve; azután meg Oroszországból jövünk! – ez mindent megmagyaráz.

A közeli viszontlátásig számtalanszor ölel-csókol mindnyájatokat Gizivel és a gyerekekkel együtt

Hugó

Üdvözet és csókok feleségem nevében.

A két hónapos útról Oroszországon keresztül Kosztolányi is ír említett karcolatában: „Útlevel, pénz nélkül szöktünk. Harminc fokos hidegben. Két álló hónapig marhakocsiban. Életünk kockázatásával loptunk fát”.¹⁰ Kosztolányi egy kicsit romantikusabbra hangolja a történetet, ugyanis – ahogyan ez Gellért Katalintól tudható – valójában nem szöktek, hanem egy szállítmányhoz kapcsolódtak, azzal utaztak. A levélben említett Csóton (Veszprém megye) egy hadifoglyok által felépített táborban 1915 és 1918 között a Monarchia fogságába esett katonákat gyűjtötték össze, a békekötés után pedig leszerelő-tábor lett belőle. „A csóti tábor fő feladata a hazatérők politikai megbízhatóságának vizsgálata volt; nem véletlenül nevezték szűrő-tábornak. A hadifoglyokat két csoportra osztották: a megbízhatók és a nem megbízhatók csoportjára. A nem megbízhatókat a vonatokról egyenesen börtönbe vagy internálótáborba vitték. [...] Arról kellett beszámolniuk, mit csináltak Oroszországban...”¹¹

Ahogy azt Gellért Hugó feltételezte, a fogolytranszportok érkezéséről a lapok minden alkalommal beszámoltak. 1922. január 15-én „a harmadik szállítmánnyal érkezett” túsok hazatéréséről adtak hírt, név szerint felsorolva mindegyiküket. A névsorban szerepel „129 tiszt és tisztjelölt, 9 legénységi egyén, 18 asszony, 4 gyermek”. A hazaérkező Gellértéket így tüntetik fel: „Gellért Hugó tartalékos zászlós, Gellért Katalina”.¹² A közlemények időpontjából következtethetően ekkor még csak Csótra érkeztek. Gellért január 23-án írt még egy levelet Csótról, amelyben biztosítja családját arról, hogy megkapta a sürgönyöket, és hogy nincs semmire

szüksége, bőkezűen gondoskodnak róla. Csótról még a felesége is írt édesanyjának és a húgának Tomszkba.

Nem sokkal később a házaspár megkezdte a budapesti értelmiségi polgárok életét. Gellért rövid időre visszatért a háború előtti munkahelyére, a Barcsay utcai gimnáziumba, majd bátyja hívására a Nyugat kiadóhivatalának alkalmazottja lett, és magas színvonalon fordított angolból és oroszról. A kortársak között leginkább ez utóbbival szerzett hírnevet magának.¹³

JEGYZETEK

¹ PETRÁK Katalin, *Emberi sorsok a 20. században: Magyar hadifoglyok és emigránsok a Szovjetunióban a két világháború között*, Budapest, Napvilág – Politikátörténeti Intézet, 2012, 23.

² *Uo.*

³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Orosz: Jekatyerina = Uő., Bölcstől a koporsóig*, Budapest, 1937, 71.

⁴ KOLONTÁRI Attila, *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*, Budapest, Napvilág, 2009, 13.

⁵ *Uo.*, 14–16.

⁶ *Uo.*, 16–21.

⁷ *Uo.*, 31–33.

⁸ Jungerth-Arnóthy Mihály (1883–1957) politikus, a minisztertanács őt bízta meg a fogolycsera-akció végrehajtásával, amelyben szerepet játszott szerb nyelvtudása is; 1934-től az első moszkvai magyar követ.

⁹ Értsd: tetvetlenítés.

¹⁰ KOSZTOLÁNYI, *I. m.*, 71.

¹¹ PETRÁK, *I. m.*, 96.

¹² *A ma érkezett túsok névsora*, *Az Újság*, 1922. január 15., 3.; *Világ*, 1922. január 15., 14.

¹³ Ennek az írásnak egy hosszabb változatát – Gellért Hugó teljes életútjára és fordítói munkásságára koncentráló tanulmányt – lásd: *Nemzedékek: Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában X.*, szerk. SZABÓ Tünde, SZILI Sándor, Szombathely, 2020.

Goldstein Imre

A festő váratlan látogatása

*Részlet a Lázadók című regényből**

Zálmán látogatója egy nagyjából vele egykorú, középmagas, csontos, nagydarab ember volt. A férfi először be sem akart menni. Ő nem érdekes – mondta halkán – csak az, amit hozott. Zálmán nem hagyta elmenni. Rávette, hogy fogadjon el legalább egy pohár vizet, és ragaszkodott hozzá, hogy a lehetőségekhez mérten helyezze magát kényelembe kicsiny dolgozószobájában. A férfi leült, és gyorsan lekapta kifakult svájcisapkáját, de aztán észbe kapott, öntudatlanul elmosolyodott a felismeréstől, és visszatette a sapkát túskehájára. Ruhája alapján nem volt idevalósi, viszont beszédén még érződött a helyi tájszólás.

– Már évekkkel ezelőtt el kellett volna jönnöm, vagy legalább postára kellett volna adnom ezt a levelet. Jándi Dávidnak hívnak, festő vagyok. Ebben a faluban születtem. A nagy háborúban három hónapig együtt szolgáltam Leventhal Hájjal. Amikor 1915-ben szabadságot kaptam, úgy terveztem, hogy majd meglátogatom a szüleimet itt Jándon, de csak közel a szabadságom lejártához, mert előtte az innen 130 kilométerre lévő nagybányai művésztelrepre készültem. Ez a város a háború után Romániához került, és Baia Mare lett a neve. A háború előtt ott tanultam, és néhány tanárom a háború alatt is ott dolgozott.

Sokat beszélgettem Hájjal, amikor csak lehetett. És úgy érzem, mintha jól ismerném Magát, persze Hájim szemén keresztül. Mesélt a barátságokról, és arról is, hogy a kilátástalan kezdet után végül mégis feleségül vehette a nővérét, és a háború előtt egy fiuk is született.

Az eltávozásom előtti napon láttam utoljára; aznap írta ezt a levelet. A nagybányai művésztelrepen ért az általános mozgósítás, ekkor minden szabadságos katonának vissza kellett térnie az egységéhez. A nagy sietségben megfeledkeztem a levélről, amelyet amúgy is fel kellett volna adnom, mivel már nem volt időm eljönni Jándra.

A családom azt sem tudta, hogy szabadságon voltam. Amikor visszaértem a frontra, azt mondták,

Hájim eltűnt, vagyis meghalt; ezután, őszintén szólva, megfeledkeztem a levélről.

Nekem szerencsém volt, életben maradtam, és újra festhetek. Aztán, egy hónappal ezelőtt, a régi dolgaimat válogatva kezembe került ez a levél. Most hosszabb időre Olaszországba készülök, gondoltam, feladom postán, de aztán mégis úgy döntöttem, hogy inkább elhozom személyesen, amikor a családomhoz jövök, így legalább nem kell egy másik levélben magyarázkodnom a nyolcévnyi késedelem miatt. Meg aztán szerettem volna megismerkedni Magával.

– Leilának is küldött levelet?

– Igen, egy pesti tfilinkészítővel, akit velem egy időben szabadságoltak. Azt hiszem, Hájim két vagy három levelet is írt neki. Egyszer azt mondta, hogy a felségének írni olyan, mintha a kedvenc dallamát dúdolná, mely bárhol, bármikor mindig hibátlanul szól, oda sem kell figyelnie. Remélem, egyszer nekem is ilyen viszonyom lesz a festészettel.

– Mennyire hiányzik! – suttopta Zálmán, majd azonnal felugrott, hogy megnyugtassa vendégét, aki indulásra készen a zakója zsebében kotorászott.

– Nem akartam feltépni a régi sebeket – dűnyögte a vendég –, csak odaadom ezt, és már megyek is...

– Kérem, Dávid, kérem, üljön vissza!

Dávid lassan visszaült, és azon gondolkodott, hogy Zálmán a régi, jellegzetes kiejtéssel, a második szótag hangsúlyozásával mondta ki a nevét.

– Reb Zálmán...

– Kérem, csak Zálmán!

– Éppen ezt akartam kérni...

– Rendben. Örülök, kérem, szólítson Zálmának.

Dávid ettől mintha megnyugodott volna.

– Miért akar Olaszországba menni? – kérdezte Zálmán.

– Nem tudom... Talán mert Párizs túl zsúfolt... Nem is tudom – felelte Dávid vontatottan; meglepte a kérdés, és elégedetlen volt a saját válaszával. –

* A regényből részletet közöltünk a Múlt és Jövő 2017/1-es számában.

Járt már Franciaországban... vagy Olaszországban?

– Sosem jártam külföldön – felelte Zálmán –, nem volt rá semmi okom.

– Én is csak katonaként, meg hadifogolyként. Most viszont saját akaratomból, civilként akarok utazni.

– A világnak ezen a felén néha még utazni sem kell ahhoz, hogy külföldön találja magát az ember. Tudja, Nagybányából is Baia Mare lett.

– És ki tudja, hová fog tartozni majd a következő háború után – vágta rá Dávid.

Zálmán tekintete elsötétült.

– *Következő* háború?

– Ha például Románia a vesztesek oldalára kerül.

– De miért gondolja, hogy lesz egy következő háború?

– Az előző háború után túl sok lett a megvert, elszegényedett és főleg dühös ember. Nem hinném, hogy ez a béke túl sokáig fog tartani...

– Ezért akar Olaszországba utazni?

– Talán... most, hogy mondja. Nem tudom. Szeretném egyszer látni a mediterrán tájat és a nagy művészek alkotásait...

– A festők ezt szokták csinálni? Már elnézést a kérdésért, de eddig még sosem találkoztam festőművésszel.

– Ez egy jó kérdés. Nem, a festők manapság Párizsba akarnak utazni, ezt ezért említettem. Tudom, hogy hosszú utat kell megtennem művészként, talán majd egyszer eljutok Párizsba, és még sok más helyre, de ösztöneim azt súgják, hogy most Itáliába kell utaznom. Amíg még tart a béke.

– Vagyis szeretne egy kicsit kiszakadni a világból.

– Hát igen... Szeretnék egy kis saját időt, ott, ahol kedvem tartja, ahol azt csinálhatom, amit akarok, anélkül hogy a világ valami másra kényszerítene. Ha cinikus lennék, azt mondanám, hogy szeretnék egyedül maradni, amíg elég öreg leszek ahhoz, hogy már ne hívhassanak be katonának.

Nem vagyok cinikus, de ostoba sem. Már nem vagyok ostoba. Éppen 21 éves voltam, amikor 1914-ben besoroztak, de 40 alatt mindenkit behívtak. Egy évvel később 50 év lett a korhatár, és a következő évben, amikor már orosz hadifogoly voltam, felemelték 55-re.

Dávid elhallgatott, várta, hogy Zálmán mondjon valamit.

– Folytassa! Még semmit sem mondott arról, ami Magával történt a háborúban. El sem tudom képzelni, milyen lehetett a hadifogság... Hogy mi minden kellett keresztülmennie.

– Mindent összevetve, a hadifogság rengeteg jót tett velem – vágta rá Dávid. – Egyáltalán nem kell engem sajnálni. Senkinek sem meséltem sokat a szi-bériai évekről. Nem hiszem, hogy az emberek szívesen hallanának erről.

– Én kíváncsi vagyok – felelte Zálmán –, főleg, mert azt mondta, hogy sok jót tett Magával.

– Jó Magával beszélgetni... úgy figyel, mint Hájim... Szeretném megosztani az emlékeimet... valakivel, aki meg akarja érteni... valakivel, aki rám néz, figyel, és együtt lélegzik velem, miközben...

– Hallgatom...

– Egy katona leginkább életben akar maradni. Ha megölnek, azzal minden megoldódik. Ha viszont életben maradsz, akkor majd lesznek, akik meg akarnak győzni, hogy nem elég csak élni. Hogy *valamilyen ügyért* kell élni, és ők azt is tudják, hogy mi ez az ügy. Hájim segített abban, hogy ön-állónan gondolkodjak, és gondosan mérlegetsem mások eszméit.

A háború előtt sosem gondolkodtam a dualista monarchiáról, annak különböző népeiről, arról, hogy ők mit gondolnak a monarchiáról, hogy miért és mennyire szeretik vagy gyűlölik azt. Itt nőttek fel, ebben a faluban, azt ismertem, amit otthon, az iskolában, a zsinagógában és a Tisza-parton láttam. Egy napon felfedeztem, hogy a fejemben a környezetemben nem látható képek is vannak, és máshogy látom a dolgokat, mint a legtöbb ember. Úgy éreztem, ezeket a dolgokat vagy képzeteket meg kell jelenítenem vásznon, papíron vagy akármin. Ettől kezdve csak a festészet érdekelt. Felvettem az említett nagybányai művésztelepre, ott tanultam a háborúig, három éven át. Nem akartam félbeszakítani a tanulmányaimat, de úgy gondoltam, hogy a háború rövid lesz, természetesen győzni fogunk, és azt éreztem, mint oly sokan, hogy ezt meg kell tennem a hazáért. Fiatal voltam, és semmit sem tudtam a háború borzalmairól, azt gondoltam, hogy ez egy kellemetlen, de szükséges felfordulás. Ez az érzés azonban nem tartott sokáig. A laktanyában senki sem hitte, hogy a háború rövid lesz, viszont szinte mindenki tudta, hogy kit kell majd ezért hibáztatni.

Kezdetben az egyenruhás zsidókat valamiféle ritka madárnak tekintették. Hamarosan aztán bennünket hibáztattak a civil hitsorsosaink miatt, akik, feltételezésük szerint, azért maradtak otthon, hogy a háborún meghízzanak és megszedjék magukat, míg az igaz magyarok a vérüket ontják a császárárt a fronton. Én magyar zsidónak tartottam magam, akinek, a keresztény magyarokhoz hasonlóan, nem volt semmi kifogása a katonai szolgálat ellen.

Elmondása szerint Hájim is ugyanezt érezte. Emlékszem, még a háború előtt, amikor valami részeg bejött a kocsmánkba és az apámat szidalmazta vagy gúnyolta, akkor a Papa mindig azt mondta, hogy bár vannak, akik mocskos dolgokat mondanak és művelnek, de ez az ország még mindig sokkal több jogot és biztonságot adott a zsidóknak, mint más országok, és főleg mint Oroszország. Sejtelmem sincs, hogy a Papa mit tudhatott Oroszországról. Megengedte, hogy a művésztelepen tanuljak, de tudtam, hogy ezzel fájdalmat okozok neki és a családnak. Háta fordítottam a hagyományos vallásos életnek, nem követtem az apámat, és nem vettem át tőle a kocsmát.

Hájimnak köszönhetően rájöttem, hogy egy csomó dolgról semmit sem tudok. Megkérdeztem, hogy hol tanult ennyi mindent az Osztrák–Magyar Monarchiáról, a dualista államról, annak nemzetéről és nemzetiségeiről, mire azt válaszolta, hogy mindez csak úgy szembejött vele, amikor a zsidósággal foglalkozott. Pontosabban azt mondta, hogy amikor *velünk* foglalkozott.

– Miért volt annyira meglepő ez a „velünk”?

– Mi szükség van „velünk” foglalkozni? – kérdezte Dávid, mert felismerte, hogy itt egy rég elfojtott panasz bukkant most elő. – Egy nem zsidónak talán érdekes tanulmányozni a zsidókat, de egy zsidónak? Mit találhat egy zsidó azonkívül, amit már amúgy is pontosan tud, vagyis hogy vagy elfogadja az évszázadok óta változatlan életmódot, vagy felázad és megpróbál elszökni. Ezt gondoltam, amikor arról beszéltem, hogy Maguk ketten *velünk* foglalkoztak. Szerencsére elég időt tölthettem vele a szabadságom előtt ahhoz, hogy megértem: a „*velünk*” alatt „mindnyájunkra” gondolt, amelybe nemcsak az ortodoxok és a haszidok, hanem a neológok, a szekuláris zsidók, az asszimilánsok, sőt még az ateisták is beletartoznak. Meggyőződtem arról, hogy a zsidók veszélyben vannak, akiknek megmentését tartotta fő feladatának. Iskoláskorom óta úgy tudtam, hogy majd valamikor, a távoli jövőben a Messiás el fog jönni, hogy megváltson bennünket, de csak ha majd minden zsidó angyalként viselkedik, amíg... na, azt már elfelejtettem, hogy meddig. És akkor ott volt Hájim, aki nem a Messiásról beszélt, hanem arról, hogy ez a *mi* feladatunk, hogy minden zsidónak részt kell ebben vennie, amíg még nem késő.

– Egyetért vele? – kérdezte Zálmán.

Dávid megfontoltan bólogatott.

– Azért beszélt Magának ezekről a dolgokról – folytatta Zálmán –, mert értékelte a figyelmét, és ebben biztos vagyok, ő is figyelt Magára.

Dávid ismét bólintott. – Igen, és azt is éreztem, hogy többet vár tőlem egyszerű figyelemnél. Tudja,

hogy nagyon várta, hogy behívják katonának? Azt gondolta, hogy a katonai szolgálattal lerója szülőhazája felé a tartozását. Azt tervezte, hogy ez után majd elmegy, hogy segítsen visszaszerezni és felépíteni számunkra őseink országát... Mindnyájunk számára. Persze ezt Magának felesleges magyaráznom...

– Azért jött el hozzám, hogy elmondja, amit már nem mondhatott el neki?

– Csomó dolgról nem beszéltem Hájimmal, de nem azért, mert nem volt rá lehetőségem. Akkoriban egyszerűen nem tudtam mindazt, amit manapság szeretnék elmondani neki mindarról, amit láttam és tanultam, mióta meghalt. És nemcsak azért beszéltem most Magával, mert nem beszélhetek már Hájimmal, hanem mert nincs senki, akivel róla beszélhetnék. Sajnálom, hogy fiatalon meghalt, de örülök annak, hogy nem veszítette el optimizmusát, és nem látta mindazt, amiben részem volt a hadifogolytáborban.

El szeretném mondani neki, hogy a táborban véget nem érő kínzásban és megaláztatásban volt részem azoknak a népeknek a fiaival együtt, akikről beszélt nekem. Szenvedtünk a hidegtől telente, a bűzlő barakkok fullasztó melegétől nyaranta; a foglyokat nap mint nap tizedelte a tifusz és a vérhas.

Három táborban voltam, mindegyikben ugyanolyan volt az élet. A betegek többnyire meghaltak, akiket aztán a fogolytársak eltemettek; az éhségtől és hidegtől csak akkor szabadultunk egy rövid időre, ha valami külföldi híresség vagy jótékonyági szervezet felkereste a táborunkat. Ráadásul nyilvánvaló volt, hogy az oroszok kivételeztek a szlávokkal, és kegyetlenül bántak az osztrák, olasz, német és főleg a magyar hadifoglyokkal.

Meglepető dolgot fogok most mondani. Hét évvel ezelőtt, az orosz hadifogolytáborban a későbbi magyar történelmi események előkészületét láthattam. El sem tudtam képzelni, hogy milyen lesz majd a valóságban, amíg négy évvel ezelőtt el nem kezdődött Budapesten, ahonnan aztán tovaterjedt az ország más pontjaira, hogy néhány hónappal később katasztrófába fulladjon.

Rövid leszek. Néhány kormány közbenjárt a katonái érdekében. Felajánlották, hogy bizonyos kedvezményekért cserében ők is jobban fognak bánni az orosz hadifoglyokkal. Tudomásom szerint a magyar hadifoglyokért senki sem emelt szót. Oroszországban *velünk*, magyarokkal kizárólag a bolsevikok álltak szóba. Ők persze mindenkit megszólítottak, de úgy láttam, hogy senki sem hallgatta őket akkora figyelemmel, mint a honfitársaim.

A bolsevikok megígérték, hogy segítenek a foglyoknak hazajutni, sőt fontos dolgokat mondtak

arról is, hogy milyen jövő vár majd ránk otthon. Beszéltek arról, hogy a háború még nem ért véget, hogy az Oroszországból hazatérő hadifoglyoknak nyilván megint puskát nyomnak a kezébe, és útnak indítják őket az olasz, francia vagy valamelyik másik frontra, ahol majd harcolnak, meghalnak, vagy ismét fogságba esnek. Az újságokban ilyen esetekről is lehetett olvasni. Ráadásul a hadifogolytábornál az otthoni körülmények sem voltak sokkal jobbak. Ha pedig nem változnak a feltételek, akkor minek hazamenni? És kik fogják megváltoztatni ezeket a körülményeket? Nyilván nem azok, akiknek köszönhetjük, hanem azok, akik a legnagyobb áldozatot hozták, de *életben maradtak*, és hajlandók még egy utolsó nagy erőfeszítést tenni annak érdekében, hogy megteremtsék a jobb világot azok számára, akik szenvedtek, és azoknak, akik megérdemlik a jobb életet. Na, *ezért* érdemes élni! Bizonyíték kell? Nézzétek meg, hogy mi, bolsevikok, mit csinálunk! Sőt csatlakozzatok hozzánk, segítsétek megdönteni a kormányunkat, hogy többé ne zsákmányolhassák ki a munkásokat, parasztokat és katonákat; csatlakozzatok hozzánk, győzzünk együtt, majd menjete haza, és folytassátok a harcot otthon és a nagyvilágban! Nem emlékszem már mindenre, de ez volt a mondanivalójuk lényege, és ez hatásosnak bizonyult. Hazafelé, a vonaton a bajtársaim többsége lelkes híve volt az orosz forradalomnak.

Rettenetes volt az itthoni helyzet. A győztes hatalmak olyan békeszerződést készítettek, melybe a vesztes Magyarországnak nem volt semmi beleszólása, közben Budapesten egymást érték az elbocsátott munkások és a frontról hazatért demoralizált katonák tüntetései és zavargásai.

Ebben a politikai káoszban a kommunista párt volt a legszervezettebb. Voltak jól hangzó ígéreteik, például hogy megvédik a határokat és elutasítják a békeszerződés által elvett területek egy részének átadását; munkát ígértek minden munkásnak, és földet a parasztoknak; továbbá általános tankötelettséget és választójogot mindenkinek, aki betöltötte a 18. életévét. Meg tudták szerezni a hatalmat, de ígéreteiknek nem tudtak eleget tenni, ezért később erőszakkal és terrorral próbálkoztak, amitől minden még rosszabb lett. A magyar tanácsköztársaság – nyilván tudja – alig négy hónap után elbukott.

A fogolytáborban és itthon csak figyeltem, hogy mi történik, de nem vettem részt az eseményekben. Önző voltam, és makacsul hittem abban, hogy ha túléltem a háborút és a hadifogságot, akkor művész leszek, semmi más. A kudarcba fulladt földosztás miatti atrocitások és a tanácsköztársaság leverését

követő megtorlások után nyilvánvalóvá vált számomra, hogy lehetek bármennyire önző és eltökélt, a világ nem fog békén hagyni. Bizonyítéknak elég volt kinyitni valamelyik újságot, amelyből azonnal kiderült, hogy minket, zsidókat vádolnak a háború kirobbantásával, a háború elvesztésével, és a háborún való nyereszkeskedéssel. Ráadásul minket tekintettek felelősnek a tanácsköztársaságért és a kommunizmusért általában.

Dávid itt megtorpant, hogy alaposan megfontolhassa a szavait.

– Szeretnék valamit kérdezni, Reb Zálmán... Kisfiúkoromban, itt Jándon nem volt rabbi, a papám vitt el olyan helyekre, például Naményba és Nyírbátorba, ahol volt. Úgy hittem, hogy a rabbik világa a közösségükre korlátozódik. Ez talán megváltozott a háború után. Sajnálom, de meg kell kérdezniem: tudja, hogy mi folyik kint?

– Nem kell bocsánatot kérnie – felelte Zálmán. – A kérdés jogos, és a válaszom egyszerű: tudom, hogy mi folyik a falun túl, de talán nem eléggé.

Zálmán elhallgatott, hogy Dávid válaszolhasson, de aztán inkább még hozzátette: – Tudnia kell, hogy nem vagyok felszentelve, csak ellátom a rabbifeladatokat; de ez nem változtat a válaszomon.

– Tudom, Hájim elmondta – felelte Dávid mosolyogva. – Úgy fogalmazott, hogy Maga a kedvére való rabbi. Bárcsak továbbadhatnám neki, hogy mi mindenben volt részem a halála után. Azt hiszem, mindent elmondtam, amit akartam, de... Már így is sok idejét elraboltam, de még szeretnék mesélni arról a különös figuráról, akivel az egyik hadifogolytáborban találkoztam. Azt hiszem, kedvelné. Sajnos Hájim nem találkozott vele, én is csak egyszer.

Tiszt volt, de megfosztották a rangjától, mielőtt kiküldték a frontra. A teherautója lerobbant útban az állomás felé, és a mi táborunkban várt egy másikra, amely majd továbbviszi. Amint belépett a barakkunkba, látszott, megérezte a kedvességét. Köszönt oroszul, németül, jiddisül, héberül, magyarul, románul, lehet, hogy még más nyelven is, majd megkérdezte, hogy van-e itt valaki, aki már hallotta a nevét? Úgy hívták, hogy Albert Feuerstein. „És azt a nevet, hogy Albert Kova?” – kérdezte, miután senki sem jelentkezett. Egy kolozsvári zenész, azt hiszem egy klarinétos, azt felelte, hogy ő már látta ezt a nevet valamelyik folyóiratban, de az az Albert Kova egy költő. Feuerstein odament a zenészhez és megragadta a kezét. „Édes barátom, fogj kezet Albert Feuersteinnel, avagy Kovával, a költővel, aki jelenleg hadifogoly.” Mindenki azt várta, hogy magyarul folytassa, amit meg is tett. Elmesélte, hogy költő és író, aki újságírással kereste a kenyerét. Elé-

gedett volt a háború előtti életével, de úgy gondolta, hogy a háború után nagy változások jönnek; feltételezése szerint közülünk is sokan így éreztek.

Megkérdeztem, hogy mi szüksége két névre, mire elmondta, hogy még további két másik álnevet is használ, összesen négyet, attól függően, hogy mit ír és kinek. Akár ösztönösen, akár szándékosan, de mindvégig a figyelem középpontjában állt. Annyit tudok róla, amit azon a délutánon elmondott magáról. Aztán két évvel ezelőtt Budapesten valaki megkérdezte, hogy hallottam-e arról, hogy egy Hameiri nevű magyar költő, aki szintén orosz hadifogságba esett, a híres orosz-zsidó költő, Bialik segítségével kivándorolt Palesztinába?

– Hájim találkozott vele! – kiáltott fel Zálmán, miközben kinyitotta a mellette lévő öreg szekretert, és egy félfordulatot tett, hogy kivehessen egy nyitott, levelekkel teli papírdobozt. – Bialik! Hát persze! Egy pillanat... – Egy elégedett sóhaj kíséretében előkapott egy borítékot, és Dávidnak nyújtotta, hogy el tudja olvasni azt, ami a címzés fölé volt írva nagy, nyomtatott betűkkel: BIALIK ÉS FEUERSTEIN-HAMEIRI.

– Ez volt Hájim első levele, miután feleségül vette a nővéremet – sutogta Zálmán, miközben kivette a vékony lapokat a borítékból. Majdnem belefeledkezett az ismerős kézírás szabályos soraiba, de aztán mégis inkább folytatta. – Annyira boldog volt, hogy levelét a teljes Sehehejanuval kezdte. Tudja, ezt az áldást akkor szoktuk mondani, amikor az adott évben először veszünk részt valamilyen szertartáson, vagy, időpontjától függetlenül, ha valami nagyon nagy boldogságban van részünk. Milyen boldog és izgatott volt! Az esküvő miatt, mert Leilah hajlandó volt vele Budapestre költözni, mert Apánk feltétel nélkül beleegyezett ebbe, és mert az általa annyira szeretett iskolában taníthatott. Hameirivel – én inkább Feuersteinnek fogom nevezni – egy szokásos, magánlakásban tartott cionista gyűlésen találkozott. Ez volt Hájim leghosszabb levele, és csak ebben írt róla. Feuerstein éppen visszatért Bécsből, ahol tudósítói szerepet vett a Cionista Világkongresszuson. Ott ismerkedett meg Bialikkal. Feuerstein legalább akkora hatással volt Hájimra, mint Magára, ha nem nagyobb!

– Ez nem lep meg. Ugye jól gondoltam, hogy Maga is szívesen találkozna vele?

– Igaza van, biztos rám is nagy hatással lenne, de ehhez most Palesztinába kellene utaznom, vagy mit gondol, talán visszajön még valamikor?

– Az alapján, amit a fogolytáborban mondott, nem hinném.

– Feltehetően ebben is igaza van. Hájimot lenyűgözte és zavarba hozta Feuerstein – Folytatta Zál-

mán. – Egyrészt Hájim benne látta a modern zsidót, aki nemcsak érezte a spirituális megújulás és a fizikai szabadságért való küzdelem szükségességét, hanem személyes példáján keresztül utat is mutatott. Szakított a vallási hagyományokkal, amikor elhagyta kicsiny kárpátaljai szülőfaluját, hogy héber költő és cionista legyen. Másrészt ugyanez a fiatal ember sikeres magyar költő volt, pártfogoltja a nagy magyar költőnek, valószínűleg ismeri a nevét...

– Ady, Ady Endre...

– Így van. Hájim el sem tudta képzelni, hogy Feuerstein valaha is elhagyja Palesztinába, hiszen annyira boldoggá tette őt, hogy magyar költő és a rajongott Ady barátja lehet, akivel közös szenvedélye volt a budapesti éjszaka.

– Örülök, hogy Hájim ennyi mindenről beszélt Magával. Nem gondoltam volna, hogy egy rabbi ismeri Feuersteint, Bialikot vagy más modern héber költő nevét...

– Igaza van, Hájim nélkül sosem hallottam volna róluk vagy Adyról, valójában ma sem ismerem a verseiket... és semmit sem tudok a maga számára oly fontos festészetről sem.

– Ezt bármikor bepótolhatja, hiszen a könyvek és a képek örökké megmaradnak, legalábbis remélem. Amit Hájim Feuersteinről írt, talán segíthet abban, hogy megértse azt, amit a halálát követő eseményekről mondtam. Az a Feuerstein vagy Hameiri, akivel három évvel később találkoztam, már nem ugyanaz volt, mint akit Hájim megismert. Amikor másodszor megsebesült, visszaküldték Budapestre gyógykezelésre és lábadozásra. Elmesélte, hogy mennyire taszítónak találta a várost és lakóit, noha a háború előtt rajongott ezért a bohém légkörért. Egy katona, majd pedig egy hadifogoly szemével nézve egész zsidó élete és munkássága másminyennek látszott.

Feuerstein kétszer megsebesült, bátorságáért kitüntették, de tisztársai kerültk, törtető zsidónak tartották, aki hamis férfiassággal és szükségtelen vakmerőséggel zavarba akarja hozni keresztény bajtársait. Két órán keresztül megállás nélkül mesélt nekem, miután a barakkot elhagyva a vasúthoz vivő járműre vártunk. Lehet, hogy Hájimot lenyűgözte és zavarba hozta, én viszont azt láttam, hogy Feuersteint majd szétfeszíti a kiábrándultság és a remény. Elmondta, hogy kapcsolatait és minden vonzerejét latba vetette annak érdekében, hogy Kijevbe szállítsák, de valódi úticélja Odessza, hogy Bialik köréhez csatlakozhasson. Nem tudom, milyen kapcsolatai voltak Oroszországban, de bizonyára akadtak segítői. Elkésérítette, hogy nem beszélék sem héberül, sem jiddisül, és semmit sem

tudok a cionista mozgalomról. Háromszor vagy négyszer is kijelentette, hogy „mindezt be lehet pótolni”. Először arról beszélt, hogy miként pótolta be a szekuláris világot, miután szakított a vallással. Ahhoz is ragaszkodott, hogy semmitől sem lehet teljesen elszakadni; ez a gondolat azóta is foglalkoztat. A nagyapjának köszönhetően szeretett bele a héber nyelvbe, melyhez mindvégig hűséges maradt.

Dávid kihúzta magát, mintha egész testével fel akarná hívni a figyelmet arra, amit mondani akart. – Feuerstein meg volt győződve arról, hogy Palesztinába kell mennie, az az ő országa. Az ellenséges légkör és a sebesülések ellenére is örömmel töltötte el, hogy a nagy háború lehetőséget adott arra, hogy minden tőle telhetőt megtegyen a szülőhazájáért. Elmondtam neki, hogy vissza fogok menni Magyarországra, a családomhoz, bár szakítottam az életmódjkkal, mire azt válaszolta, hogy valószínűleg helyesen döntöttem. Ebből a szempontból neki könnyebb dolga volt. Nem volt családja, aki visszavárta volna; egész korán árvaságra jutott. Számára Ferenc József birodalma darabokra hullott. Sem Magyarország, sem Budapest nem lesz többé olyan, mint volt. A hadifogolytáborban látottak alapján feltételezte, hogy a kommunisták megpróbálják majd átvenni a hatalmat Magyarországon is, amihez nem kívánt csatlakozni. Hozzám hasonlóan neki is megvolt a saját elképzelése. Bár senki sem volt a közelünkben, közelhajolt hozzám, és a fülembe súgta a negyedik álnevét. Anton Germanovich Slezakként igyekezett a lehető legkisebb feltűnést kelteni Oroszországban, de ha majd eljut Palesztinába, akkor ott kizárólag az Avigdor Hameiri nevet fogja használni.

Dávid lehajtott fejjel azon gondolkodott, hogy vajon sikerült-e elmondania mindazt, amit akart. Szemét eltakarta a viseltes sárga svájcisapka. Zálmán mosolyogva kinézett az ablakon, egy pillanatra vágyat érzett, de aztán azonnal el is hessegette az ötletet, hogy megossa vendégével azt, amin már évek óta dolgozott. Úgy érezte, nem ez az alkalmas pillanat. Másodpercekkkel később már meg is találta a semleges témát. – Mikor indul Olaszországba?

– Három nap múlva – jött a válasz a svájcisapka alól. Dávid felállt, hogy Zálmánnak átadja Hájim levelét. A saját kezében lévő levélről Zálmán a másikkra pillantott. Az előbbi visszatette a papírdobozba, a másikat pedig lassan kivette Dávid kezéből.

- Elolvashatnám most?
- Persze, úgyis már indulok.
- Nem akarja tudni, hogy...
- Magának szól...
- Vissza fog jönni...? Biztos nincs benne semmi titok.

Dávid lesimította a zakóját, és megigazgatta a svájcisapkáját. – Lehet, hogy visszajövök... de nem azért, mert kíváncsi vagyok Hájim levelére.

*

A látogatás megbeszélését Zálmán a Mindenhatóval folytatott következő ülés napirendjére tűzte. Aztán az Örökkévalóval folytatott szokásos beszélgetéseinek állandó témájává vált Dávid, egyetlen nap sem feledkezett meg róla. A Dávidnak szóló levél, amelyet látogatását követően azonnal meg akart írni, másfél hónap alatt készült el.

*

Kedves Dávid!

Remélem, jól van, és a tervei szerint alakul az élete Olaszországban.

A levelemet Jándi Dávidnak címeztem, noha a Hájimtól hozott levélből megtudtam, hogy Léderer Dávid volt egykor a neve. Természetesen ismertem a családját, és főleg az Édesapját. Ő adta meg a taorminai címét. Az Édesapja nagyon örült, hogy fellekeresett, és hogy írni szeretnék Önnek. Elmondtam, hogy Maga meg sem kérdezte őt a névváltoztatásról, de megértette, hogy szüksége volt erre ahhoz, hogy előrébb juthasson. Nem tudom, miért nem beszélt soha magáról, de ugye tudja, hogy mennyire szereti Magát! Egyáltalán nem panaszkodott, és csak a legjobbat kívánja Magának. Örömmel hallottam, hogy a látogatása előtti napon nyílt meg az első budapesti kiállítás. Erről beszélve Édesapja képtelen volt eltitkolni a büszkeségét.

Amikor szemtől szemben beszélgettünk a zsúfolt dolgozószobámban, számtalan dologról mesélt, melyekről nem tudott Hájimmal beszélni, csupa olyan dologról, amit nem ismert, nem látott, és elképzelni sem tudott akkor, amikor ő még élt. Én is valami ilyesmire készülök: olyan dolgokról szeretnék írni, melyekről hallgattam, amikor itt járt nálam, mert figyelni akartam Magára, mindarra, amiről semmit sem tudtam a látogatását megelőzően, amiről Magától hallottam először.

Beletelt egy időbe, mire Hájimmal leszűkítettük a témát, hogy a cionizmusra és a cionistákra koncentráljunk. Hájim, akihez közelebb álltak az újdonságok, és közvetlen kapcsolatban állt a budapesti aktivistákkal, többet foglalkozott a jelennel, miközben engem inkább a múlt foglalkoztatott, ahol, különböző korábbi kutatásoknak köszönhetően otthonosabban éreztem magam.

Biztos vagyok benne, hogy hallott már a *Shulechan Aruch*-ról, arról a kodifikált törvénygyűjteményről, mely ezer éve meghatározza az életünket bárhol is éljünk – és ott is, ahol még nem éltünk.

Két emberről szeretnék írni. Az egyikük Rabbi Yoszéf Káro, akit legtöbbször ennek az egyedülálló munkának a szerzőjeként tisztelnek. Ennek a két férfiúnak nem a munkáiról szeretnék írni, mellyel köteteket lehetne megtölteni, hanem az életükről. 1492-ben, amikor Yoszéf Káro négy éves volt, a zsidókat kiűzték Spanyolországból, a család az ottmáni birodalomban telepedtek le. Karó a birodalom számtalan különböző városában élt több mint 40 éven át, majd Erec Jiszráelbe költözött, Safed városába, ahol hosszú élete utolsó 40 évét töltötte. Senki sem nevezte cionistának. És nem azért, mert a cionista kifejezést csupán a 19. században kezdték használni, hanem mert sokkal korábban nem volt szükség arra, hogy egy másik néven említsék a zsidókat; zsidónak lenni a Messiás várását, valamint a visszatérés, vagyis a Cionba (másként Jeruzsálembe, Izrael földjére, azaz a mai Palesztinába) való „felmenetel” tervezését jelentette.

A 150 éve indult változásokat és a zsidó felvilágosodást követően mindez megváltozott. Cionistának kezdték nevezni azokat a zsidókat, akik fel akarják támasztani a zsidó államot, és akik készen állnak arra, hogy akár harcok árán is visszaszerezék őseik földjét, ahelyett hogy a Messiástól várnák ezt. Magyarország sok cionista vezető szülőhazája, ugyanakkor a cionizmus ellenzői is itt a leghangosabbak. Az ortodox zsidók azért utasítják el a cionizmust, mert szerintük az embernek tilos siettetni az isteni megváltást; az asszimilált zsidók viszont azért utasítják el, mert szerintük a cionizmus eszméje ellentétes azon erőfeszítésükkel, hogy teljességgel elismert magyar hazafiakká váljanak.

A cionizmus támogatói közül azokat hallgattam, vagyis inkább olvastam a legnagyobb érdeklődéssel, akik, Herzlhez hasonlóan, elég bátrak voltak ahhoz, hogy véleményüket megváltoztatva jussanak el saját álláspontjukhoz.

Csupán egyikükről, Natonek József rabbiról fogok beszélni, talán mert ő lepett meg a leginkább, főleg a nyelvezetével. Natonek rabbi szemtanúja volt az 1848-as forradalomnak, és lelkesen támogatta a magyarok függetlenségi törekvéseit. Ironikus módon – vagy talán nem is volt ez annyira ironikus – azért vesztette el első rabbiállását, mert a magyar hatóságok az egyik beszédét „hazafiatlan-

nak” találták. Ebben a beszédében hallgatóságát arról próbálta meggyőzni, hogy a magyar zsidóknak nincs szükségük emancipációra, mivel az ő hazájuk Erec Jiszráel, avagy Palesztina, nem pedig Magyarország. Véleménye szerint nem az egyes zsidók nagyobb szabadságáért, hanem a zsidó nép kollektív, nemzeti egyenlőségéért kell küzdenünk, melyet kizárólag egy saját országban lehet kivívni. Natonek rabbi nyíltan buzdította hitsorsosait: „Nem elég a mindennapi imáinkban újra meg újra elmondani, hogy mennyire vágyunk Cion földjére, ezért a mi tetteinkre, határozott lépéseinkre van szükség, hogy felszabadítsuk saját magunkat, mert csak ezt követően reménykedhetünk az Örökkévaló segítségével.” Ne feledje, Natonek József ortodox rabbi volt!

Kedves Dávid, a látogatását a magam részéről nagyon komolyan vettem. Lehet, hogy egyikünk sem érzekelte abban a pillanatban, de mindennek éppen így kellett történnie. A látszólag véletlenszerű oka annak, hogy éppen most állított be hozzám, hogy elmondja mindazt, amit elmondott, egy láthatatlan áramlat része volt, mely réges-rég indult útjára. Magát, Hájimot és engem különböző időpontokban ragadott magával ez az áramlat, hogy aztán, a Maga látogatásával, összehozzon mindhárom munkát.

Befejezésül még néhány gondolat, hogy kifejezzem a látogatása miatt érzett hálámot.

Kevés az időnk, de hiszek abban, hogy lesz saját hazánk... Muszáj, hogy legyen. Nem tudom, mikor, de talán már a mi életünkben. Nagy árat kell majd ezért fizetnünk; a régi-új haza egyfajta pusztai nemzedéke lesz az a generáció, amely túl fogja élni ezt a harcot, mely kétezer év után az első sorsdöntő változást hozza majd. Szívesen tartoznék ehhez a nemzedékhez, még akkor is, ha csak nehézségekre és a következő nemzedékek szabadságáról szőtt álmokra számíthatunk, akik számára mindez csupán történelem lesz.

Remélem, hogy a fizikai távolság segít, hogy megértse azt, amivel zárni szeretném a leveletem. Kérem, maradjon meg zsidónak! Nem azért, hogy szenvedjen, hanem mert tudom, sokkal nagyobb szenvedést okozna a zsidósággal való szakítás.

Minden jót, és sok sikert kíván,

Zálmán

(Angolból fordította: Margitta Nóra)

Olosz Levente
A zsidó nemzeti mozgalom
a nyugat-dunántúli zsidóság életében
1904–1919¹

A zsidó nemzet gondolata sokáig csak utópiaként élt a zsidó közgondolkodásban, a korai előfutáraknak² nem sikerült megvalósítaniuk terveiket, de kimagasló szerepet játszottak abban, hogy az eszme a 19. század végén a környező-befogadó társadalom és egyben a modernizáció kihívásaira adható egyik lehetséges válaszként kerüljön terítékre.³ A mozgalom első propagálói az európai nacionalizmusok példáit használták fel, ennek ellenére az eszme elsősorban az orosz zsidók körében terjedt, akik számára társadalmi és jogi emancipációra nem nyílt lehetőség, helyette pogromok sora sújtotta közösségüket.⁴ A nemzetközi közvéleménnyel Theodor Herzl ismertette meg a zsidó nemzeti eszmét, és új szintre emelte az addig elszigetelt politikai cionizmust.⁵ Az 1897-ben, Bázelen megtartott Cionista Kongresszuson már Palesztina betelepítésének konkrétumait tárgyalták, ezzel is jelezve a világnak a mozgalom növekvő erejét.

A Magyarországi cionista mozgalom Rónai Jánossal kezdődő története, néhány szemelvénytől eltekintve, igen jól dokumentált⁶ fejezete a magyar-zsidó történelemnek. Ezek a munkák részletesen végigkövetik a cionista mozgalom meggyökerezését Pozsonyban és Budapesten. Azonban – ahogy erre a kritikusok is rámutattak⁷ – a mozgalom gerincét adó nemzetiségi területeken tevékenykedő csoportok és más vidéki területek kívül maradtak a vizsgálódások körén. Ezzel egyetértve érdemesnek tartom a cionizmus hatását és kifejlődését a fővároson kívül is megvizsgálni.

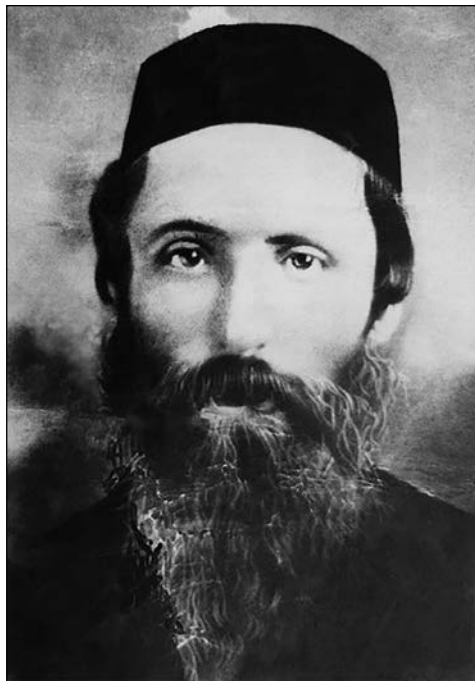
A jelen tanulmány a cionista mozgalom múltját tárja fel a Nyugat-Dunántúlon 1904 és 1919 között. A dolgozat rámutat a magyarországi cionista mozgalom pontos földrajzi eloszlására, a cionista csoportok megjelenésének és hanyatlásának dinamikájára és a közreműködő személyek társadalmi hátterére. Továbbá jelentős figyelmet szentel a zsidó nemzeti mozgalomról e régióban kialakult szerteágazó diskurzusnak is. A megfogalmazott állításokat

a korábbi sajtó, visszaemlékezések és levéltári dokumentumok vizsgálatára alapozom.

ALAKULÁSI KÍSÉRLETEK
HEVES ELLENREAKCIÓKKAL KÍSÉRVE

A századforduló elhozta magyar földre is a zsidó nemzeti célokért küzdő mozgalmat. A Makkabeán, a budapesti egyetemi hallgatókat tömörítő egyesületen keresztül a magyar cionisták masszív hadálásként tartották a fővárost, de a földrajzi elszigeteltségből sokáig nem tudtak kitörni. Budapesttől némiképp függetlenül Erdélyben jöttek létre cionista gócpontok, közülük kiemelhető a kolozsvári Ezra és a temesvári Hatikva Cionista Egyesület.⁸ Erdély becsatlakozása a budapesti vezetők ambícióit nem elégtette ki, ők egy országos hálózat kiépítését célozták meg. Törekvésüket akadályozták a rituális szokások miatt egymásnak feszülő, de a zsidó nemzeti mozgalmat azonos vehemenciával elutasító ortodox és neológ hitközségek. A budapesti cionisták egyik első terjeszkedési kísérletükre a nyugat-dunántúli régióban került sor, ahol a zsidóság kulturálisan integráltnak, illetve a magyar állameszméhez lojálisnak számított.⁹ A térségben főként a neológ vallásirányzat dominált, de a nagyobb közösségekben megtörtént a szakadás és jellemzően kisebb lélekszámú ortodox vagy status quo ante hitközségek is léteztek (pl. Győr, Szombathely, Sopron).¹⁰

Részben a budapesti központ támogatásával, részben az Uganda-terv elfogadása által adott lökés következtében 1904-ben kezdtek szerveződni a helyi szimpatizánsok. Győrben július elején a budapesti központ képviselőjében Bokor Ármin vett részt a város egyik legimpozánsabb rendezvénytermében, a „Fehér Hajó”-ban, népes közönség részvételével megrendezett találkozón. A rendezvényen Bokor a zsidó haza megalapítására lelkesített,

Joshua Stampfer

ennek elérését pedig az országokon átnyúló zsidó szövetségi hálózattól tette függővé.¹¹ Egy másik szónok héber nyelvű beszédét a helyi hatalom nem tűrte, a jelen levő rendőrfogalmazó megvonta tőle a szót. Az ülésen megalakították a győri Zsidó Ifjak Egyesületét, amelyet később Tikva (Remény) néven akartak bejegyezni. Weisz Dezső elnök és Blau Vilmos titkár részvételével ideiglenes tisztkart is választottak.¹²

A másik nagyobb szervezkedési hullám Szombathelyt fogta körül. Joshua Stampfer jóvoltából a városban már élt a Palesztinába való kivándorlás szellemisége, mivel ő többedmagával a Szent Földön megalapította Rison Le Ciont, az első zsidó mezőgazdasági települést.¹³ 1904-ben az ortodox családból származó, szociáldemokrata Heimler Ernő ügyvéd (a városban a szegények ügyvédjeként ismerték) bábáskodott a szombathelyi cionista szervezet létrejötténél.¹⁴ A szimpatizánsok egyesületet nem alakítottak, de rendszeres találkozókat tartottak.¹⁵ Heimler nyíltan vállalta zsidó nemzeti szimpátiáját, a *Vasvármegye* hasábjain hosszú cikket közölt a mozgalom céljairól. Írásában a világban szétszórt zsidóságot két részre osztotta: a Nyugat és Közép-Európa államaiban élőkét, akik az egyenjogúsításnak hála hű állampolgárok és saját szilárd nemzeti tudattal rendelkeznek, valamint az olyan államokban élő zsidókra (Oroszország, Románia és Perzsia), ahol az egyenjogúsítás nem következett

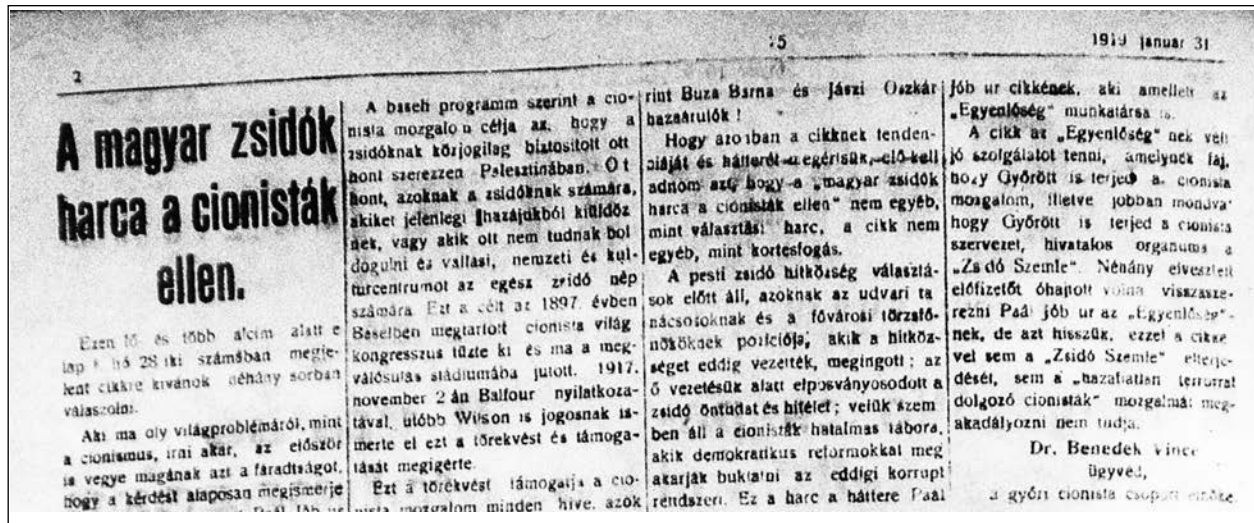

Heimler Ernő és felesége, Lax Mária

be, így itt a zsidó nemzeti érzés fennmaradt. Míg az utóbbi országok zsidósága a zsidó nemzeti érzéstől fűtve válik cionistává, addig az európai zsidók humanista indíttatásból váltak követőkkel, „mert kötelességének ismeri embertársának és fajbélijének életét az örökös veszedelemből kirántani és megélhetését lehetőleg biztosítani.” Ebből következik, hogy a cionizmus pártolása nem zárja el a magyar zsidókat hazafias kötelességük teljesítésétől, s az eszme megvalósulása esetén hazájuktól sem válnak meg.¹⁶ E filozófiai gondolatmenet ékes példa a magyar cionisták abbéli törekvésére, hogy mozgalmukat a magyar hazafisággal összeegyeztessék.

A neológ zsidóság felekezeti lapja, az *Egyenlőség* árgus szemekkel kísérte a mozgalom építkezését, annak törekvéseit elítélte, illetve az olvasókat igyekezett a cionizmusnak tulajdonított veszélyekről (zsidó nacionalizmus szítása, vallási parancsolatok elleni vétkek) figyelmeztetni.¹⁷ Miután világossá vált, hogy a cionizmus már nem csupán egy-két „rajongó” személyes ügye, sőt a vidéki városokban is megindult a szervezkedés, a budapesti lap haragos támadást indított ellenük, hazafiatlansággal és hazaárulással vádolva őket.¹⁸ Az *Egyenlőség* cionizmus elleni „hadjárata” mellett a nyugat-dunántúli nem zsidó sajtó is szót emelt a mozgalom ellen.

Győrött a *Dunántúli Hírlap* és a *Győri Hírlap* közelről követték a mozgalom szervezkedését. Az első reakciónk súlyos ítéletet tartalmazott: a *Dunántúli Hírlap* szerint „így készül az antiszemitizmus. Nem mások szítják azt, hanem a zsidók önmaguk gyűlöltetik meg fajukat.”¹⁹ Az antiszemitizmus gerjesztésénél csak azt tartották nagyobb problémának, hogy a győri, sőt a térség zsidó közösségének egésze behódolt az új eszmének. Ezt mi sem bizonyítja jobban – állította az újság –, mint hogy a pápai cio-

A Gyori Ujsag egyik cikk 1919-bol.tif

nisták nagy Herzl-ünnepélyt tartottak.²⁰ A súlyos állításból szétburjánzó polémia alakult ki a *Dunántúli Hírlap* és a győri neológ zsidó hitközség között. Először a győri hitközség utasította vissza „a klerikális, zsidók ellen bujtogató” győri újság vádjait, miszerint a győri zsidók cionisták lennének. Az *Egyenlőség*ben közétett nyilatkozatban bagatellizálták a nemzetiek szervezkedését: „mert a valóság az, hogy nálunk Győrött erről az ügyről okosan gondolkodó emberek nem beszélnek, senkinek sem jutott eszébe, a dolgot komolyan venni”. Emellett kijelentették, hogy „szívük minden dobbanásával szeretik hazájukat, mint jó anyát – mert itt születünk, itt élünk és itt akarunk meghalni. Ezen szent érzelmeinket sem a cionizmus, sem az antiszemitizmus nem lesz képes keblünkől kitépni, vagy azokat csak gyengíteni is.”²¹

A *Dunántúli Hírlap* válaszában ragaszkodott állításához, miszerint a győri cionistáknak népes tábort sikerült maguk mögé állítani, így a hitközség leki-csinylő magatartása elfogadhatatlan. Érvelésükben kiemelték Bokor Ármin személyét, aki a győri izraelita hitközség titkára volt, és ilyen minőségben az ülésen „a hitközség képviselőjeként is szerepelt. Bírta a hitközség bizalmát, dacára, hogy kétségtelesen már megválasztása előtt is cionista volt. Mint közkedvelt egyén terjeszthette körükben a cionista eszméket.” Továbbá a gyűlésen díszes közönség vett részt, amely a rendőrtisztviselő közbelépését ellenezte, valamint a történetek után a megalakult csoport vasárnaponként felolvasóesteket tart. Végül következtetésként kifejtették, hogy a cionizmus igenis burjánzik a régióban, de ezt a mozgólódást tiltani nem szabad, hanem útjára kell engedni,

mivel a magyar nemzeti érzést kikényszeríteni nem lehet. Végezetül kijelentették, hogy a nemzeti zsidók menjenek nyugodtan Jeruzsálembe, de azt meg kell akadályozni, hogy Magyarország Zsidóországgá váljék.²²

A *Dunántúli Hírlap* keresztény-jobboldali támaszaival szemben a *Győri Hírlap* liberális felfogásból helytelenítette a mozgalmat. A szerkesztőség véleménycikkében a „haladás kerékkötőinek” bélyegezte a cionistákat. A cikkíró szerint téves felfogást követnek, mivel a zsidóság gondjait csak a felvilágosodás (értsd: felvilágosult, toleráns társadalmi szemlélet) oldhatja meg.²³ Bokor Ármin válaszcikkében elutasította a szerkesztő állításait, a mozgalom filantróp jellegét hangsúlyozva. A cionisták magyar hazafiságát a cionizmussal teljesen összeegyeztethetőnek állította be: „az államnak sem területi, sem politikai egységét megbontani nem akarjuk, ellenben szívvel-lélekkel a független-szabad Magyarország hívei vagyunk, hazafiatlanok va-

Dunántúli Hírlap

gyünk, mert testvéreinket szeretni merjük, a zsidó népnek biztos otthont akarunk szerezni.”²⁴

Az izraelita hitközség és Bokor válasza nem csilapította a kedélyeket, a két sajtóorgánium tovább agitált. A *Dunántúli Hírlap* a mozgalmon túllépve az egész győri zsidóságot és annak vezetését elítélte, mivel a szervezkedést nem akadályozták meg, ellen nem szólaltak fel. Sőt helyi vagyonos és befolyásos személyeket sejtettek a háttérben, akik a 80–100 tagú szervezetet támogatják. Az is sokatmondó számukra, hogy a helyi ortodox rabbi, Snyders Jakab nem csatlakozott az ortodox rabbik cionizmust elítélő nyilatkozatához. Mindazonáltal a zsidók nemzetiségi szervezkedését helyeselték, mivel ők amúgy sem magyarok.²⁵ Ha nem is lehet zsidóellenes hangulatkeltésről beszélni, de az írások rezonáltak a kor antiszemita retorikájára, amely a nemzeti aspirációkra törekvő zsidókat, vagy helyesebben mondva, az asszimiláltság jegyeit nem mutató zsidóságot potenciális veszélyforrásként festette le. Két idézettel világítanám meg ezt a felfogást: „A külön nemzetté szervezkedő zsidó faj veszélyes az uralkodó nemzetre, mert jogköreikkel a magunk kárára visszaélhetnek.” „Hogy a zsidóság nemzetté szerveződik – ez múltjában szerveződik joga. De hogy idegen test ellen azután az uralkodó nemzet is kirekesztő joggal él, – az életérdeke.”²⁶ Ezt az antiszemita támadást az *Egyenlőség* publicistája visszautasította, és hangsúlyozta a győri és egyben az ország zsidó polgárainak hazafiságát. A publicista mindemellett a győri hitközséget is megróta, amiért az nem foglalt egyértelműen állást a cionistákkal szemben.²⁷

A közvéleményt erősen foglalkoztatta a nemzeti szervezkedés, ami abban is megmutatkozott, hogy mindkét újság szerkesztősége levelek tucatjait kapta a témában. Míg a *Dunántúli Hírlapban* a nem zsidó közvélemény fejtette ki véleményét, addig a *Győri Hírlaphoz* küldött olvasói leveleket túlnyomó részben zsidó polgárok szövegezték, és határozottan a mozgalom ellen szóltak.²⁸ A vita lezárásakor mindkét orgánium súlyos ítéletet mondott a cionisták felett, hazafiatlansággal, nemzetiségi izgatással és visszamaradott eszmék propagálásával vádolva őket.²⁹

A szombathelyi napilap, a *Vasvármegye* a cionizmus és az antiszemitizmus közös metszéspontjaira mutatott rá. A cikkíró szerint az antiszemita nagy elégedettséggel nyugtáznák a cionista célok beteljesülését, ami végső soron a zsidók elvándorlását jelentené. Ebből a megállapításból következik, hogy az antiszemitizmus elleni küzdelem felesleges, mivel azt a cionisták szítják.³⁰ Heimler a vádat felháborodottan utasította vissza, megismételve korábbi állí-

tásait, miszerint a magyar zsidók nem kívánnak kivándorolni, illetve csak az arra rászorulóknak segítenek.³¹ Közben a szombathelyi kongresszusi hitközség rabbija az *Egyenlőségben* fejtette ki elmarasztaló álláspontját. A cionizmust mind a magyar nemzeti szempontok alapján, mind pedig a vallási alapkövetelményeket figyelembe véve elutasította. Azonban a mozgalom filantróp vonalát üdvözlendőknek, sőt támogatandónak nyilvánította. Mint végkövetkeztetésként írta: „Elutasítjuk tehát a cionizmust, mert nemzeti szempontból veszedelmesnek, vallási szempontból megbízhatatlannak, kivitelezhetőség szempontjából lehetetlen utópiának tartjuk, de nem tagadjuk meg erkölcsi kötelességeinket bárhol szenvedő hittestvéreinkkel szemben és azért, [hogy] egyesüljünk a nemes cél érdekében.”³²

A győri cionisták kapcsán fellángolt sajtópolémiahoz a helyi *Pápai Közöny* is hozzászólt: egy olvasói levél alapján diszkreditálták a mozgalmat.³³ Ennek ellenére ezekben az időkben a városban rövid ideig mégis élénk cionista élet folyt, köszönhetően az 1889-ben megválasztott ortodox életvitelű rabbinak, Mose Arje Rothnak. Az ortodox rabbik közül egyedül – Koritschoner Lipót pápai ügyvéd társaságában – ő vett részt az első Cionista Kongresszuson Bázelen. Később arról számolt be, hogy az első pillanatban a vallástalanok gyülekezetét vélte látni, de amikor tanúja volt annak, ahogy a résztvevők Erec Jisráelt védelmezték az Uganda-tervvel szemben, akkor meggyőződött a cionizmus életképességéről. Ezután kiadványokban és pamfletekben azt hirdette, hogy minden zsidónak magáévá kell tennie a cionizmus alapelvét, miszerint a zsidóság nemcsak vallás, hanem nép is. Ennek a népnak pedig újra kell teremteni régi hazáját.³⁴ Roth főrabbi felhívására 1903-ban Pozsonyban megalakult a mozgalom vallásos szárnya, a Mizrahi.³⁵

Pontos dátum nem ismert, de valószínűsíthetően még Herzl idejében, azaz 1904-előtt a rabbi és néhány lelkes támogató a városban létrehozták a Choveve Cion (a Ciont szeretők) elnevezésű cionista egyesületet. E szervezet, vagy ennek elődje 1903-ban már Makkabeusi ünnepélyt rendezett, amelyen a fentebb említett Koritschoner Lipót fiatalokból álló népes közönség előtt ismertette a bázeli cionista kongresszus eredményeit. A cionista szervezkedés motorja Marton Ignác izraelita hitoktató volt.³⁶ A maroknyi cionista rendszertelen programokat szervezett, ahol a helyi tagok műsorait általában egy vendégszónok előadása kísérte.³⁷ Többek között megfordult Pápán Bokor Ármin is, aki másfél óras előadásában a cionizmus céljait ecsetelte. A Moses Mendelssohnról tett szerencsétlenül ható elszólása („reform-svindlernek” nevezte őt) nem tett túl jó

benyomást a hallgatóságra.³⁸ A városból 1904-ben hat delegátust választottak a pozsonyi cionista kongresszusra,³⁹ ami azt bizonyítja – a tudósításokban említett népes közönség emlegetése pedig megerősíti –, hogy a lelkes tagokból álló egyesület képes volt többek érdeklődését felkelteni az ügy iránt. Azonban a propaganda nem lépte túl a hatalom által megtűrt határokat, vagyis tartózkodtak a politikai szlogenek hangoztatásától, helyette a segítségnyújtásra koncentráltak. Ahogy egyik előadásán Pfeiffer Zoltán rabbi-jelölt elmondta: a mozgalom célja, hogy „a szerencsétlen, üldözött és hazátlan zsidóknak nyugalmas otthont szerezzen, mert a zsidó nemcsak vallás, hanem nép is.”⁴⁰

Arje Roth rabbi hamar ortodox rabbitársai keresztüzében találta magát az eretneknek tartott mozgalom támogatásáért. A támadásokat Silberstein Josua váci rabbi vezette, aki a *Tel-Talpijot* című folyóiratban szólította fel rabbitársait egy közös állásfoglalásra. Ebből a megmozdulásból született az 1904-ben a cionizmusra vonatkozóan kiadott vallási tiltás (iszur), amelyet 129 ortodox rabbi írt alá. A pápai rabbi sokáig ellenállt a nyomásnak, pamfletet adott ki és tovább ápolta a szervezeti életet, de az állandó viaskodás következtében egészségügyi állapota megromlott, majd 1906-ban meghalt.⁴¹ Pápán ezután a mozgalomnak nem sok híve maradt, az egyesület rövid időn belül feloszlott.

A régióban a hitközség köré csoportosuló neológ és ortodox zsidó elit, valamint a keresztény jobboldali értelmiségiek egyaránt elutasították a zsidó nemzeti mozgalom létét, egyedül filantróp tevékenységében láttak némi pozitívumot. Ilyen ellenséges környezetben a szimpatizánsok lelkesedése is alábbhagyott, a szervezeti életet szinte teljesen beszüntették. A mozgalom meggyökereztetésére tett első kísérlet a nyugat-dunántúli régióban teljes kudarcot vallott.

ÚJBÓLI PRÓBÁLKOZÁSOK

1910-re a budapesti cionista élet megacélosodott, a Makkabea mellett létrejött a Magyar Cionista Szövetség központi irodája, valamint saját hetilap (1909 és 1911 között *Magyarországi Cionista Szervezet*, ezt követően *Zsidó Szemle* címmel) kiadását is finanszírozni tudták. Ekkor újabb kísérletet tettek a vidék meghódítására, felhasználva a központ teljes eszköztárát és tapasztalatát. Bevett gyakorlatnak számított, hogy a budapestiek hosszas előkészítés után elutaztak a meghódítani kívánt településre, és ott egy nagyobb rendezvény keretében ünnepélyesen megalakították a helyi csoportot. A szervezet

tisztikarába előre megbeszélte módon helyi szimpatizánsokat is beválasztottak.

1910 júliusában Engel Jeremiás utazott Budapestről a Nyugat-Dunántúlra azért, hogy a cionista mozgalom felélesztését megkezdje. Először Győrben, július 4-én tartották meg gyűlésüket. A Magyar Cionista Szövetség Győri Csoportja elnökének Erdélyi Jenő köztisztviselőként álló gyermekorvost, a győri Kisdédvédő Egyesület vezetőjét, társelnöknek pedig Benedek Vilmos ügyvédet választották.⁴² A budapestiek hathatós közreműködésével a környező kisebb városok is sorra követték Győr példáját. Kapuváron Steiner Józsefnek köszönhetően indult be a cionista élet,⁴³ Sopronban Kohn Gyula és Lantos Jakab állt az egyesület élére.⁴⁴ Rövidesen egy 50 tagot számláló ifjúsági egyesület is csatlakozott hozzá.⁴⁵ Lakompakon a budapesti Engel Jeremiás által vezényelt gyűlés után alakult helyi csoport Glück Emánuel vezetésével.⁴⁶ Engel Nagymartonban szintén tartott egy kisebb összejevetelt az ortodox iskola nagytermében, ám ezt alakuló gyűlés nem követte.⁴⁷

A szombathelyi csoport megalakulására a Szombathelyi Szálló termében július 17-én került sor, ahol az egybegyűltek elhatározták, hogy a zsidókérdést cionizmussal kívánják megoldani. Itt a kezdeményezés a Budapesten tanuló zsidó fiataloktól indult, így a Makkabea-alapító Ragendorfer Jenő bölcsészhallgató és a körmendi Wurmfeld Zoltán orvostanhallgató játszott benne szerepet. A helyi csoport élére dr. Heimler Ernő ügyvédet választották, akinek társadalmi presztízse komoly védelmet jelentett a kezdeményezés számára.⁴⁸ A Braun házaspár Király utcai háza vált a csoport központi találkozóhelyévé.⁴⁹ Kőszegen a Zsidó Nemzeti Alap régi bizalmasa Kopfstein Lipót ügyvéd vállalta magára a szervezkedést, és alakított helyi csoportot július 16-án.⁵⁰

A lelkesedés nem tartott sokáig, csupán Győrött és Szombathelyen maradtak aktívak az egyesületek. A csoportok előadásokon keresztül propagálták a mozgalmat a szórakoztató és zsidó kulturális műsorokkal odavonzott közönségnek.⁵¹ Olyan kényes témákat, mint a magyar zsidók kivándorlása vagy a zsidó ország megalapítása, nem érintettek. Helyette Palesztina építésének bemutatására helyezték a hangsúlyt. Így történt ez például 1914-ben Szombathelyen, ahol az előadó a cionizmus keletkezése mellett a palesztinai munka eredményeit ismertette. Ez alatt kitért az új héber nyelv feltámasztására irányuló kezdeményezésre és a palesztinai iskolahálózat sikereire.⁵² A győri csoport országos szinten is kiemelkedett, tisztikara hűséges tagokból szerveződött, akik rendszeresen közgyűléseket,

**Salom – Szombathelyi zsidó fiatalok üzenete
Alföldy Zoltánné Szász Erika tulajdonában**

Hanuka-ünnepélyeket és Herzl-emlékesteket szerveztek. 1913-ban 80 taggal rendelkezett a csoport, és 800 koronát gyűjtött össze a Zsidó Nemzeti Alap számára.⁵³

Minden igyekezetük ellenére, hogy hazafiságuk látszatát fenntartsák, védekezésre és a mozgalom politikai céljainak negligálására kényszerültek. Zsidó polgártársaik minduntalan azzal támadták őket, hogy a „[politikai] cionizmus támogatása könnyen azt a látszatot keltheti, hogy hazaszeretünk rovására bünt követünk el.”⁵⁴ Erre a válasz a hazafiasság bizonygatása és a cionizmus pozitívumainak hangsúlyozása volt. E szerint a cionizmus nem károsítja az európai államokat, sőt segít nekik, mert megoldja a zsidókérdést, valamint a fiatalok figyelmét elvonja a radikalizmustól. Ugyanebben a cikkben a cionista szerző azt is kijelentette, hogy az ideológia egyenlőséget és szabadságot jelent, mert „ha a zsidó nép a maga földjén fogja jövőjét előkészíteni, ki fogja küzdeni magának az elismerést és a népek közötti igazi egyenjogúsítást”.⁵⁵ Ez a kettős narratíva jellemezte a mozgalmat ebben az időben: visszautasították a hazafiatlanság vádját, miközben a közös zsidó nemzetről szónokoltak. A minden szereplő számára elfogadható középutat nem sikerült megtalálni. Miközben a neológ és ortodox országos vezetés és a mozgalmat elutasító helyi zsidók továbbra is felszólaltak ellenük, addig a helyi keresztény elit megtúrte tevékenységüket. Ez abból is látszik, hogy a napilapok csípős kommentárok nélkül tudósítottak rendezvényeikről.

A 19. századi liberalizmuson nevelkedett cionista csoportok vezetői nem gőztek hangsúlyozni hűségeket az ország és a király felé, továbbra is fenntartották a hazafiság és zsidó szolidaritás kompatibilitásáról vallott elképzelésüket. Erre a nem kevés ellentmondást tartalmazó attitűdre a legjobb példát Erdélyi Jenő, a győri csoport vezetője nyújtja, akinek a cionista eszmét még a hitközségbe is sikerült bejuttatnia.⁵⁶ Tiszta szívvel hitt abban, hogy az egyes országokban elnyomott zsidóság helyzetét csakis a cionista mozgalom eszközeivel lehet megoldani. E felismerés nyomán csatlakozott ő is az addig életképtelennek gondolt mozgalomhoz.⁵⁷ 1915-ben bekövetkezett halálakor a róla írt nekrológban hangsúlyozták: hazafisága vetekedett cionizmusával. Az első világháború kitörésekor a harctérre vonult mint tartalékos főorvos, utóbb ezredorvosi rangig vitte.⁵⁸

Az első világháború a magyar cionista csoportosulásokat sem hagyta érintetlenül. A háború kitörésekor a cionista tagok többsége katonaköteles életkorba lépett, így sokan bevonultak. 1914–1916 folyamán a zsidó nemzeti munkáról csak keveset hallani. A katonai szolgálatot teljesítő férfiak helyébe a zsidó kulturális élet felpezsdítése és a cionizmus terjesztése terén a nők és az ifjúság lépett. Szombathelyen a helyi cionisták (Ragendorfer Jenő vezetésével) még 1914-ben létrehoztak egy 60 tagból álló Leányegyesületet,⁵⁹ amely a háborús viszonyokhoz igazodva 1917-ben látott hozzá szociális és kulturális tevékenységéhez. Többek között népkonyhát tartottak fenn a hadba vonuló és elesett zsidó katonák gyermekei számára, valamint zsidó katonákat élelmeztek.⁶⁰ Rendezvényeik nem kimondott cionista szellemben zajlottak, de szigorúan a zsidó kultúrkörből válogatott elemek kerültek bemutatásra. A cionisták budapesti lapja, a *Zsidó Szemle* büszkén jegyezte meg, hogy „e tekintetben az egyesület példaadó s úttörő lehet, hisz nőegyesületeink estélyeinek programja rendszeren teljesen nélkülözi a zsidó jelleget.” Az egyesület együttműködött az inaktív helyi cionista szervezet otthon maradt tagjaival, akiket ekkor Klein Gyula, az ortodox elemi iskola igazgatója és Bergstein Pál nagykereskedő fogott össze. A helyi és a budapesti cionisták⁶¹ a zenés műsorok között elmondott beszédekbe belecsempészték a zsidó nemzeti mozgalom alaptételeit is: „A makkabeusok ezt a speciális zsidó, sajátos létet védelmezték s a modern zsidóság szelleme is a zsidó értékek s sajátosság szeretetét s művelését kívánja, minden más irány csak a régi hel-

lénizmus felújítása, amely eddig is zsidótlanságával oly nagy pusztításokat végzett a zsidó lelkekben.”⁶² Értsd: a zsidó nemzetiség az új szellemi irány, amelyben a zsidóság kiteljesedhet, az asszimiláció (régii hellénizmus) pedig csak a romlásba visz.

A cionisták a zsidóság népi jellegét és a beolvadással szembeni ellenállást a régmúlta alkalmazott romantikus nemzetfelfogással domborították ki. A nemzetiséggel felvértezett múltbéli zsidó népen keresztül mutattak példát saját koruk emberei számára. Erre a legjobb alkalmat a hanuka ünnepe, azon belül is a Makkabeusok győzelme adta. Szembe lehetett állítani alternatívaként a beolvadást és a fennmaradást, a harcosokat és az asszimiláltakat, és végül utalni lehet a harcosok végső győzelmére.⁶³ Ezért is rendeztek a Herzl-megemlékezéseken kívül Hanukka és Makkabeusi esteket, ünnepeket. A cionisták a vallásos kollektív emlékezetet alakították át nemzeti történelemmé, így próbálván megalapozni a modern nemzeti tudatot.⁶⁴

Győrtött a háború megkezdésekor a cionista munka teljesen elhalt, a szimpatizánsok a harctérre kerültek vagy más okból elhagyták a várost. Az őszirózsás forradalom alatt a városon átutazó zsidó tanárok ismertették meg a fiatalságot a modern héber költéssel és héber irodalommal. A fiatalokból érdeklődő csoportok alakultak, s a létszámuk folyton nőtt. A fiúk „Herzl”-csoportot, a leányok pedig „Yehuda Ha-Levi”-csoportot alakítottak. Próbáltak minden releváns magyar nyelvű irodalmat beszerezni, így többek között Patai József *Héber költők* című antológiáját, Macoy művészi fordításait, vagy a Heinrich Graetz által szerkesztett hatkötetes *Zsidó nép történetét*.

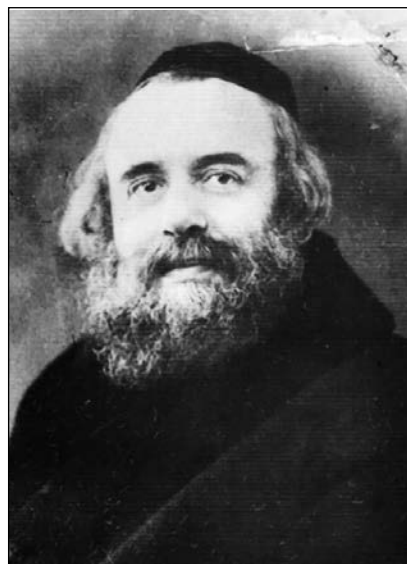
A kisebb lélekszámú ortodox közösség fiataljai 1917 végén „Tiferet Bachurim” néven ifjúsági egyesületet hoztak létre.⁶⁵ A kezdeményezőket az ortodox rabbi, Snyders Bernát előadásaival és a hitközség nagytermének bérbeadásával támogatta. Még fia, Snyders Jakab csatlakozását is engedélyezte. Az alakuló ülésen Grosz Dávid elnök határozta meg céljaikat: „Kötelességünk minél több zsidó tudást szerezni, minél több zsidó kultúrát magunkba felszívni: a régi klasszikus, valamint az új modern zsidó irodalom megismerésével, nyelvünk kulturálásával és történelmünk tanulásával a zsidó sajátosságot is megszeretni s magunkévá tenni.”⁶⁶ A rövid ideig működő egyesület a mélyen vallásos világnézet és zsidó nemzeti spiritusz egyvelegét adta. A főrabbi az egyik előadáson kijelentette, hogy „a szent nyelv az összekötő kapocs a népek közé szórt testvéreinkkel”, valamint „szép szavakban emlékezett meg a cionizmusról is, mint [a] népi öntudat” forrásáról.⁶⁷ Ezek az elképzelések az ortodox dogmán

Neuwirth Imre

kívül álltak, és valószínűleg csak bizalmasan, az egyesület összejövetelein hangzottak el. Nem is maradtak volna fent az *Izrael Óra* című rövid kiadvány nélkül, amely állandó tudósításokat közölt összejöveteleikről.

A kiadványt Neuwirth Imre, mélyen vallásos nyomdász, író⁶⁸ adta ki 1917 novembere és 1918 februárja között.⁶⁹ Az ifjúsági egyesülethez hasonlóan Neuwirth szintén a vallásosság hanyatlását és a zsidó lét megfakulását érezte ezekben az időkben, ennek következtében a lap céljait a következőkben foglalta össze: „A zsidó ifjúságot megmenteni az asszimilációtól, felvilágosítani az összzsidóságot nemzeti nagylétünkről, a pártoskodást eltörölni, megmaradni zsidó törvényeink keretén belül, haladva a korrallal, építeni a zsidóság nagyságát.”⁷⁰ Az egyszemélyes szerkesztőség „zsidótlán zsidókat”, vagyis az asszimiláció és szekularizáció útjára lépett hittestvéreit ostromozta, zavaros okfejtéseiben a vallási alapokon nyugvó zsidó nemzet új-

Snyders Bernát

játeremtését forszírozta.⁷¹ A cionizmus vallásos irányzatához, a Mizrachihoz közel álló újság nem talált befogadó talajra a győri zsidóság körében, az előfizetési díjak összege meg sem közelítette a lap előállítás költségeit. Végül anyagiak hiányában a lapot „az asszimiláció erősítésére” kénytelen volt beszüntetni.⁷²

A Tiferet Bachurim ifjúsági egyesület sem bővelkedett a támogatókban, sőt ellenzői is szép számmal akadtak. A leghangosabb ellenfelüknek Schwarz Mór, a kongresszusi hitközség rabbija mutatkozott. A középiskolások tőle kapták a vallásoktatást, az órákon pedig a diákokat eltiltotta a mozgalomtól. Amikor egy ifjúsági küldöttség felkereste, hogy engedelmet kérjen a nyilvános terem használatára, egy Purimi-ünnepségre, a kérést haragosan tagadta meg. Arra hivatkozott, hogy a zsidók számára minden nap Purim van.⁷³ A rabbi helytelenítette, hogy a cionisták a vallásos ünnepeket a modern nemzeti tudat kiépítésére használták.

A Cionista Világszervezet 1897-ben a bázeli kongresszuson döntött az egységes cionista adó (tagsági díj), a *sékel* bevezetéséről. Ezt minden országban a helyi cionista szervezet gyűjtötte a tagoktól. Magyarország tekintetében 1908-ból rendelkezünk részletesen lebontott kimutatásokkal. A sékel értéke ebben az évben 2 korona 40 fillért tett ki. Ennek alapján az ország területén élő cionisták száma az 1888. évre állapítható meg, mivel ennyi sékelt fizettek be. Ők elkötelezett követőknek számítottak, mivel a mozgalmat anyagilag is támogatták. A közel 1900-as szám alátámasztja a szakirodalomban már megelőlegezett megállapítást, hogy a Theodor Herzl és Max Nordau magyar származásának ténye és a Magyar Cionista Szövetség állandó toborzó akciói ellenére a magyarországi cionisták száma csekélynek mondható.⁷⁴ Sőt a konferenciák, gyűlések, új helyi csoportok létrehozása sem hozta el a várt sikereket. 1904-ben 1500 sékelt fizettek be,⁷⁵ így négy év alatt a növekedés csupán 400 sékelt jelentett.

A sékelbefizetések földrajzi eloszlását tekintve (lásd 1. térkép) láthatjuk, hogy a cionisták a nemzetiségi területekre összpontosultak. Budapest mellett Erdély és a felvidék abszolút számokban és a települések tekintetében egyaránt kimagaslik. A felüntetett települések 30%-a esik egybe Magyarország későbbi trianoni határaival, míg az 1920-ban Romániához csatolt Erdélyben 27%-a található. A maradék 43% túlnyomórészt felvidékre összpontosul. A befizetett sékelek arányában a nemzetiségi területek és Budapest volt a mérvadó.

A második térkép (lásd 2. térkép) az 1919-es Nemzeti Alap kimutatásait jeleníti meg. Ebből jól

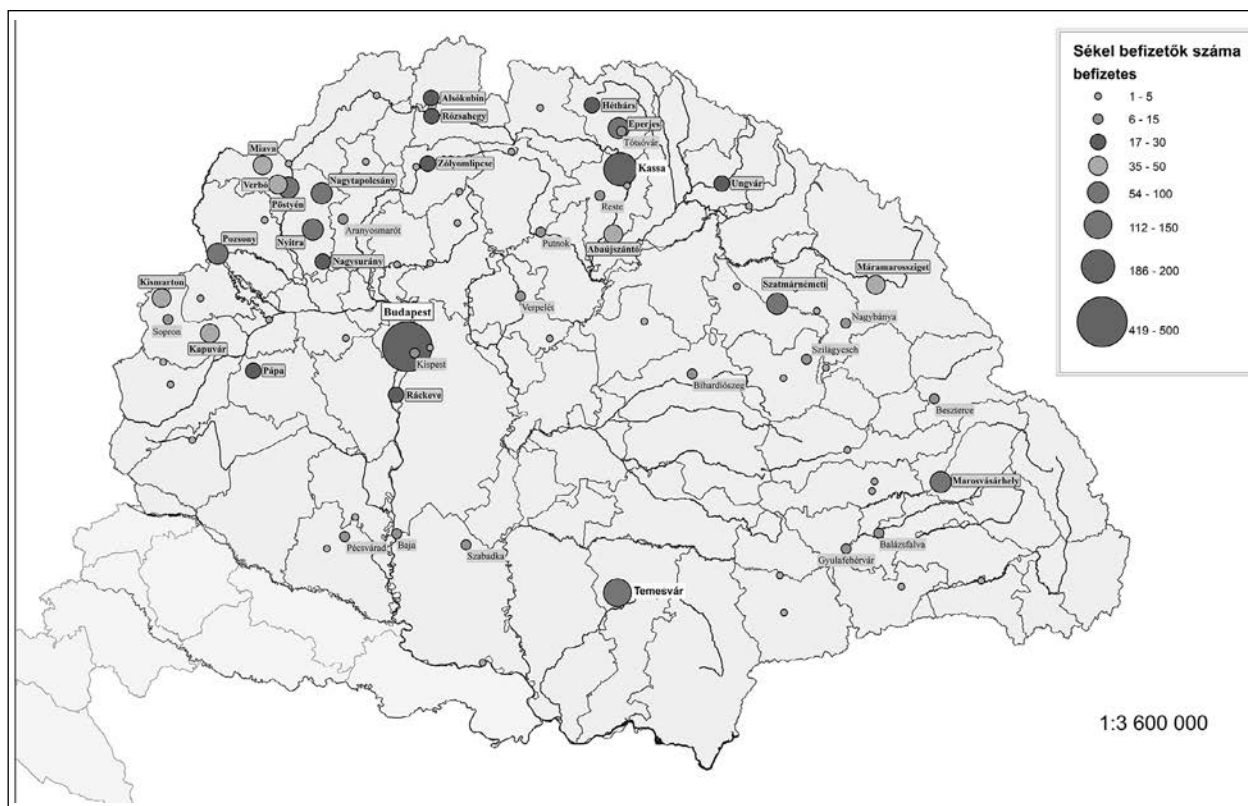
látható, hogy az országban uralkodó kaotikus viszonyok következtében a cionista anyagi hozzájárulás a nemzetiségi területekről Budapestre és a dunántúli városokba tevődött át. Szombathely ebben a tekintetben még inkább kiemelkedik, mivel a második legtöbbet javadalmazó kategóriába esik.

ZSIDÓ- ÉS CIONIZMUSDISKURZUS ÉS ELLENDISKURZUS A FORRADALOM ÉS A KÁROLYI-KORMÁNY ALATT

A háború alatt a zsidókérdés helyi és országos szinten is kevesebb figyelmet kapott. A közvélemény ekkor jobban lekötötték a háborús fordulatok hírei, valamint a hátszágban folyamatosan szaporodó nehézségek. A zsidóság – beleértve a cionistákat is – teljes odaadással kivette részét a közteherviselésből. A háború végére azonban a harcok okozta szenvedés és a gazdasági megszorítások szülte nélkülözés frusztrációjáért a társadalom felelőssé tehető bűnbakokat keresett. Tisza István mellett egyértelműen a zsidók kerültek kiválasztásra.⁷⁶

A győri munkások lapjaként aposztrofált *Népakarát* érzékenyen érintette a növekvő ellenséges hangnem. Már 1917-ben rosszállását fejezte ki amiatt, hogy a világháborúban mindenki a zsidókról beszél, a külföldi és belföldi sajtó is a becsületes zsidóságot rágalmazza és bírálja. Megbotránkoztatónak találta, hogy a *Regnum Marianum* újság listát készített azokról, akiket a szerkesztőség a zsidóság körébe sorol. Ez ellen hevesen tiltakoztak: „a zsidó ma egy értékes tényezője mindenütt a világ társadalmának [...] Hazánknak és a köznek, és nagy szerencsétlenség volna ha ez a világhírű nép nem volna.”⁷⁷ Egy évvel később a helyzet változatlanágáról számolt be a lap szerkesztője, bizonyítékul antiszemita cikkek sorát idézte.⁷⁸ A zsidóellenesség elharapódzása olyan méreteket öltött, hogy azt a kormány is érzékelte. Wekerle Sándor miniszterelnök 1918 szeptemberében bizalmas köriratban szólította fel a főispánokat az antiszemita mozgalmak „csirájában leendő elfojtására”, ugyanakkor a levélben elismerte, hogy az antiszemita kilengés több helyütt a hatóságoknak „elnézésével, sőt egyenes helyesléssel is találkozott.”⁷⁹

A zsidóellenes közhangulat szításában Prohászka Ottokár székesfehérvári katolikus püspök is jeleskedett. Már korai írásában gazdasági felülreprezentáltságuk miatt démonizálta a zsidóságot, az antiszemitizmust „a keresztény erkölcsstan és a keresztény társadalmi rend reakciójaként”, szociális ellenerőként legitimálta.⁸⁰ A háború utolsó évében

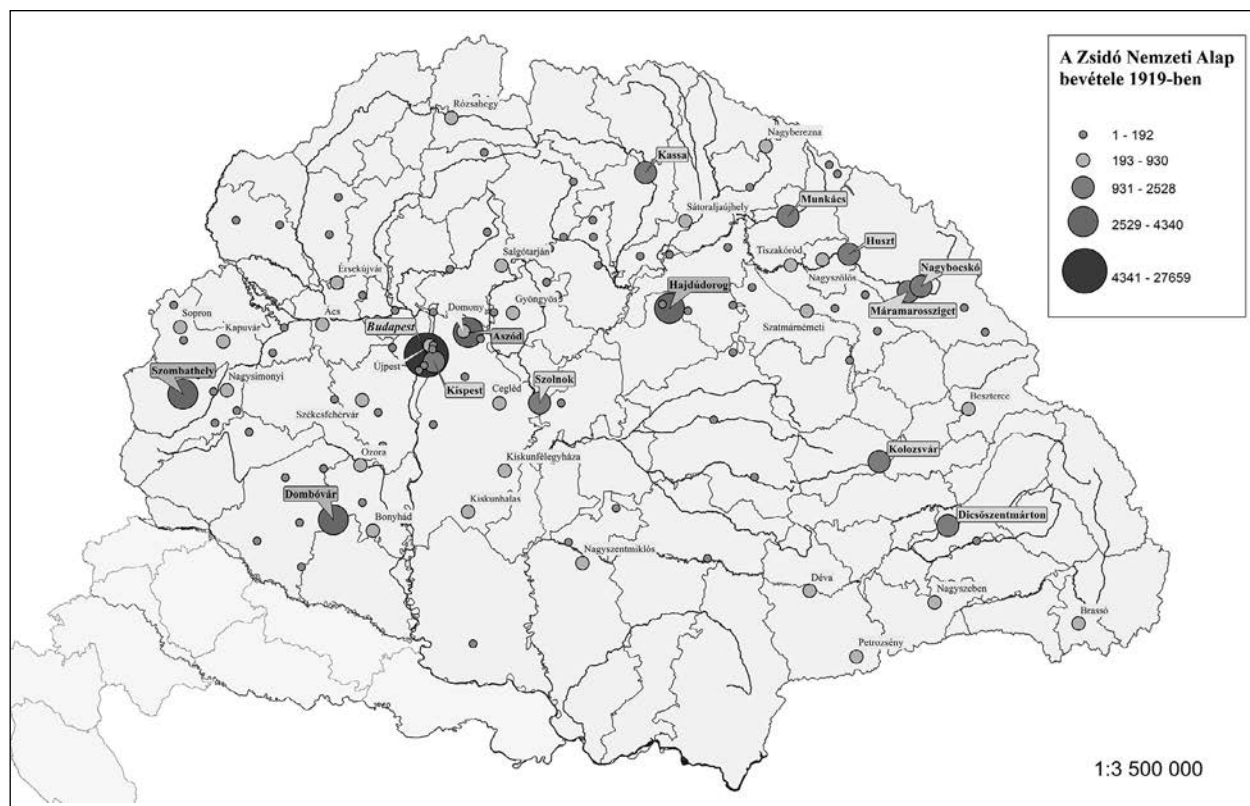
1. térkép

Prohászka ismét tematizálta a zsidókérdést. Egy a keresztény ifjakat és az ő egyetemi padjaikat elfoglaló, hadviselésre alkalmatlan zsidókat összehasonlító írása heves sajtópolémiaiba csapott át. A neves zsidó politikus, Vázsonyi Vilmos vette fel a kesztyűt a püspökkel szemben. Prohászka válaszában így összegezte célját: „meg akarjuk akadályozni a keresztény társadalom letörését [...], meg akarjuk akadályozni Magyarország elzsidósodását”, végül „rá akarjuk segíteni a jóakarató és nemzeti érzésű zsidóságot a nemzeti, keresztény társadalommal való összeforrásra.” Ez utóbbin betérést értett, amidőn a zsidók nemcsak nyelvben, de vallásban is egyesülnek a többségi nemzettel.⁸¹

A püspök álláspontját a győri *Dunántúli Hírlap* is átvette, *Elég volt-e?* című cikkét teljes terjedelmében és egyetértéssel közölte. Ez a hangnem egybecsengett a szerkesztőség zsidókérdésről vallott addigi álláspontjával. Elismerték az antiszemitizmus létezését, de azt idegen és tisztességtelen zsidók ügyködésére vezették vissza. A megoldást a keresztények és a „magyarrá vált, magyarként érző zsidóság” összefogásában látták, akik együttes erővel szabadíthatják meg az országot „a jövevényektől, az uzsorásoktól, a lánckereskedőktől és a hadimilliomosok-

tól.” Ebből kifolyólag a szerkesztőség fontosnak tartotta megszervezni a tisztességes zsidók ligáját a tisztességtelenekkel szemben.⁸² Prohászka cikke kapcsán szintén azt hangoztatták, hogy a támadás nem a derék, hazafias zsidóság ellen irányul, ellenkezőleg, Prohászka célja „a magyar faj kultúrájával együtt érző, hazafias zsidóság teljes megnyerése a magyar állameszme számára.” A megnyilatkozás csupán azoknak fájhat, „akik Galícia felől beszűremkedő kazár had s a hiperintellektuel nemzetközi szabadkőműves zsidó frakció céljaival azonosítják magukat.”⁸³ A lap cikkek sorában állt ki Prohászka tételeinek igaza mellett. Statisztikákat citáltak a gazdasági, sajtó- és értelmiségi pályákon bekövetkezett zsidó térfoglalás kimutatására, miközben azt bizonygatták, hogy a katonaszökevények döntő többsége zsidó.⁸⁴ Továbbá kiálltak Prohászka mellett az *Egyenlőség* antiszemitizmussal gyanúsító cikke miatt, azzal érvelve, hogy a zsidók főként felekezeten kívüliek, így nem is izgathatnak a felekezet ellen.⁸⁵

A püspök eszméit nemcsak sajtóorgánumok vették át, hanem a liberalizmuson nevelkedett régi politikai osztály is fogékonyan mutatkozott rá. Győr Vármegye 1918 szeptemberében megtartott rendes

2. térkép

közgyűlésén Szűcs Géza bizottsági tag a jelenlévőket a püspök álláspontjának támogatására szólította fel. A közgyűlés elé benyújtott indítványa így hangzott: „a püspök az Alkotmány 1918. szeptember 11-iki számába közölt *Elég volt-e?* című cikkét üdvözölje a vármegye, a fajmagyarságért való küzdelmet a cikkben kifejezésre jutó szellem szerint helyeseli, abban mindenkor támogatja és elvárja minden közhatalmat kezelő tisztviselőjétől, hogy a rábízott közhatalmat a fajmagyarság érdekében ilyen szellembe kezelje.” Az indítványt hosszas tanácskozás után elutasították, de nyakatekert megfogalmazásban mégis egyetértésüket fejezték ki a cikk tartalmával: a közgyűlés elvieken egyetért az arra irányuló küzdelemmel, hogy „a jóakarátú és nemzeti érzésű zsidóság a nemzeti, keresztény társadalommal való összeforrásához segítsék [...] Mégis [...] a törvényhatóságnak kerülnie kell minden olyan kezdeményezést vagy állásfoglalást, amely [...] a felekezeti béke és megbontásának és türelmetlenségnek látszatát viselhetné magán [...] az indítványt mellőzzük. Ellenben dr. Prohászka Ottokárt [...] úgy a háború előtt, mint különösen a háború tartalma alatt a magyar állameszme, a magyar faj, kultúra és keresztény erkölcsi világregend érdekében kifejtett

rendkívüli [...] és nagyhatású munkásságáért mély tisztelettel és igazi nagybecsüléssel szívünk mélyéből üdvözöljük”.⁸⁶

Az antiszemita felbujtás elkendőzésére tett kísérlet ellenére az aktus a vármegye zsidó lakosságának egyértelműen jelezte az új korszak nyitányát. Az esemény nem maradt válasz nélkül. Először Anonymus néven, egy izraelita felekezeti személy szállt szembe a sértéssel. A neológ zsidóság régóta hangzottatott álláspontját és a liberális értékeket visszhangozva a felekezeti szításra tett kísérletet elítélte. Továbbá elutasította az „antiszemita Prohászka” nézeteit, miszerint a zsidók nemzetiséget képeznek, és a maga részéről csak a zsidó vallású magyarság létezését ismerte el.⁸⁷

Rezignáltabb, de öntudatosabb álláspontot képviselt a Figyelő álnéven hozzászóló győri cionista. Szerinte a püspök kijelentéseit és az indítványt nem kell tragikusan felfogni, az részét képezi az évszázados zsidóellenességnek: „Ami sérelem van benne: az nem új, ami pedig új: az nem sérelem. Mert hisz az a kívánság, hogy mi magyarországi zsidók, úgy ahogy vagyunk, térjünk át a katolikus hitre, ez csak nem sérelem, ez igazán nem egyéb naivitásnál”. Rendkívüli éleslátással mutatott rá az asszimilációs

zsákutcába került magyar zsidóság dilemmájára: „Bennünket bizony ez nem lep meg és – összintén szólva – nem is nagyon fáj. Ez csak azon zsidóknak fájhat olyan nagyon, akik nem szűnnek meg tüntetni »fajmagyarságukkal« és nem győzik hangsúlyozni, hogy a zsidóság csak felekezett. És most, íme mint »beszüremkedő népfajról« beszélnek róla. Hát ez fáj nekik, de nem fáj nekünk, akik az egész világon szétszórtan élő zsidóság fájó közösségével tisztában vagyunk.” A hozzászólás egyértelművé tette, hogy a kikeresztelkedés nem oldja meg a zsidókérdés problémáját, a keresztvízzel a zsidók nem vállnak fajmagyarokká.⁸⁸ Prohászka álláspontja nem először találkozott a cionista gondolatisággal, folytatólagos antiszemitizmusa ellenére a püspök később kimondott érdeklődéssel és szimpátiával viszonyult a cionizmushoz.⁸⁹

A Prohászka által keltett zsidóellenes hullámok és a győri elit befogadókészsége jelzi, hogy a 19. század végi, 20. század eleji antikapitalista köntösbe csomagolt antiszemitizmus egyre virulensebbé vált. Már nem elégedtek meg a gazdasági és társadalmi visszásságokat zsidó jelenségnek titulálni,⁹⁰ hanem a zsidók közötti differenciálással elfogadható és üldözendő csoportot hoztak létre. A liberális elveknek megfelelően még csak a zsidók egy részére terjesztették ki a kollektív bűnösséget. De az öszszemosás gyorsan végbe ment, és ebben a cionistáknak is jól meghatározott szerep jutott osztályrészül.

A FORRADALOM ÉS HATÁSA

A háborúba belefáradt országban 1918 októberében kirobbant a polgári (őszirózsás) forradalom. A kaotikus állapotok közepette az általános elitellességbe és fosztogatásokba ágyazva gyakran következtek be zsidóellenes atrocitások is. Ezeknek forrása az úrgyűlölet és a háborús nélkülözések voltak.⁹¹ Az egész országból zsidó kereskedők és boltosok kifosztásáról, valamint kisebb pogromokról érkeztek hírek.⁹² A Nyugat-Dunántúl követte az országos áramlatot, Vas vármegye néhány községében fosztogatásokra és erőszakosságokra került sor, de emberéletben nem keletkezett kár. Annak ellenére, hogy a szociáldemokrata újság pogrom előszelét vélte érzékelni,⁹³ a megyeszékhelyen a hatalmváltás viszonylag gördülékenyen ment végbe, a köztársaságiaknak hamar sikerült az elszabadult indulatokat lecsillapítani.⁹⁴ Körmenden december elején a nemzetőrök rendeztek zavargásokat, mert nem kapták meg fizetésüket.⁹⁵ A zsidóság önvédelméért a cionisták Friedrich István támogatásával

karhatalmi századokat hoztak létre, ezeket felfegyverezték és a zavargásoktól legjobban sújtott településekre vezényelték.⁹⁶ A forradalom és Károlyi kormányzása alatt kicsiny politikai szektából észrevehető politikai közösséggé válhattak, így rövid ideig felkerültek a magyar belpolitika térképére.⁹⁷

Az elemzett régióban a cionista gárdák nem kerültek bevetésre, a zsidóság érdekében fellépő spontán önszerveződésről csak Sopronban tudunk. 1918 novemberében Schönberger Gusztáv a soproni status quo ante hitközség elnöke, Friedmann Izidor ortodox hitközségi elnök vezetésével Védelmi Bizottságot alakított. A bizottságnak jól körülhatárolható célokat adtak: „a Sopron megyei zsidók összes bajos dolgában a hatóságoknál eljárjon, azokat tanáccsal és védelemmel elássa, erkölcsi, esetleg anyagi támogatásban részesítse.”⁹⁸

Nemcsak országos szinten követhető nyomon ez a változás. A helyi csoportok közel négy éves hallgatás után ismét aktivizálódtak. Az idegen csapatok által veszélyeztetett területeken (Erdély és Felvidék) különösen nagy súllyal esett latba a nemzeti zsidók helyezkedése, mivel a berendezkedő új hatalmak igyekeztek kicsikarni legitimációs értékkel bíró támogatásukat.⁹⁹ A nyugat-dunántúli városok szervezkedése elmaradt az erdélyitől, de a mozgalom lassan itt is erőre kapott. Győrben ültek először össze a cionisták a forradalom után néhány nappal.¹⁰⁰ A korábbi elnökhöz, Benedek Vilmoshoz csatlakozott az ortodox fiatalokat tömörítő csoport elnöke, Grosz Henrik, sőt Synders rabbi is hallgatólagos beleegyezését adta. A tagok száma hamar újból elérte a 200-at, és örömmel jelentették, hogy a *Zsidó Szemlére* 80-an fizetnek elő a városból, valamint már saját helyiséggel is rendelkeznek.¹⁰¹ Az újabb politikai átmenet előtt összesen 300 taggal sikerült felduzzasztani a csoportot. Mivel a szám önbetevalláson alapult, valószínűsíthetően túlzásról van szó.¹⁰²

Szombathelyen a Braun házaspár ténykedése mellett ekkor az évek óta működő Leányegyesület és egy újabb ifjúsági egyesület említendő meg. A lelkes ifjak buzgalmát a helyi konzervatív zsidóság hamar letörte. Miközben a kongresszusi Horovitz József rabbi érdeklődéssel figyelte a kibontakozást, aktív támogatást nem nyújtott számukra.¹⁰³ A mozgalomhoz mindig szimpátiával közelítő budapesti *Zsidó Szemle* keserűen jegyezte meg, hogy „a dicsőségteljes asszimilációban kiérdemesült urak aljas módon kezdik terrorizálni az ifjúságot. Egyik magyar anyától született izraelita úr a helybéli katolikus főgimnázium igazgatójánál denunciálta a »hazaáruló« cionista tanulókat.” Némi bátorítást nyújtott a fiataloknak, hogy az illető oktató a fiatalok

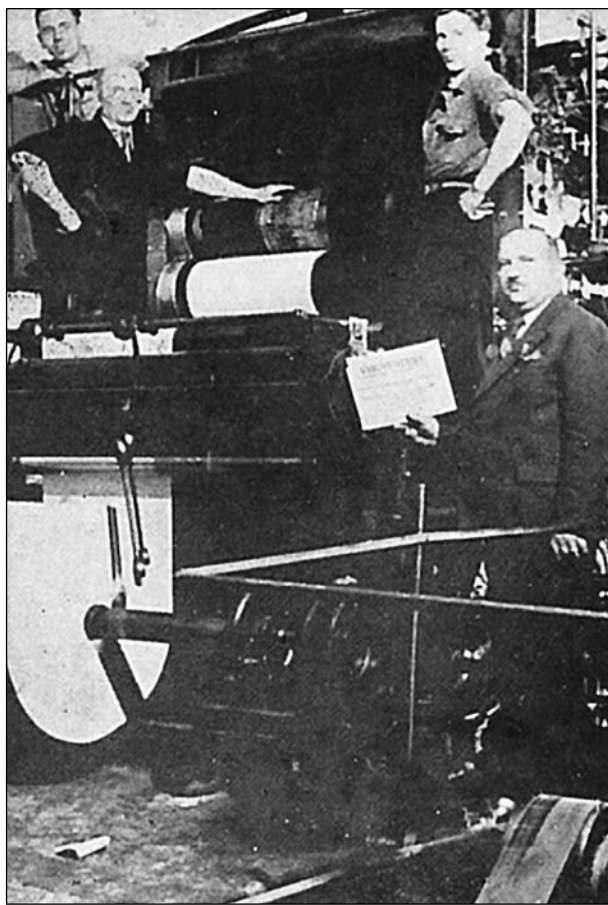
pártját fogta,¹⁰⁴ de a gesztus hosszú távú munkát nem befolyásolta, a szombathelyi cionisták a Tanácsköztársaság bukásáig nem mutatkoztak.

CIONISTÁK A CÉLKERESZT BEN

A Nyugat-Dunántúlon a cionisták az intenzívebb szervezkedés ellenére sem tudták elérni a tömegek csatlakozását. Mindennek ellenére a helyi sajtóban, a forradalom és a Károlyi-kormány első hónapjaiban az egyre elharapózó antiszemita közbeszéd részeként mégis reflektorfénybe kerültek. A régió a katolikus vallás fellegvárának számított, így a keresztényszocialista mozgalom és annak sajtója retorikai támadások sorát intézte a szociáldemokrácia, valamint a hozzá szorosan kapcsolt idegen zsidóuralom ellen. Így tett a *Pápa és Vidéke*,¹⁰⁵ a *Szombathelyi Újság*, a *Vasvármegye* valamint a *Dunántúli Hírlap* is.

A *Vasvármegye* főszerkesztője, Lingauer Albin a frontról hazatérve az addig képviselt – pragmatikus liberalizmussal átitatott – elveit felrúgva, vad zsidóellenes uszításba kezdett.¹⁰⁶ Többek között az dühítette, hogy a zsidóság nemzetiségként viselkedik a forradalom első percétől fogva, és saját önvédelmi alakulatokat toborzott: „önöknek szabad külön forradalmi cionista gárdát szervezni és ezzel a forradalom felekezeti széttagolódásához az első lökést megadni, de akkor tilos csak említést is tenni a zsidóknak a háborúban és a forradalomban észlelhető külön szerepéről és különleges elhelyezkedéséről.”¹⁰⁷

A *Vasvármegye* és a *Dunántúli Hírlap* szinte egy időben szemlézték a nagyváradi *Szabadság* napilapot, amely a helyi zsidó nemzeti mozgalom felvonulásáról mondott súlyos ítéletet. Fő állítása igazán megnyerő lehetett az antiszemizmussal kacérkodó szerkesztőségeknek, mivel a nagyváradi lap úgy találta, hogy a „türelmetlen, gyűlöletre izgató” zsidó nacionalizmus ugyanolyan ellenhatást vált ki a keresztény társadalomból, és ezen majd a zsidóknak sem kell csodálkozniuk. Ezzel a nyugat-dunántúli lapok zöld utat kaptak ahhoz, hogy a cionizmuson keresztül a zsidóságot támadhassák. A vasi újságban Lingauer sietett a cikkhez hozzáfűzni, hogy a zsidóság nemcsak felekezet, hanem nemzetiség is. Ezt bizonyítja többek között a nagyváradi zsidó nemzeti szervezkedés, a galíciai menekültekkel vállalt szolidaritás, valamint a zsidó gárdák megalakítása. Végül előrevetítette, hogy a nyílt provokálás megérdemelt választ szül.¹⁰⁸ Katona Attila doktori értekezésében megjegyzi, hogy ez az érvelés azért is tekinthető visszásnak, mert Lingauer maga is írt

Lingauer Albin
a Vasvármegye nyomdájában

Sárvárott antiszemita felbujtásról, ahol sem önvédelmi csoportok létéről, sem nagy létszámú galíciaiakról nem volt szó.¹⁰⁹

A kortársakat szintén meglepték a szerkesztő kijelentései. Lingauerhez pro és kontra levelek tucatjai érkeztek, amelyekben mondandóját helyeselték és vitatták. Itt pedig főként a helyi zsidó polgárookra kell gondolni, akik megrökönyödéssel figyelték, ahogy az újságíró a közvéleményt ellenük hangolja egy olyan ideológia jelszavát felhasználva, amelytől ők mindaddig szigorúan távol tartották magukat. Lingauer a beérkezett leveleket önkényesen közölte, annak függvényében, hogy mennyire segítették elő álláspontjának megszilárdítását. Vázlatosan közölte például egy zsidó kereskedő levelét, aki buzgón bizonygatta magyar hazafiságát, elítélte a cionisták szervezkedését, és még Lingauer azon nézetét is megerősítette, hogy e zsidó fellángolás az antiszemizmus okozója.¹¹⁰

Egy másik hozzászóló, egy szociáldemokrata zsidó válasza határozottabb álláspontot képviselt,

azonban Lingauer kiforgatta szavait, és még súlyosabb szavakkal vágott vissza. A felekezeti izgatás vádját elutasítva, a magyar nemzetiség és a zsidó nemzetiség közötti harcról írt. E szerint a keresztény szellem érdekében kényszerülnek arra, hogy felrázzák a társadalmat a zsidó szeparatista törekvésekkel szemben: „csak bátorságot veszünk rámutatni, hogy a zsidó nemzetiség egy része válni akar tőlünk, csakúgy, mint a románok, szerbek, tótok egy része. Mert azok [a zsidók] se akarnak mind elszakadni tőlünk, csak egy része.” Itt azonban nem állt meg, hanem a nemzetiségi kérdést a politikai probléma szintjére emelte. Szerinte a zsidó nemzetiség a békeévek és a háború alatt gazdasági és kulturális hegemóniát szerzett, amelyet az új kormányon keresztül politikai hatalommal egészített ki. Ezek után felhívást intézett olvasóihoz, hogy vegyék vissza az országot a hódító nemzetiségtől.¹¹¹ Itt Lingauer gyakorlatilag amellet érvelt, hogy ők az országban dominanciát kivívó és most elszakadni törekvő, a keresztény fajt háttérbe szorító zsidó nemzetiség ellen lépnek fel. Azonban a zsidó nemzetiséget pontosabban nem definiálta, így könnyen érthette az olvasó ezt a teljes zsidóságra, és értették is az idézett levéltöredékek tanúsága szerint.

A szociáldemokraták helyi lapja, a *Testvériség* a zsidóellenes uszítást következetesen elítélte.¹¹² Itt jelent meg a *Hír* hetilap szerkesztőjének, a zsidó Szász Ernőnek Lingauerhez intézett válaszcikke. Ebben biztosította a szerkesztőt, hogy a magyar zsidók többsége a keresztényekhez hasonlóan megálja a helyét, a nemzetiek pedig nyugodtan elhagyhatják az országot: „Azok a zsidók, akik nem akarnak velünk asszimilálódni, vagy már eddig is nem asszimilálódtak, azok majd bizonyára fölkeresik az új Zsidóországot és ez ellen semmi kifogásunk sem lesz”.¹¹³

Sem a magyarságukat bizonyítani kívánó zsidó polgárok levele, sem a szocialisták tiltakozása nem hatott a *Vasvármegye* főszerkesztőjére. Kis idő eltelével a zsidó dominancia unottig ismételt jelszava mellett már előremutató antiszemita toposzok is megjelentek: a zsidókat egyre inkább a szabadkőműveséggel és a kommunizmussal azonosították. Azt igyekezte szuggerálni, hogy a „demokrácia, szocializmus szabadkőműveség” káros ideológiáit a „pánjudaizmusra” keresztelt háttérhatalom szolgálhatja. A zsidó politikai hatalom, valamint a pénz által bemocskolt zsidó erkölcs elleni védekezésül, és annak visszaszorítására a zsidótól különálló párhuzamos keresztény szervezetek felállítását javasolták.¹¹⁴ Az új idők szelét jelezte, hogy az addigi retorikától eltérően, ebben a cikkben a szerkesztőség már a disztinválás látszatát sem tartotta fenn a

nemzeti és a magyar érzelmű zsidóság között, helyette a zsidóság egészét kollektíven bélyegezték meg, a legvadabb előítéletekkel. Ha a cikk írója értesült volna az akkor már működő két radikális zsidóellenes szervezet, az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME), illetve a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) létrejöttéről, örömmel konstataulta volna vágyai teljesülését.

Győzött a *Dunántúli Hírlap* hasonló hangnemben szállt síkra a zsidó nemzeti szervezkedés ellen. Arra a megállapításra jutott, hogy a cionizmus generálja a zsidóellenes hangulatot: „Megértjük, hogy az üldözött és véresre korbácsolt orosz zsidóság a véres pogromok után szervezkedett és megindította a cionista mozgalmat. De itt nálunk a sorrend megfordított. Előbb ők megcsinálják a zsidó nemzetiségi mozgalmat és majd azután jön a pogrom.” A mozgalmat a galíciai antiszemita toposszal kapcsolta össze: „Ezt a mozgalmat a magyar zsidósághoz idegen és tőle távolálló, beszivárgott és a magyar kultúrával ellentétes elemek csinálják és támogatják. A gettószellem hajtja és űzi őket.” Végezetül azt is felrótta nekik, hogy elhagyják a magyarságot és megbontják a magyarság egységét: „ha ők zsidó nemzetiség, milyen jogon élnek és dolgoznak itt a magyarság közt külön nemzetiségi célokkal és milyen jogon foglalnak el a magyarság elől területeket? Nincs kifogásunk ellene. Éljenek önálló életet innen kivándorolván! De ne tegyék gyűlöletessé és katasztrofálissá az életet azok számára, akik minden szenvedés és megpróbáltatás közt is itt akarnak élni és dolgozni, itt akarnak magyar kultúrát és fejlődést teremteni.”¹¹⁵ A hírlap hamarosan már arról értekezett, hogy zsidóország épül Magyarországon.¹¹⁶ Egészében véve retorikájában visszafogottabbnak mutatkozott, mint a vasi újság.

Valószínűleg a fenti állítások ellensúlyozására adta közre a *Győri Újság* Paál Jób zsidó újságíró cikkét, amelyben a magyar zsidók és a cionizmus kapcsolatát világította meg az olvasók előtt. Paál éles határvonalat húz a cionisták és a magyar zsidók többsége között, akik felekezetenként határozzak meg magukat, külön nemzetet vagy nemzetiséget nem is alkothatnak, mert hiányzik a két legfontosabb komponens: nyelv és terület. Az antiszemita cikkek íróival annyiban mégis egyetértett, hogy a cionisták károsak az ország életére nézvést: „Sok zsidó jóhiszeműen csatlakozott a cionistákhoz, abban a reményben ringatva magát, hogy jótékonyági akcióról van szó. Ezzel szemben a cionista mozgalom nem más, mint része annak a tervszerűen megkezdett bomlasztó munkának, amelyet Magyarország ellen indítottak meg.”¹¹⁷

Hasonlóan a Prohászka üdvözlése kapcsán ki-

alakult sajtócsörtéhez, a cionisták megszólítva érezték magukat. Benedek Vilmos, a győri cionista csoport elnöke a jól ismert asszimilációs nyelvezettel védte a mozgalmat. Ezek szerint ők lojális állampolgárok, akik az üldözöttek megsegítésével veszik ki részüket a zsidóság nemzeti jövőjéért megindult küzdelemből. Továbbá nem kívánnak nemzeti autonómiát, ez csak ott lehetséges, ahol a zsidók tömegekben laknak. De ennek követelése sem jelentene hazaárulást.¹¹⁸ Paál viszontválaszában nem fogadta el a nemzeti szervezkedés és a magyar hazafiság között megfogalmazott kompromisszumos magyarázatot: „Benedek téved abban, hogy Magyarország hí polgárai maradhatnak a zsidók, akkor is, ha külön nemzetként akarnak szervezkedni. Hát ez nem igaz. Valaki vagy magyar, vagy nem magyar [...] a Zsidók válasszanak: magyarok akarnak-e maradni vagy zsidók akarnak-e lenni.”¹¹⁹

A Tanácsköztársaság nem tűrte a nemzetiségi alapon szerveződő mozgalmat, a Magyarországi Cionista Szervezetet betiltotta, fontosabb sajtókiadványainak (*Zsidó Szemle, Múlt és Jövő*) megjelenését beszüntette.¹²⁰ A kommün uralma alatt a zsidókérdés az egyházakkal és vallásoktatással kapcsolatban került ismét terítékre.¹²¹ Kőszegen például „ellenforradalmi tüntetésekre” került sor a vallásoktatás tiltása miatt. Az apátplébános a gyerekeknek félreérthetetlenül kifejtette, hogy kik miatt marad el a tanítás: „Tegnap eljöttek a zsidók s elkergették az apácákat, ezért nem lesz többet iskola. Ha otthon kérdik, hogy miért nincs iskola, mondjátok meg az anyátoknak, hogy a zsidók az apácákat elkergették.”¹²²

KÖVETKEZTETÉSEK

A helyi cionista csoportok ki voltak szolgáltatva az országot uraló eszmei fősodor kénye-kedvének, valamint a zsidó elitnek. Kezdetben a zsidóság asszimilációját kívánatosnak tartó 19. századi liberalizmus szabta igen szűkre a mozgalom mozgásterét, folyamatosan arra kényszerítve tagjait, hogy hazafiságukat bizonygassák. A neológia az integrációs modellt a második világháború végéig fenntartotta, így a cionisták elutasítása állandósult. A nemzeti eszme a neológ establishmenten belül az elemzett időszakban nem vált elfogadhatóvá.

Az ortodoxia főként azért utasította el a gondolatot, mert az vallási alaptételekkel ütközött. Az intézményes elutasítás ellenére a mozgalom fő táborára mégis az ortodox közösségből került ki. A térképek és az elemzés alapján az ortodoxia és a cionizmus közötti szoros kapcsolat nyilvánvaló. Az ortodoxok

nem, vagy csak részben asszimilálódtak, az általuk megalkotott vallási törvényekkel körülbástyázott tradíció határozta meg életüket. Eszmerendszerüknek mindig is része volt az egységes zsidó nép feltételezése, a Cionba való visszatérés gondolata, valamint a visszatérés Izrael földjére – mint az integráció, a szekularizáció elleni védekezés egyik formája.¹²³ Innét könnyebben eljutottak a cionizmusig, mint egy asszimilált közegből. Mi több, néhány történész a zsidó nemzeti mozgalom keletkezését a magyarországi zsidó ultraortodoxiából vezeti le.¹²⁴

A cionizmust emellett a nem zsidó helyi elit is elutasította, mivel ők az asszimilációs szerződés¹²⁵ felrúgásaként érezték a zsidók nemzeti szervezkedését. Ez a lojalitás-kritika az antiszemitizmus növekedése és a világháború utolsó éveiben egyre hangosabb zsidóellenes retorikába fulladt. A századfordulón a magyar, főként az egyházi-konzervatív értelmiség a cionista zsidó állam lojalitását kérdőjelezte meg, 1918–1919-ben már a cionistákban megtestesülő zsidó nemzet államvesztő törekvéseivel riogatott. Mivel a kis cionista zsidó mozgalmat általánosítva rávetítették a teljes magyar zsidóságra, egy áthallásos antiszemita közbeszédet hoztak létre. A zsidóellenes diskurzus táplálói eközben azzal védekeztek, hogy ők csak az etnikai alapon szerveződő zsidóság ellen emelnek szót. Zsidó részről mind az integráció hívei, mind pedig a cionisták igyekeztek államhűségük bizonyításával elmentmondani nekik. Mindez azonban főleges erőfeszítés volt; az olvasók jó része ekkor már nem tett különbséget zsidó és (cionista) zsidó között.

Az elemzett cionistaellenes agitáció, valamint az annak nyomán kialakult polémia nem következtetett a helyi cionisták aktivitásából, mivel számuk és teljesítményük csekélynek számított. A cionistaellenességbe bujtatott antiszemitizmus jelenségét leginkább Katona Attilának a vasi események alapján tett megállapításával lehet magyarázni, amely szerint ebben az időszakban jelentősebb átalakuláson ment át a honi antiszemita érvelés és mozgalom.¹²⁶ A kutatás térben történő kiterjesztése azt sugallja, hogy a zsidóellenes közbeszéd átmenetet képezett az addig hangoztatott antikapitalista retorika és a később faji alapú kirekesztés között. Talán érdemes újragondolni s esetleg revideálni azt a nézetet, hogy a csupán a Horthy Miklós nevével fémjelzett időszakban tették a zsidóságot a forradalom, a tanácsköztársaság és a történelmi Magyarország széthullásának általános felelőssévé.¹²⁷ E narratíva alapjai ugyanis már az események közepette meggyökeresedtek.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Levéltári források

- Magyar Nemzeti Levéltár
Kőszegi fióklevéltára. Tanácsköztársaság. (XVI).
10/ Kőszegi Járásbíróság iratanyaga. 5/ Kőszegi Járásbíróság iratanyaga.
Vas Megyei Levéltár. 440. 23. doboz 60. szám.

*Sajtó**(napi- és hetilapok, folyóiratok, közlönyök)*

<i>Dunántúli Hírlap</i>	1893–1945
<i>Egyenlőség</i>	1910–1944
<i>Felső-dunántúli Hétfői Újság</i>	1927–1934
<i>Győri Friss Újság</i>	1902–1918
<i>Győri Híradó</i>	1913–1916
<i>Győri Hírlap</i>	1886–1939
<i>Győri Nemzeti Hírlap</i>	1936–1945
<i>Hétfői újság – Reggel</i>	1917–1919
<i>Izrael Óra</i>	1918–1919
<i>Libanon</i>	1936–1943
<i>Magyarországi Cionista Szervezet</i>	1910
<i>Múlt és Jövő</i>	1917–1944
<i>Népakarát</i>	1917–1921
<i>Pápai Hírlap</i>	1903–1944
<i>Pápai Közlöny</i>	1904–1905
<i>Pápai Lapok</i>	1904
<i>Testvériség</i>	1918–1919
<i>Vasvármegye</i>	1904–1939
<i>Zsidó Szemle</i>	1910–1938

*Monográfiák, könyvek, tanulmánykötetek,
és disszertációk*

- AVINERI, Shlomo: *A modern cionizmus kialakulása. A zsidó állam szellemi gyökerei*. Budapest, Századvég Kiadó, 1994.
- CSUNDERLIK Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tártárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában*. Budapest, Napvilág kiadó, 2019.
- EMED, Alexander: *A magyarországi cionista mozgalom története (1902–1948)*. Budapest, Bethlen Téri Füzetek 8., 2002.
- FROJIMOVICS Kinga: *Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2008.
- FROJIMOVICS Kinga: *Szétszakadt történelem: zsidó vallási irányzatok Magyarországon, 1868–1950*. Budapest, Balassi Kiadó, 2008.
- GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.
- HARSÁNYI László: *A Kőszegi zsidók*. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselője, 1974.
- HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2018.
- HEIMLER, Eugene: *Night of the mist*. London, The Bodley Head, 1959.
- HERTZBERG, Arthur: *The Zionist Idea*. New York, Atheneum, 1981.
- HOFFMANN János: *Ködkárpit. Egy zsidó polgár följegyzései 1940–1944*. Szombathely, Szombathelyi memoárok, 2001. 97.
- KARÁDY Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*. Budapest, Replika Kör, 2000.
- KATONA Attila: *Zsidóság és zsidókérdés Vas vármegyében 1910–1958*. Doktori disszertáció. Pécs, Pécsi Egyetem, 2008.
- KATZ, Jacob: *Jewish Emancipation and Self-emancipation*. New York, Jerusalem, 1986.
- KELBERT Krisztina: *Szemtől szemben. Képek a szombathelyi zsidóság történetéből*. Szombathely, Yellow Design Ltd., 2016.
- KEMÉNY József: *Vázlatok a győri zsidóság történetéből*. Győr, szerzői kiadás, 1930.
- KERECSENYI Zoltán: *„Őrzők, vigyázatok a strázsán...”*. Pápa, A Pápa és Környéke Zsidó Kulturális Hagyományörző Egyesület, 2009.
- KONRÁD Miklós: *A zsidók áttérése Magyarországon a reformkor és az első világháború kitörése között*. Doktori disszertáció, Debreceni Egyetem, 2011.
- LANG JEHUDA Gyula: *A Pápai zsidók emlékkönyve. A mártírhalált halt pápai és környékbeli zsidók emlékére*. Az Izraelben élő Pápai Zsidók Emlékbizottságának kiadása. Tel-Aviv, 1974.
- LINKSZ Izsák: *A családi boldogság forrása*. Kőszeg, szerzői kiadás, 1929.
- LÖWINGER Ábrahám Albert: *Vasi Zsidók. A vasi zsidók emlékére a mártírhalált szenvedett vas megyei zsidóságnak*. Jeruzsálem, 1974.
- NAGY István: *Quiritatio. Sikoly. Győri zsidó tragédia 1938–1945*. Győr, Győri Zsidó Hitközség, 2010.
- NOVÁK Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest, Múlt és Jövő Alapítvány, 2000.
- PIETSCH, Walter: *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1999.
- SHAPIRA, Anita: *Israel. A History*. Waltham, Brandeis University Press, 2012.
- SZALAI Antal: *A pápai zsidóság asszimilációs törekvései és polgárosodása 1600–1944*. Jókai Füzetek, 37., Pápa, 2003.

- ZAHAVI, Zvi: *From the Hatam Sofer to Herzl: A history of "Love of Zion" and the Beginnings of Zionism in Hungary, Transylvania, Slovakia, Carpathian-Rus, Northern Yugoslavia and Burgenland, 1799–1904*. Jerusalem, 1972.
- ZIMA András: *A történetiség új rendje a budapesti magyar nyelvű neológ és cionista sajtóban 1882–1938*. Doktori disszertáció, Budapest, OR-ZSE, 2013.
- Cikkek, tanulmányok*
- G. SZENDE Katalin: „Ember az embertelenségben”. Interjú Weinberger Ernővel, a háború előtti utolsó soproni zsidó tanítóval. *Soproni Szemle*, 1995. 49. évf. 1. sz. 57–62.
- GÁBOR (GRÜNGOLD) Pálné: Visszaemlékezés. In: Nagy István: *Quiritatio. Sikoly. Győri zsidó tragédia 1938–1945*. Győr, Győri Zsidó Hitközség, 2010. 228–236.
- GÁRDONYI Máté: Az antiszemitizmus funkciója. Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképében. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó, 2005.
- GROSZ Ezra (Ernő): A cionizmus előfutárai Győrött. In: Nagy István: *Quiritatio. Sikoly. Győri zsidó tragédia 1938–1945*. Győr, Győri Zsidó Hitközség, 2010. 240–243.
- HABER, Peter: Pozsonytól Budapestig: a magyarországi cionizmus kezdetei 1897 és 1904 között. In: Bassa László (szerk.): *Ottthonkeresők, ottthonteremtők. Zsidó társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2001.
- HARASZTI, György: „Cionizmus a Történelemtudományban.” *Múlt és Jövő*, 1993, 4. sz. 101–106.
- HORVÁTH József: Fejezetek a győri nyomdászat történetéből. *Magyar Grafika*. 2017. 6. sz. 62–68.
- KÁDÁR Gábor–VÁGI Zoltán: Forradalmak kora: antiszemita pogromok és atrocitások 1918–19-ben. *Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont*. (http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=145:forradalmak-kora-antiszemita-pogromok-es-atrocitasok-1918-19-ben-&catid=15:tanulmanyok letöltve 2020. június 10.)
- KÁDÁR Gábor–VÁGI Zoltán: Zsidóellenes attitűdök és antiszemita erőszak a 19–20. század fordulójának Magyarországon. *Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont*. (http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=144:zsidoellenes-attitudoek-es-antiszemita-erszak-a-19-20-szazad-fordulojanak-magyarorszagan-&catid=15:tanulmanyok letöltve: 2020. június 10.)
- MILLER, Michael: Zionism in Hungary. Review of Die Anfänge des Zionismus in Ungarn (1897–1904), by Peter Haber. *East European Jewish Affairs*, 2004. 34. évf. 2. sz.
- SILBER, Michael: Natonek József, egy korai cionista portréja. *Múlt és Jövő*, 2018. 2–3. sz. 14–29.
- MISLOVICS Erzsébet: A magyar ortodoxia a századfordulón (1891–1906) az ortodox hetilap, a Zsidó Híradó alapján. *Múlt és Jövő*, 2006. 2. sz. 57–68.
- NOVÁK Attila: A cionista pillanat. *Szombat*. 2019. január 26. (<https://www.szombat.org/tortenelem/a-cionista-pillanat-letoltve>: 2020. június 14.)
- OLOSZ Levente: A cionizmus kezdetei Erdélyben (1900–1918). In: Fazekas Csaba (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből*. Budapest, Milton Friedman Egyetem, 2019. 107–120.
- PATAI Raphael: Cionizmus: Előfutárok, alapítók, ellenfelek. *Múlt és Jövő*, 1993. 4. sz.
- PÉCSI Tibor: Legyen nemzetiség! Cionista követelés 1918 végén. *Archívnet.hu*. 2019. 19. évf. 3. sz. (<https://archivnet.hu/legyen-nemzetiseg-cionista-koveteles-1918-vegen> letöltve: 2020. június 3.)
- RAJ Ferenc: Combating Two Enemies, the Anti-Semites and the Zionists: Assimilated Hungarian Jews' Struggle against Alienation. *Studia Judaica*, 2010. 18. sz. 212–228.
- SCHWEITZER Gábor: A hazai cionizmus hőskorszáka. Avagy miért nem kellett Herzl a magyar zsidóknak. In: Varga László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Budapest, Pannonica, 2005.
- SILBER, Michael: Alliance of the Hebrews, 1863–1875: The diaspora roots of an ultra-Orthodox proto-Zionist utopia in Palestine. *The Journal of Israeli History*, 2008. 27. évf. 2. sz. 119–147.
- STEINER Ilona: Egy zsidó leány élete. In: Nagy István: *Quiritatio. Sikoly. Győri zsidó tragédia 1938–1945*. Győr, Győri Zsidó Hitközség, 2010. 246–249.
- SZÁNTÓNÉ BALÁZS Edit: A Heimler család. Elhangzott a „Méltatlanul elfeledve...” című, 2004 Magyar Tudomány Napi konferencián. *OR-ZSE Közlemények*. (Budapest, 2004. november 24-én). (<https://www.or-zse.hu/resp/balazsedit-heimler-csalad-mtud2004.htm> letöltés: 2020. május 03.)
- KARDERS, Tovah: A cionista mozgalom Győrött 1925–1942 között. In: Nagy István: *Quiritatio. Sikoly. Győri zsidó tragédia 1938–1945*. Győr, Győri Zsidó Hitközség, 2010. 243–246.
- VESZPRÉMY László Bernát: „Ha én zsidó lennék, cionista lennék”. Prohászka Ottokár és a keresztény cionizmus kérdései. *Egyháztörténeti Szemle*. 2017. 18. évf. 2. sz. 93–109.

VESZPRÉMY László Bernát: Baloldali antiszemitizmus, anticionizmus és a zsidó vagyon államosítása a Tanácsköztársaság idején. *Századok*, 2019. 153. évf. 5. sz. 887–916.

VESZPRÉMY László Bernát: Trianon és cionizmus – Nemzeti katasztrófa és nemzeti újjászületés. *Szombat*. 2017. június 21. (https://www.szombat.org/politika/trianon-es-cionizmus-katasztrófa-es-ujjaszuletes#_ftnref7 letöltve 2020. június 24).

ZIMA András: Régi Zsidó periodikák. *Vallástudomány*, 2007 <http://www.or-zse.hu/resp/zima-zsperiodika2007.htm> letöltve: 2020. május 29.)

Weboldalak

Roth Mose Arje-szócikk. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa. (<http://jmvk.papa.hu/node/12024> letöltve: 2020. május 28.)

Neuwirth Imre (1894–1955) emlékének állított weboldal. (<https://www.qsl.net/hg5acx/neuwirth.htm> letöltve: 2020. május 29.)

Soproni hitközség szócikk. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. (<http://archives.milev.hu/index.php/soproni-hitkozseg;isaar> letöltve: 2020. június 5.)

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány elkészítését a Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete támogatta.
- ² KATZ, 1986, 90.
- ³ HARASZTI, 1993, 102.
- ⁴ SHAPIRA, 2012, 5–14.
- ⁵ AVINERI, 1994, 107–108.
- ⁶ SCHWEITZER, 2005, 156.; PATAI, 1993, 28.; NOVÁK, 2000.; HABER, 2001.; RAJ, 2010.; EMED, 2002.,
- ⁷ MILLER, 2004, 182.
- ⁸ OLOSZ, 2019, 109.
- ⁹ KONRÁD, 2011, 247.; Harsányi, 1974, 147.
- ¹⁰ FROJIMOVICS, 2008, 82; Soproni hitközség szócikk.
- ¹¹ Győri cionisták. *Dunántúli Hírlap*, 1904. július 5., 1–2.
- ¹² Zsidó ifjak egylete Győrött. *Dunántúli Hírlap*, 1904. július 3., 4.; A győri cionisták szervezkedése. *Dunántúli Hírlap*, 1904. augusztus 2., 3.
- ¹³ KATONA, 2008, 64.
- ¹⁴ SZÁNTÓNÉ BALÁZS, 2004.
- ¹⁵ Cionisták értekezése. *Vasvármegye*, 1904. szeptember 24., 3.
- ¹⁶ HEIMLER Ernő: A cionizmus. *Vasvármegye*, 1904. szeptember 18. 3.
- ¹⁷ SOLTÉSZ Adolf: Magyarországi sionizmus. *Egyenlőség*, 1897. október 31., 1–2; GERÓ Ödön: Még egyszer a sionizmus. *Egyenlőség*, 1897. július 18., 1–2.; VÉSZI József: Cionizmus magyar földön. *Egyenlőség*, 1902. április 13., 1–2.

¹⁸ SCHWEITZER, 2005, 159.

¹⁹ Zsidó ifjak egylete Győrött. *Dunántúli Hírlap*, 1904. július 3., 4.

²⁰ A győri cionisták szervezkedése. *Dunántúli Hírlap*, 1904. augusztus 2., 3.

²¹ Felelet Győröböl. *Egyenlőség*, 1904. augusztus 14., 7–8.

²² A győri cionisták. *Dunántúli Hírlap*, 1904. augusztus 11., 1–2.

²³ A zsidó ifjak. *Győri Hírlap*, 1904. július 8., 1–2.

²⁴ BOKOR Ármin: Ismét a cionizmusról. *Győri Hírlap*, 1904. július 22., 1.

²⁵ Győr magyarjaihoz a cionistákról! *Dunántúli Hírlap*, 1904. augusztus 18. 2–3.

²⁶ *Uo.*

²⁷ Mardochai MAIEHUD: A győri zsidókhöz. *Egyenlőség*, 1904. augusztus 7., 2–3.

²⁸ A cionizmus kérdéséhez. *Győri Hírlap*, 1904. július 23., 1.

²⁹ Hazafiatlanok. *Győri Hírlap*, 1904. augusztus 5., 1.

³⁰ Az összekötő kapocs. *Vasvármegye*, 1904. december 6., 1.

³¹ HEIMLER Ernő: A cionizmus kérdéséhez. *Vasvármegye*, 1904. december 7., 4.

³² BERSTEIN Béla: A cionizmus és a magyar zsidóság feladata. *Egyenlőség*, 1904. szeptember 4., 3–4.

³³ Szerény kérdés a cionizmus lényegéről. *Pápai Közlöny*, 1904. július 17., 2.

³⁴ LANG JEHUDA, 1974, 66.

³⁵ Roth Mose Arje-szócikk.

³⁶ Makkabeus-ünnepély. *Pápai Hírlap*, 1903. december 19., 6.

³⁷ Emlékünnep. *Pápai Közlöny*, 1904. augusztus 14., 5; Emlékünnep. *Pápai Közlöny*, 1904. július 31., 5.

³⁸ Cion ünnepély. *Pápai Közlöny*, 1905. április 30., 5.

³⁹ A cionegyesületből. *Pápai Lapok*, 1904. március 6., 6.

⁴⁰ SZALAI, 2003, 51.

⁴¹ LANG JEHUDA, 1978, 22–23.

⁴² Győr. *Zsidó Szemle*, 1910. július, 13–14.

⁴³ Kapuvár. *Zsidó Szemle*, 1910. július. 14.

⁴⁴ Sopron. *Zsidó Szemle*, 1910. július. 14.

⁴⁵ Sopron. *Zsidó Szemle*, 1910. augusztus. 10.

⁴⁶ Lakompak. *Zsidó Szemle*, 1910. július. 14.

⁴⁷ Nagymárton. *Zsidó Szemle*, 1910. július. 14.

⁴⁸ Szombathely. *Zsidó Szemle*, 1910. július. 14.

⁴⁹ KATONA, 2008, 65.

⁵⁰ Kőszeg. *Zsidó Szemle*, 1910. július. 14.

⁵¹ Szombathely. *Zsidó Szemle*, 1910. október, 8.; Győr. *Zsidó Szemle*, 1912. április 15. 13.; Győr. *Zsidó Szemle*, 1912. december 15., 11; A MCSZ győri csoportja. *Zsidó Szemle*, 1914. január 1., 13.; Szombathely. *Zsidó Szemle*, 1914. január 5.; Nyilvános előadás. *Győri Friss Újság*, 1913. március 15., 2.; Közgyűlés. *Győri Friss Újság*, 1913. június 28., 2.

⁵² Cionista gyűlés Szombathelyen. *Zsidó Szemle*, 1914. február 15., 11.

⁵³ Cionista mozgalom. *Győri Híradó*, 1913. július 1., 2.; Hanuka ünnepély. *Győri Híradó*, 1913. december 20., 2.; Herzl-gyászünnepély. *Győri Friss Újság*, 1914. július 21., 3.; Cionista gyűlés. *Győri Hírlap*, 1914. november 25., 4.

⁵⁴ Cionista hóbot. *Győri Friss Újság*, 1913. július 2., 1.

⁵⁵ Ne ítéljünk felületesen. *Győri Friss Újság*, 1913. július 6., 1–2.

- ⁵⁶ Az izraelita hitközségi választások. *Győri Friss Újság*, 1914. május 12., 1–2.
- ⁵⁷ Cionista mozgalom. *Győri Híradó*, 1913. július 1., 2.
- ⁵⁸ Dr. Erdélyi Jenő. *Zsidó Szemle*, 1915. szeptember 8., 9.
- ⁵⁹ Cionista Leányegyesület Szombathelyen. *Zsidó Szemle*, 1914. március 1., 12.
- ⁶⁰ Szombathelyi hírek. *Zsidó Szemle*, 1917. október 12., 7.
- ⁶¹ 1918 áprilisában Bató Lajos tartott előadást a Leányegyesület irodalmi délutánján. Lásd: Szombathely. *Zsidó Szemle*, 1918. április 19., 11.
- ⁶² A Szombathelyi Zsidó Leányegyesület. *Zsidó Szemle*, 1917. december 14., 6.
- ⁶³ ZIMA, 2007.
- ⁶⁴ ZIMA, 2013, 70–71.
- ⁶⁵ GROSZ, 2010, 242.
- ⁶⁶ GROSZ, 2010.; Győr. *Zsidó Szemle*, 1918. január 4., 15.; Tiferet Bachurim. *Izrael Óra*, 1917. december 14., 10.
- ⁶⁷ Tiferet Bachurim egyesület. *Izrael Óra*, 1918. február 1., 2.
- ⁶⁸ HORVÁTH, 2017, 64–65.; Neuwirth Imre (1894–1955) emlékének állított weboldal. ZIMA, 2007.
- ⁶⁹ Célunk. *Izrael Óra*, 1917. december 14., 1.
- ⁷⁰ NEUWIRTH Imre: Nemzet vagy vallás? *Izrael Óra*, 1917. november 30., 1–3.; NEUWIRTH Imre: Hanuka. *Izrael Óra*, 1917. december 7., 1.
- ⁷¹ Olvasóinkhoz. *Izrael Óra*, 1918. február 1., 1.
- ⁷² GROSZ, 2010, 243.
- ⁷³ PATAL, 1993, 28.; SCHWEITZER, 2005, 156–164.
- ⁷⁴ HABER, 2001, 181–182.
- ⁷⁵ HATOS, 2018, 81–82.
- ⁷⁶ A zsidó. *Népakarat*, 1917. október 7., 2.
- ⁷⁷ Az antiszemita mozgósítás. *Népakarat*, 1918. augusztus 11., 3.
- ⁷⁸ HATOS, 2018, 82.
- ⁷⁹ GÁRDONYI, 2005, 195.
- ⁸⁰ GÁRDONYI, 2005, 195–196.
- ⁸¹ Komoly szavak az antiszemizmusról. *Dunántúli Hírlap*, 1918. augusztus 23., 1–2.
- ⁸² Őrszem. *Dunántúli Hírlap*, 1918. szeptember 22., 1.
- ⁸³ Igaza van-e Prohászknak? *Dunántúli Hírlap*, 1918. október 6., 1–2.; Az Egyenlőség és a katonaszökevények. *Dunántúli Hírlap*, 1918. október 10., 1–2.
- ⁸⁴ Prohászka és a zsidók kikeresztelkedése. *Dunántúli Hírlap*, 1918. október 17., 1–2.
- ⁸⁵ Prohászkat nem üdvözlük – hanem üdvözlük. *Hétfői újság – Reggel*, 1918. szeptember 22., 2; Győrvármegye üdvözlő Prohászkat. *Dunántúli Hírlap*, 1918. szeptember 22., 1.
- ⁸⁶ Quo usque tandem? *Hétfői újság – Reggel*, 1918. szeptember 24., 2.
- ⁸⁷ *Uo.*, 4.
- ⁸⁸ VESZPRÉMY, 2017, 106.
- ⁸⁹ KÁDÁR-VÁGI, 2013, 90.
- ⁹⁰ HATOS, 2018, 81–82.
- ⁹¹ KÁDÁR-VÁGI, 2013, 107–108.
- ⁹² Pogromot akarnak. *Testvériség*, 1918. december 19., 1.
- ⁹³ KATONA, 2008, 98–100.
- ⁹⁴ KATONA, 2008, 101.
- ⁹⁵ HATOS, 2018, 205–206; NOVÁK, 2019.
- ⁹⁶ HATOS, 2018, 292.; PÉCSI, 2019.
- ⁹⁷ Sopronmegyei védelmi bizottság. *Zsidó Szemle*, 1918. november 22., 14.
- ⁹⁸ OLOSZ, 2019, 115–116.
- ⁹⁹ Cionista élet. *Zsidó Szemle*, 1918. november 8., 13.; Győri cionisták. *Zsidó Szemle*, 1918. november 22., 14.
- ¹⁰⁰ Cionista élet Győrött. *Zsidó Szemle*, 1918. december 29., 11.; MCSZ győri csoportja. *Zsidó Szemle*, 1919. január 26., 12.
- ¹⁰¹ Győri cionista csoport. *Zsidó Szemle*, 1919. március 2., 11.
- ¹⁰² Zsidó Leányegyesület Szombathely – levél. *Zsidó Szemle*, 1919. január 26., 12; A szombathelyi ifjúság forrongása. *Zsidó Szemle*, 1919. február 16., 14.
- ¹⁰³ A szombathelyi cionista ifjúság. *Zsidó Szemle*, 1919. március 9., 12.
- ¹⁰⁴ KERECSENYI, 2009, 25.
- ¹⁰⁵ KATONA, 2008, 101–102.
- ¹⁰⁶ LINGAUER Albin: Testamentum. *Vasvármegye*, 1918. november 20., 1.
- ¹⁰⁷ LINGAUER Albin: Zsidó nemzetiségi mozgalom, *Vasvármegye*, 1918. december 1., 1.
- ¹⁰⁸ KATONA, 2008, 104.
- ¹⁰⁹ Hangok a túlsó oldalról. *Vasvármegye*, 1918. december 20., 1.
- ¹¹⁰ LINGAUER Albin: Vita a zsidó nemzetiségi kérdés körül. *Vasvármegye*, 1918. december 8., 1–2.
- ¹¹¹ Pogromot akarnak. *Testvériség*, 1918. december 19., 1.; KOVÁCS József: Engem is agyoncsaptak? *Testvériség*, 1919. január 9., 2.
- ¹¹² SZÁSZ Ernő: A hírlapírás szarvasbikája. *Testvériség*, 1918. december 15., 3–4.
- ¹¹³ Nemzeti szervezkedés. *Vasvármegye*, 1919. január 29., 1.
- ¹¹⁴ Egy zsidó lap a zsidó nemzetiségi mozgalomról. *Dunántúli Hírlap*, 1918. december 5., 1–2.
- ¹¹⁵ Őrszem. *Dunántúli Hírlap*, 1919. január 12., 1.
- ¹¹⁶ PAÁL Jób: A magyar zsidók harca a cionisták ellen. *Győri Újság*, 1919. január 29., 1.
- ¹¹⁷ BENEDEK Vilmos: A magyar zsidók harca a cionisták ellen. *Győri Újság*, 1919. január 31., 2.
- ¹¹⁸ PAÁL Jób: Még egyszer a cionisták. *Győri Újság*, 1918. február 8., 3.
- ¹¹⁹ VESZPRÉMY, 2019, 902–903.
- ¹²⁰ KATONA, 2008, 125.
- ¹²¹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL), Kőszegi fióklevéltára. Tanácsköztársaság. (XVI). 10/ Kőszegi Járásbíróság irata. 5/ Kőszegi Járásbíróság irata. 1919. május 15. 3. főlíó.
- ¹²² PIETSCH, 1999, 89–91.
- ¹²³ SILBER, 2008, 119–147.; PIETSCH, 1999, 89–98.; ZAHAVI, 1972.
- ¹²⁴ Az asszimilációs szerződés fogalmát Karády Viktor alkotta meg. E nézet szerint a honi zsidóság és a hatalmi kulcspozíciókat kisajátító keresztény elit alkut kötött. Ennek értelmében a politikai elit a zsidóság számára biztosítja a jogilag rendezett polgári státust (az integrációt), cserébe a zsidók vállalják a tömeges asszimilációt és a feltétlen államhűséget, ezzel is növelve a magyar népesség arányát a soknemzetiségű államban. Lásd: KARÁDY, 2000, 12–15.
- ¹²⁵ KATONA, 2008, 94.
- ¹²⁶ GYURGYÁK, 2001, 98.; CSUNDERLIK, 2019, 175.

Hajdu Tibor

Korszerű előrelépés az 1919-es

Tanácsköztársaság történetírásában

(Hatos Pál: *Rosszfiúk világforradalma.*

Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története.

Jaffa, Budapest. 2021. 608. p.)

Hatos Pál könyve jelentős lépés előre a Tanácsköztársaság sokat vitatott historiográfiájában. Túl szép stílusán, ötletgazdagságán, új kutatásain és más eredményein túl azzá teszi, hogy az eddigi összefoglalásoktól eltérően igyekszik minden lényegeset valóság-hűen megírni. Nem azt mondom ezzel, hogy „objektív”, mert háborúról, forradalomról nem lehet objektíven írni; valamelyik oldalon csak kell állni: a szerző szükségesnek látja-e a forradalmat, felkelést áldozataival együtt. Hatos nem rokonszenvez a Kommünnel, ez már a címből is kiderül. Amiben különbözik a legtöbb korábbi feldolgozástól, hogy leplezetlenül kimondott véleménye, értékelése mellett igyekszik a tényekhez ragaszkodni, akkor is, ha azok nem illenek koncepciójához. Akinek ez sikerül, az emeli a magyar történetírás színvonalát.

Eddig többnyire a Tanácsköztársaságot elítélő, nem ritkán rágalmozó, vagy ellenkezőleg, fényes oldalát kiemelő műveket olvashattunk – a magamét is¹ –, a tárgyyszerűséget elérni nehéz, de nem lehetetlen. Kérdés, hogy érdemes-e „objektivitásra” törekedni. A történész elrejtheti saját véleményét, de ezáltal éppen az olvasó orientálásáról mond le. Hatos nem rejti el szubjektív véleményét, de ragaszkodik a tényekhez – talán ezzel többet tud meg az olvasó, mintha a szerző az aligha elérhető „teljes objektivitás” ködébe burkolózna.

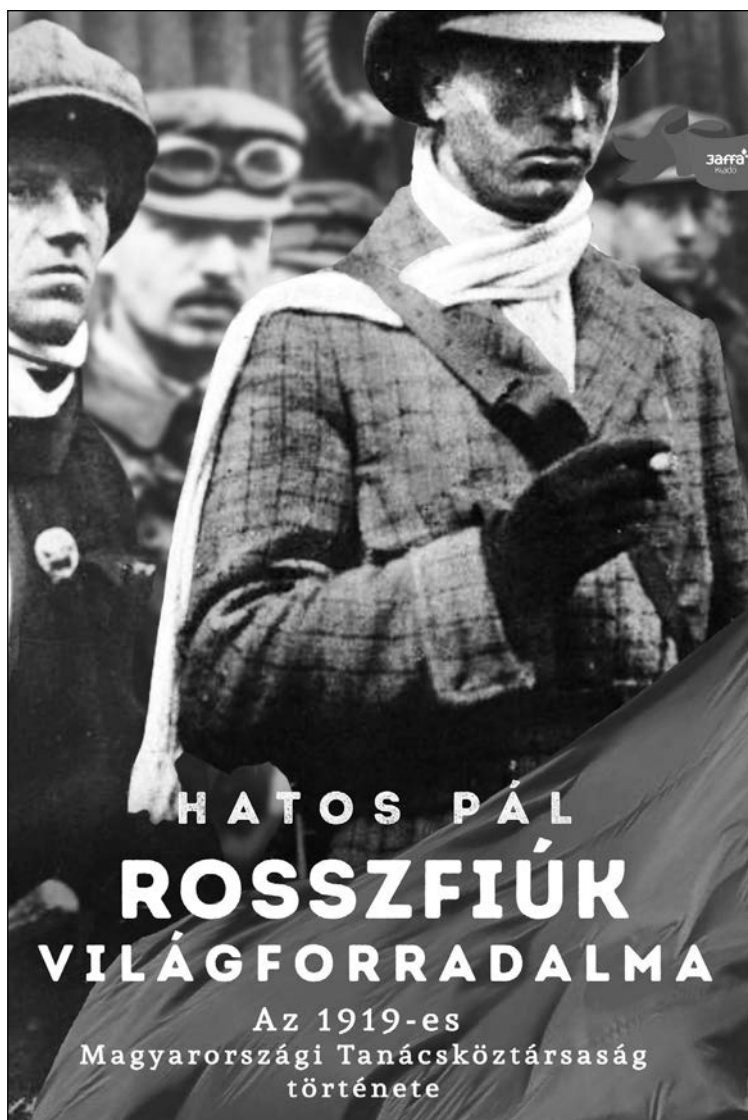
Ezzel jár, hogy szemben a gyakran megfogalmazott véleménnyel, mely szerint a Tanácsköztársaság „nem része a magyar történelemnek”, Hatos leszögezi: „a Tanácsköztársaság történetét sokan zárnák ki a magyar történelemből, pedig akarjuk, nem akarjuk, része annak.” Ehhez hozzáfűzhetném: miután ma már általános vélemény, hogy 1919-ben a Tanácsköztársaság a világháború nélkül nem jön létre, azt azért senki sem állítja, hogy a világháború nem része a magyar történelemnek.

A *Múlt és Jövő* olvasóit bizonyára érdekli, mit olvashatunk Hatos könyvében a Tanácsköztársaság egyik legvitatottabb „kérdéséről”, az ún. zsidókérdésről. Hatos erről is tárgyilagosan ír, annyiban talán túl sokat is, hogy ez a „kérdés” igazán nem magyar, hanem közép- és kelet-európai probléma, számos vonása közös nálunk, Ausztriában, Németországban és Oroszországban, írtak is róla eleget. Erre Hatos is utal, megjegyezve, hogy a bolsevik-ellenes szocialisták nagy része is zsidó származású volt, így Lenin merénylője is. Arra, hogy mennyire indokolatlan volt nálunk a zsidóságot a kommünnel azonosítani, Hatos példaként hozza: a Horthyhoz csatlakozott első tiszti század fele kezdetben zsidó tisztekből állt, csak később szólították fel őket udvariánisan távozásra. (Ehhez hozzá tenném: a érettségizett zsidó fiatalok nagy része a békében tartalékos tiszti vizsgát tehetett, de nem nevezték ki tisztnak, a háborúban aztán velük enyhítettek a tiszthiányon. Ez feszültséget váltott ki a túlnyomórészt keresztény hivatásos tisztek körében, így a Horthy-hadseregben végül igen kevés zsidó származású tiszt maradt.) A zsidóság politikai megosztottságának bizonyítására felhossa, hogy a szegedi hitközség egy ideig pénzelte Horthy szervezkedését. Hogy a zsidó tőkésnek nem voltak kommunisták, azt felesleges bizonyítani. Az antiszemita hangulat azonban a háború előtt kialakult, ha nem előbb, a zsidó agitátorok emlegetése már azon alapult. Felesleges olyan sztereotípiákat idézni, hogy a zsidók piszkosak; Kassáknak, ellenkezőleg, Révai arany karperece volt visszatetsző. Hatos kitér arra is, hogy a Tanácsköztársaság szereplői végig kiemelkedő szerepet játszottak a Horthy-korszak politikusaik és propagandistáik aljas antiszemita példatárában, megfelelően jellemezve annak színvonalát.

Az őszirózsás forradalommal nem kívánok foglalkozni, hiszen erről Hatos már sikeres könyvet írt. Talán csak egy kérdésben követte teljesen Hatos a Tanácsköztársaság történetírásának a párt-harcokból visszamaradt beidegződéseit, amelyek azt igyekeztek két oldalról bizonygatni, hogy a kommunista és szociáldemokrata pártoknak nem sok közük volt egymáshoz. (Nem térnék ki arra, hogy ez a hagyomány a mai szocialista irodalomban is visszatér.) Hatos egyszerre követi a szociáldemokrata és a kommunista hagyományt, mikor úgy ábrázolja a Kommünt, mint amiben a Kommunista Párt volt a domináns erő, noha mint a tények ismerőjének tudnia kell: nem így volt; Hatos színvonalához nem illik az olyan hamis és ízléstelen pesti viccre hivatkozni, mely szerint Garbai Sándor, az egyik legtekintélyesebb szakszervezeti vezető „csak azért lett a Kormányzótanács feje, hogy sábeszkor legyen valaki, aki aláírja az aktákat”, és valójában kevés befolyása volt. Pedig a szociáldemokrata vezetőknek mind a Tanácsköztársaság megalakításában, mind lemondásában döntő szerepük volt.

Hatos elfogadja a szociáldemokraták mentegetőzését, miszerint nem ismerték a kommunista vezetőket. Hogyne ismerték volna Kun Bélát – Buchinger emlékirataiban hosszan nosztalgiazik a fiatal Kun Béláról –, hogyne ismerték volna az olyan szakszervezeti vezetőket, mint Szántó Béla, Vántus Károly – aki 1907-től évekig az SZDP országos titkára volt – és sorolhatnám tovább; a prominens kommunisták kevés kivétellel az SZDP-ből jöttek. Amint az sem igaz, hogy a KP-ban „csak mutatóban akadt valódi fizikai munkás” (50.) – Chlepkó Ede, Cserni József, Hirossik János, Fiedler Rezső, Jancsik Ferenc, Karikás Frigyes, Rabinovics József talán nem volt munkás?

Elég nagyvonalúan kezeli a szerző a március 21. előtti hónap fontos eseményeit. Tévedés, hogy februárban a szociáldemokrata vezetők egységesen döntöttek Kun és társai letartóztatásáról (53.). A baloldaliak és a külföldön tartózkodó Kunfi utólag nem helyeselték, köztük Pogány sem. A minisztertanácsban Garami is kételkedését fejezte ki, tulajdonképpen csak Böhm volt határozott. Egy igen lényeges momentumot emelnék csak ki, amellyel mérsékeli a szociáldemokraták döntő szerepét, mi-

után március 21-re és a Vix-jegyzékre fókuszál: a szociáldemokraták, akik addig fő súlyt képeztek a Berinkey-kormányban, rádöbbsentek, hogy a választás után hatalmuk mérséklődhet. Az 1920-as választás eredményét ismerve, ma már tudjuk, hogy az addig lebecsült Nagyatádi Szabó István Kisgazdapártja a fejükre nőtt volna. A demokratikus választás elvi hívei olykor csalódnak a várható eredményben.

Magával kerül ellentmondásba Hatos, amikor tényszerűen leírja, hogy milyen erélyesen tiltakoztak a szociáldemokrata népbiztosok például a Kormányzótanács április 26-i ülésén az értelmetlen kivégzések ellen, vagy májusban Böhm és Haubrich hogyan érték el Cserny csapatának („Lenin-fiúk”) felosztatását. Vagyis nem egyszer eredményesen szembeszálltak a kommunisták túlzásaival.

Vitatható, hogy lebecsülően ír a kormány színvonaláról; nézetem szerint az nem maradt alatta a későbbi kormányok – akár a mai – színvonalának, tekintettel a később világhírűvé vált tudósokra. Ugyanakkor az első magyar kommunista kormányt nevezi a Kormányzótanácsot (92), noha pontosan tudja, hogy a szociáldemokrata tagok minden összetételben többségben voltak.

Valóságghűen írja le főleg a fővárosi lakásnyomort, az élelemhiányt és ezek szerencsétlen megoldási kísérleteit, bár nézetem szerint nem hangsúlyozza eléggé, hogy mindez elsősorban a világháború következménye volt, sokban hasonló a második világháborús háttérország szenvedéseivel, aminthogy a Kommün problémái és persze létrejötte is nagyrészt a világháború következményei voltak. Általában jónak találom a tények leírását, némi gonoszkodással együtt, amit az olvasó persze szívesen olvas. Ahol inkább lennének ellenvetéseim, az a tények teoretikus magyarázatának olykor elnagyolt kísérlete. Hogy Weiss Manfréd jobban szeretett dolgozni, mint gyártelepének egy-egy átlagos munkása, nem újság, de az ilyen nagy igazság nem köthető bármely korszakhoz, ahogy például az állandó mobilitás, Budapest társadalmi összetételének szüntelen változása sem – az ezzel járó nehézségekkel együtt.

Hogy a számos felvetett probléma közül csak egyet kommentáljak, szerintem elsősorban nem az volt a baj, hogy a pesti munkások vagy urbánus zsidó fiatalok nem ismerték a paraszti gondolkodást. A világháború éppen abban hozott változást, hogy a különböző közegből származó regrutákat összehozta, beszélgetéseikből sok mindent megtudtak egymásról, a frissen szerzett ismeretek mégsem szabadították meg a meggyőződéses marxistákat beidegződéseiktől, a városlakókat urbánus mentalitásuktól. Azt igazán mindenki tudta, hogy a parasztok többsége földosztást akar, de a lelkes agitátorok azért továbbra is meg akarták győzni őket, mennyivel jobb a szövetkezet. A hitbeli meggyőződést sem lehet egy jó előadással megváltoztatni (a rossz előadásokról nem is szólva).

Hitelesen írja le Hatos az ipari termelés problémáit, de míg a mérnökök forradalmi elképzeléseit jól bemutatja, a munkásság mentalitásáról meglehetősen sematikus képet fest. Persze mond az ember olyanokat, hogy „dolgozni senki sem szeret, sem én se senki más” – ráadásul ezt a közhelyet Garbai szájába adja, akinek nincs sikere Hatosnál –, a valóságban jobb volt a helyzet: a jó szakmunkás büszke volt a munkájára, ha kényszer nélkül nem is dolgozta agyon magát. „Az emberek, ha megtehetik, a semmittevés állapotában élnek” – idézi a

munkamániás Goethétől. A munkamorál valóban rossz volt általában, de ez nem a természetes állapot, hanem nagyrészt a háború, az anyagihiány, a spanyolnátha és rossz élelmezés következménye volt.

Megértőbb a szerző a parasztság problémáival, a vidék életével. Az irányítás fő hibái közé sorolja a nagy regionális különbségek figyelmen kívül hagyását, a sok, egymással is ellentétes központi rendelet kiadását és különösen a nagyszámú, sokszor kipróbálatlan politikai megbízott kiküldését. Ezek arrogáns fellépésükkel terrorizálták a tájékozatlan vidéki direktóriumokat – egy egyetértőleg idézett megjegyzés szerint a diktatúra inkább a politikai megbízottak, mint a proletariátus diktatúrája volt. Fenti problémákra számos jellemző példát hoz fel. Különös kedvvel hivatkozik groteszk jelenségekre – az egyházüldözés mellett a tájékozatlan helyi direktóriumot sokszor a pap (vagy a jegyző) irányítja. Vannak azonban problémák, amelyeket Hatos sem látszik teljesen érteni.

Így számomra érthetetlen ellenérzéssel kezeli a legindokoltabb első rendeletek egyikét, a törvénytelen gyermek státusának megszüntetését. Itt többnyire nem holmi erkölcsstelenségről volt szó, hanem adminisztratív problémákról, így a katonai szolgálatra még be nem sorozott legények házassági tilalmáról, vagy arról, hogy a katolikus egyház nem ismerte el a polgári jog szerint elváltak második házasságát.

Az irodalomról, művészetről szóló részek általában jók, de nem mentesek szerintem téves értékelésektől sem. Nem ő az első például, aki Kosztolányi antiszemitizmusáról ír, támaszkodva az ellenforradalmi *Új Nemzedék* hírhedt *Pardon*-rovatára. Nem nevezném Kosztolányit – zsidó feleségével és baráti körével – antiszemitának azért, mert jogos visszatetszést váltott ki belőle a túlzó fiatal újságírók álradikalizmusa. Úgy hiszem, félreérti Móricz Zsigmond soká publikálatlan 1919-es naplóját is. Móricz nyilván későbbi felhasználás céljából gyűjtötte, amit Leányfalun és útjain halott – így a korra jellemző rengeteg zsidózást is. De hogy gyűjtésének ezt a részét soha fel nem használta, ő, aki sosem céltalanul jegyzetelt, éppen azt bizonyítja, hogy nem kívánt a kor általános zsidózásában részt venni. Babitsról egy visszaemlékezés alapján azt írja, hogy „a cseh és román agresszió konzervatív hazafivá tette” (404.). Ez megalapozatlan állítás – Babits sohasem adta fel pacifizmusát 1914-től a Tanácsköztársaság bukásáig (vö. *Szittál-e lassú mérgeket* c. versével).

Nagy meglepéssel olvastam, ahogyan Hatos leleplezi Kratochvil Károlynak, a Székely Hadosztály parancsnokának önreklámizációját, s ezzel egy

máig viruló hazug legendát – az úgynevezett székelv rovásírás méltó párját. Nem Hatos fedezte fel, hogy a román megszállók legalább kétszerannyi magyart öltek meg, mint az ún. vörös terror, de neki talán még elhiszi a hazafias közvélemény. Ezért megbocsájtom neki, hogy például Kun Bélát „pesti hamiskártyásnak” nevezi – noha nem is volt pesti. A vörös terror talán túlzó bírálatára viszont feljogosítja, hogy reálisan összehasonlíttja, miként aránylott a Magyarországi Tanácsköztársaság terrorja az oroszhoz vagy a finn, a balti fehér terrorhoz. Kun iránti ellenszenvét azonban néhol nem tudja fékezni – így mikor Prónayhoz hasonlíttja (tudtommal Kun saját kezűleg nem gyilkolt); nem méltó továbbá a könyv színvonalához, mikor arról elmélkedik, hogy Kun magyar volt-e egyáltalán (396–399.).

Valóságghűen, túlzások nélkül írja le a szerző Horthy szerepét a szegedi ellenforradalmi mozgalomban. A ma terjedő Horthy-kultusz hatása csak annyiban jelentkezik, hogy szó sem esik a fegyveres ellenforradalom másik táborának vezérééről, a Horthynál 1919-ben nem kevésbé jelentős báró Lehár Antalról (a zeneszerző bátyjáról), aki azért szorult ki a politikából, mert ragaszkodott legitimistához, vagyis Habsburg-hű meggyőződéséhez.

Kivételes eset, amikor a jól tájékozott Hatos nyilván nem tudja, miért ölték meg a két Hollánt – apát és fiút. A katonák között ez az egyik leggyűlöltebb név volt. A fiatal Hollán – mint a felmentési ügyekért felelős HM osztályvezető – írta alá a szolgálat alóli felmentési kérések elutasítását a háború alatt. Persze a felmentéseket is – csak hogy a gyászoló család, érthető módon, nem arra emlékezett. Legalábbis vitatható, amit a III. hadtest visszavonásáról ír a júliusi tiszai támadás kezdetén – ezt a történetet Julier és mások is eltérően adják elő.

Hatos sem tudja pótolni a Tanácsköztársaság irodalmának nagy mulasztását, a Vörös Hadsereg halottai pontos számának megállapítását – ez a hadtörténetírás feladata lenne –, de legalább megközeleltető adatot próbál adni – ez is fontos eredmény –,

eszerint az elesettek „száma a legnagyobb harcok ideje alatt, május–júniusban körülbelül 450 volt.” (403.)

Vannak a szerző precizitásától elütő, szenvedélyes stílusával kapcsolatos meggondolatlan kitételek. Ezekkel nem érdemes foglalkozni, egy odavetett, felesleges megjegyzés azonban különösen bántó számomra. A mártír miniszterelnök Nagy Imréről – akinek semmi köze sem volt a Tanácsköztársasághoz – a forradalom utóélete kapcsán azt írja: „egykori moszkovita és társait feljelentgető NKVD ügynök Nagy Imre” (477.). Látott Hatos Pál ilyen feljelentést Nagy Imre kézírásával? Mert én nem láttam. Láttam célzásokat és gyanúsításokat. Viszont több egykori moszkovita biztosított arról, hogy ezek rágalmak. Azokat a dokumentumokat, amelyeket az akkori szovjet vezetés kedveskedett a rendszerváltás idején az MSZMP-vezetés rendelkezésére bocsátani, a mai napig nem hozták nyilvánosságra, hogy hozzáértő kutatók megvizsgálhassák.

Nagyban emeli a könyv színvonalát a részletes és alapos jegyzetapparátus és névmutató. Egy, ha úgy tetszik, személyes emlékezéssel korrigálnék egy jegyzetet, amely szerint az ún. TAGYOB-iratok „csak a rendszerváltást követően kerültek vissza eredeti őrzési helyükre” (484.). Nem a rendszerváltás után: rögtön Sztálin halála után, mikor a Párttörténeti Intézet levéltára szakszerű vezetés alá került.

Végző soron azt kell mondanom: bár az említettek kivétel van még a könyvnek vitatható személyes túlzásai, antipátiái, mégis jobb így, mintha a szerző gondosan kicentizte mondanivalóját; nagyobb hatással van az olvasóra – még azzal is, ha esetleg ellentmondásra készíti.

¹ HAJDU Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*, Budapest, Kossuth, 1969.

Bakó Endre

Arató András költői arcmása

1.

„Arató András, családi nevén Ackersmann (Kommandó, 1913. július 18. – Nagyvárad, 1945. május 14.) – költő, újságíró. Nagyvárad napilapoknál dolgozott, a Független Újság, Brassói Lapok, Korunk munkatársa. Verseiben pusztulástól félti a világot, a faji gyűlölködéssel szemben erkölcsi vallomást tesz zsidó „ősei” és magyar „hősei” mellett, a transzszilvanizmus híve, és cselekvően részt vesz a Vásárhelyi Találkozón. Hegedűs Nándor titkáraként kapcsolódik be a közéletbe, 1940 után mint a budapesti Magyar Nemzet belső munkatársa támogatja az antifasiszta ellenállást. Budapest ostroma alatt szerzett betegségében halt meg. Munkái: *Vállvetve* (családi nevén, Antal Hjalmárral, novellák, 1932); *Töredelmes vallomás* (versek, Szigligeti Társaság kiadása, 1938).¹

Nézzünk utána e megállapításoknak a tények valódi birodalmában! Születési helyéről érdemes megjegyezni, hogy Kommandó Kovászna megyei község, Románia egyik legmagasabban fekvő pontja, nehezen megközelíthető település, lakói ma is 94 százalékban magyarok. Innen származott el édesapja, aki Nagyváradon lett pék, s egy versutalás szerint Samunak hívták (*Másból születtek hőseim*). Verseskötetét édesapja emlékének szentelte, s emléket állított egy kedves, rokokós bájú etűdben anyai nagyanyjának is, aki megélte a nyolcvan évet, noha mostohája gonoszul bánt vele (*Nagyanyám – Károly bátyámnak*). Az *Anyám s az ibolya* című hangulatrománc nem tartalmaz családi vonatkozásokat.

Horváth Imre tanúsága szerint a nagyváradai „[Az] Esti Lapban megjelent vezércikkei a napisajtó szenzációjának számítottak.”² A Brassói Lapoknak és a Korunknak azonban nem volt újságíró munkatársa, ellenben az előbbiben 26, az utóbbiban 5 költeménye jelent meg.³ Részt vett a Vásár-

helyi találkozón (1937. október 2–4.): „az értekezlet sikeréért küzdő haladó, kommunista és antifasiszta mozgalom harcos értelmiségiei közül jelen volt Arató András” stb.⁴ Ott „a magyar kultúrájú zsidó ifjúság üdvözlését és csatlakozását tolmácsolta.”⁵ Október 3-án hozzászólt Pállfy Antal *Az iskolai nevelés, annak reformjai, az iskolán kívüli népművelés* című előadásához.⁶

Arató Andrást „Várad nevelte, a romlott, bűnös, rajongó, cinikus, bölcs és esztelen Nagyvárad. A szegény zsidó pék vékonydon-gájú fia először azokkal ismerkedett, akiket ez az éghajlat nemzett. Adyt szavalta, Dutkát, Juhászt. [...] Mit nevelhetett Várad egy lázas fiatalemberből, aki szegény és zsidó? Költőt! Mikor a költő ráébredt arra, hogy a szerelmes sorok nem tudják sarkaiból kifordítani a világot, eszmélkedni kezdett. Miután a szép szó, versek hímpora kevés ahhoz, hogy kipusztítsuk a rosszra hajlást, dölyföt, irigységet, a mérhetetlen butaságot, újságírói pályára lépett, mert harcolni akart.”⁷ Ezt maga a költő igazolja:

A vers, ha jó, a vers, ha rossz, csak játék, semmiség.
Ma acél kell. És fegyver kell. És gép. És gép.
Mire való a csengő rím, s zománcozott szavak?
Oly tehetetlen ma a szellem, mint a béna, vak

koldus, aki a sarkon áll és bambán kéreget.
S ha adnak, jó... ha nem adnak, lesi a kék eget.
Elhal a költő éneke a fegyverek között.
A múzsa meghalt. Vagy ha él, hát messze költözött.

[...]

Fuss merre látsz, hisz vész borít be völgyet s
csúcsokat.

[...]

Rémületes, vad vízió: az ember porba hull,
s az életen, a mindenségen innen s messzi túl;
a vers, ha jó, a vers, ha rossz, csak játék,

könnyű lom.

S bár érzem ezt, e vallomást is versben zokogom.
(*A vers, ha jó, a vers, ha rossz*)

Noha két lábbal a valóság talaján áll, hisz a költészet erejében. A vers ugyan nem gép, csak szellemi létező, éppen ezért elpusztíthatatlan, örökkévaló.

2.

Az úgynevezett „tragikus nemzedék” csoportjába tartozott, abba, amelyből többen nem éltek túl a fasizmust, a második világháborút. Nem ismerte tehát az élet harmóniáját, legfeljebb egy-egy pillanatnyi derűjét élte meg (*Vasárnapi idill*). Nem valamiért – valami ellen kellett életenergiáját elhasználnia. Egyetlen verseskötetét 1938-ban adta ki a Sziglieti Társaság *Törédelmes vallomás* címmel. Mindössze 29 költeményt vett fel a kis gyűjteménybe, néhányat elhagyott. Személyes adottságok és a kor nyomása következtében racionális elme, tapasztalati költő, versvilágnak háttere a valóságos élethelyzet, amely tele van veszéllyel, de nem menekül képzelt életdimenziókba, álomszigetekre, szembenéz a kor kihívásaival. Szívesen időzne a rímfaragás, a mesterség bensőséges szakmai légkörében, de felelősségérzete kiragadja belőle:

Rakd csatarendbe rímeid,
indulj rohamra végre.
A férfi sorsa harci sors,
nem vagy sebektől védve.
(*Rímek közt...*)

Mint a fentebb idézett, *A vers, ha jó...* bizonyítja, Arató helyzettudata szeizmográfként működött! Pontosan érzékelte, hogy apokaliptikus idők jönnek, a fasizmus és a bolsevizmus egyaránt háborúra készül:⁸

Egy világ készül nagy halálra. Harsogó torok
szavát a fegyver szeli ketté s zúgó záporok
nyomában dörgő orkán kél. Apokaliptikus
idők jöttéről bőg a kürt, ha lábad bírja, fuss...

Szinte mindig ő maga a versek lírai beszélője, vagy egy általános alany, de sohasem stilizált „én”. Vagyis a szereplírárt mellőzi, „alanyi költő”, ám privát énjét nem helyezi a középpontba, látóköre túl-

mutat a személyes horizonton, életrajzi adatokkal nem terheli versvilágát. A magáról festett szellemi önportrék itt-ott árnylatnyi eltérést mutatnak, ami nem bizonytalanság; éppenséggel lélektanilag így hiteles a jellem tükörképe, hiszen koherens identitás csak retorikus zöngeményekben létezik. Bélteky László szerint szenvedélyes egyéniség volt.⁹ Oly egyedül állónak érzi magát, „Mint Krisztus a feszületen” (*Mint Páriában az idegen*). Társtalanságát a kiveret kutyaééhoz hasonlítja (*Kiveret kutya*). Mit tehet az egyes ember, a költő a vészterhes világban, ha mindent tud? Olykor bizony „hallgat aljasul” (*Beismerem*). Az *Ajtók előtt* szimbólumával az „Előtted minden zárva van” sanyarú élettapasztalatát panaszozza. Az *Országúti dal* csattanója önironiába fut: „Ezt érdemteltem: mulyák így járnak. / Születtem volna én is madárnak.” Máskor megpróbálja legyőzni tétlenségét, és vállalni a küzdelmet (*Rímek közt...*). Legerősebb kontúrokkal *Egyedül* című versében fogalmazta meg önmaga lényegét:

Jó maradni, ha mindenki gaz csak.
Szegény lenni, ha mindenki gazdag.
Szeretni azt, kit mindenki verhet.
Veszíteni, hol mindenki nyerhet.
Menni, amerre senki sem megy,
és keményen állni: mint a hegy.

Ebben az ars poeticában életfilozófiája összegződik: a kiküzdött hit megtartása, az erkölcsi helytállás minden téren, a humánus, a részvét az élet sebzettjei iránt, ugyanakkor a költői szuverenitás határozott igénye.

Néhány szerelmes vers is az önportréhoz ad ceruzavonásokat. Nem trubadúr módjára udvarló, hódítani akaró vagy szerelemi élményt rögzítő, anekdotikus darabok ezek, hanem a lírai alany nyugtalanságából fakadó ambivalens érzésvetületek (*Esti hangulat*). „Velem ne tarts, / én meredekre hágok. / Nem riasztanak a dülők és a hágók.” (*Őrizd meg...*) Az *Egyszerű dal*, az *Ismerek* a bizonyosság igényének kifejezései: „s most szeretném tudni ki vagy hát végre?”

Költőelődjek közül egyedül Ady Endrét idézi meg önálló költeményben – három motívum alapján. Megszólítja az új időknek bátor, új dalosát, aki fájva ostromozta a magyarságot, nagysága már-már nyomasztó, de váradi kötődése¹⁰ okán jogot formál a hozzá való közeledéshez:

Nézd, Ady Úr! Nehéz annak, ki későn,
ki később jött és keresi magát.
Testőrként állsz itt: támadón és védőn,
ki eldaloltad századok dalát.

*Arató András versei**Panasz*

*A nappal s az éjszaka,
nyers volt, mint a vér szaga.
Gyermekkorom
Szarkalábas tájain
megkínóztak társaim,
Vad kamaszok.*

*Tompa dachban türtem én,
pelybes-szívű kis legény
Minden csapást...
Csodát várjam? Jött-e? Nem.
Hogy szenvedtem, Istenem!
Mit tudja más...*

*S megnőttek a kamaszok.
Most is durvák, ravaszok.
Én nem tudom...
Bennem mi sem változott,
sorsom furcsa lázt hozott.
S vágyakozást...*

*Befogadtak a nagyok
és én mégis az vagyok,
ki egykoron...
Négy fal között szenvedő,
bóka rémtől rettenő,
riadt gyerek.*

*De sokszor volt börtönöm
felnőtt-voltom, ösztönöm.
Eszméletem.
Pőre múltam itt kering,
majd mint gyűrött Nessus-ing
reám tapad...*

Ha zsidó vagy...

*Ha zsidó vagy s ez annyit tesz: szenvedsz egy élten át.
Nem simogatnak csillagok és a nap sem süt reád.
Gyűlölség vár és megvetés és gond a válladon.
Úgy bárhogy fordul életem,
ezt mindig vállalom.*

*Ha zsidó vagy, s ez azt jelenti: sosincs igazad.
Jégverés tör vagy áradás, vagy vad villám basad.
S mindenért te vagy felelős: Berlinben, Váradon.
Úgy becsületből, bármi jön,
ezt mindig vállalom.*

*A múltam kéklő szép sziget, mi tengerbe merül.
Nem ismerem a Talmudot, nem tudok héberül.
Világom csak magyar világ: Kiskörös, Szépbalom.
De becsületből, bármi jön,
az öklöt vállalom.*

*„Zsidó” nekem nem faj, se nép, hanem csak szenvedő.
Kire bú s bánat úgy borul, mint holtra szemfedő.
Ötezer év, vad szenvedés: a múlt csak fájdalom.
De becsületből: bármi jön,
a jelent vállalom.*

Népem, maradsz-e költők népe?

Akit vér, könny és szenvedés nemzett:
 lesz-e még boldog ez a nemzet?
 Én ember vagyok, esendő, tépett.
 A sors már rég szívemre lépett.
 Mit adhatok: pár vers, lelkem sarja.
 Tollamat is vihar csavarja.
 Hangom elvész a szülaj zenébe'.
 Népem, maradsz-e költők népe?
 És ahogy vagyok, úgy befogsz-e?
 Ennem, innom és bálnom adsz-e?
 ...Vagy mondd, menjek Isten nevébe'.
 Pusztuljak el, vagy jussak révbe.
 A sorsom senkit sem érdekel már,
 vagyok briganti, zsidó, kalmár.
 Ki nemzetet vált, hitet és népet.
 Kinél a szentség: forma, festett.
 Egyet imád: Dávid-keresztet.

A versei nem is magyar versek.
 (Amit hol lát, azt mindent felszed).
 Abány elődje, mind így csinálta.
 Minden zsidó tolvaj és gyáva.
 Ha költő s zsidó, nincsen itt helye,
 Legyen bár nagy, mint Heinrich Heine.
 Hogyha meg kisebb, magába omló,
 finom lelkű: Kiss József, Somlyó...
 ...Hej, menjenek hát, ki merre látja,
 a szent föld is csak őket várja...
 Így szólsz-e mondd? Ez lesz majd beszéded?
 Hallott e táj már zengőt, szépet.
 S most imígy dalol az idők torka:
 „Állj, visszakozz a középkorba.”
 A lég, a lég itt fülledt és fojtott:
 Vegyük elő a sárga foltot.

Beismerem

Bélteky Lászlónak

Az életet úgy veszem, ahogy van.
 Nem kérdelem „mért”, és nem kérdelem „hogyan”.
 Nincs már bennem a nagy csodálkozás.
 Volt Krisztus – mondom – lett mellé Júdás.

Tudom már rég: nem csak a rossz bukik.
 Templom mellett a pálinkás-butik.
 Kolostor áll és randevútanya.
 Erénynek és bűnnek is van tana.

Él gyilkos és van bakó is elég.
 Van, aki gyújt és van, aki elég.
 Megél a bölcs s mellette a botor,
 Van, ki benyél s van, ki csak robotol...

...Óh, jön-e kor, mely nem lesz gyötrelmem?
 S az értelemé lesz a győzelem?
 S a szellem lesz az erő és a cél?
 S a butaság hatalma véget ér?

Én nem hiszem. Bárhogy vizsgálgom.
 A nagy egészben vagyok csepp atom.
 S ahogy a jó a rosszhoz aljasul,
 mindent tudok – s ballगतok aljasul!

Másból születtek hőseim...

*Nem vezettem vad győzelemre diadalittas hadakat.
Sziklák fövényén nem emeltem Istennek tetsző falakat.*

*Febéren izzó éjszakákon agyam nem szült új gépeket.
Lobogó hitem nem vigasztalt szomorú-szívű népeket.*

*Gigászi tett és hősi szándék sosem kísérte utamat.
Nincs álmom, titkos vágy sem hajszol szoborként látni magamat.*

*Apám Samu és nem Zeusz volt, én sem lehettem Herkulesz.
Zsidó vagyok. Ma Európában. Ez dönti el, sorsom mi lesz.*

*Zsidóságom átoknak kaptam, mint más a püpot, vak szemet.
S bárhova futnék, gyors lassóként utánam száll a gyűlölet.*

*S mint skorpió, ha parázásra dobják, s önmagát harapja szét,
úgy marja a gyűlölet mérge a lélek perzselő sebé.*

*S mert Isten is két kézzel sújtja, kit bűnnel terheltnek vetett,
azért szenvedek, azért rúgnak, mi nem voltam és nem leszek.*

*Zsidó vagyok. Nem tagadtam meg gyáván s hitványul őseim.
De másból születtek, másból éltek és haltak meg hőseim.*

*Berzsenyi volt a Testamentum, Petőfi volt a Bibliám.
S Sztregovára menekültem, ha ütés ütésre hullott rám.*

*Szigetvárnál én csaptam ki az acélpántos nagy kaput,
Mobács gyepén, égő sebemre én is tépdestem zöld laput.*

*Az egri vár bástyáján vívtam, bátor voltam és biztató.
Én is dörogttem Ocskayra a szörnyű szót, hogy áruló.*

*Amerre magyar vágyak szálltak, én is szálltam: a gondolat.
S átjárt a hit bazalt-keménye, mint vas-hideg a csontokat.*

*Csontom kemény. A szívem tiszta. Szándékom szép és egyszerű.
S mert nem értenek, fel nem fognak, kopok, mint törött hegedű.*

E város még, a Pece-parti Páris
tarkán teríti dúlt emlékedet.
S bátran jöhetne rímfaragó száz is,
költő csak te, és más itt nem lehet.

(Nézd Ady úr!)

Heine szellemének ajánlotta *Semmi sincs, mi tökéletes volna* című darabját, Kiss József, Somlyó Zoltán, Berzsenyi, Petőfi neve tűnik fel még versei szövegében. A *Halál vidéken* és a *Kávébázban* Ady *Kisvárosok vasárnap délutánjai*, illetve Dutka Ákos *Kisvárosi zugból* élményköréhez kapcsolódik. Az előbbi az unalmat, mozdulatlanságot, a pletykaéhséget, a rossz szellemű csoportnyomást rendeli a kisváros fogalmához, az utóbbi – világlapok olvas-tán – a nagy életet csillantja fel, ahol megszületnek a fontos döntések.

A Korunk kissé balos kritikusa, Kovács Katona Jenő szerint Arató finom és gondos formaművész, de még középszerű költő, csak potenciális érték, mert nélkülöz fontos élménykomplexumokat. Hogy mik ezek, arról nem beszél, de valószínűleg több magasabb szintű ismeretelméleti meditációt látna szívesen az élményköltészet rovására. Jóllehet az intellektuális szintetizáló képesség Aratónak valóban nem erőssége, ezt azonban a lírai vallomások erőterében a művészi teremtés humánus mozzanatai, emberi vonatkozásai feledtetik. De vannak azért metafizikus kísérletei. E körbe tartozik az *Ember és táj*, amely a teremtés nagyszerűségéhez való emberi hozzájárulást csak az Istent követő nagyvonalúságban látná megvalósíthatónak, e nélkül az emberiség az Isten szemében „sok rakoncátlan, durcás kisgyerek”. A Heine szellemének ajánlott *Semmi sincs, mi tökéletes volna* a kételkedés, a *Dubito, ergo sum* verse. Lehetetlen nem gondolnunk Leibniz híres aforisztikus kijelentésére: „Az adott világ a lehetséges világok legjobbika, máskülönben nem lett volna észszerű Istennek, hogy egyáltalán teremtsen”. Vagyis Isten megfontoltan, legjobb tudása szerint teremtette ezt a világot. Leibniznek e teodíceai tételét, a valóság és szükségszerűség egyértelmű megfelelését kérdőjelezi meg Arató. Hogy Leibniz tételére gondolt, azt a vers klimaxszakaszában érjük tetten:

Hátha isten tökéletessége
szent percében új utat talál,
s mint a korán leeresztett függöny
nem borul a szívünkre halál...?

Leibniz optimista, harmóniát sugalló tézisének már Voltaire kigúnyolta a *Candide*-ban, Arató határozott negációt szegez szembe vele: „Tökéletlen torzó a vi-

lágunk.” Érzéki eszközökkel is megerősíti a világ abszurditását, a groteszk kérdést – „hogyan vittek még tébolydába?” – refrénként nyomatékosítja. A felelet a szubjektív dimenzióból történelmi perspektívába vált: „Tán Európa elmekórház, s nincs szükség külön tébolydára?” (*Ki válaszol?*)

Transzylván idill című versét Kovács Katona egyenesen giccsnek minősíti, mely „egészen más síkba kívánczó probléma”.¹¹ Kétségtelen, a költemény könnyed hangvétellű, azért idill. Egy zivatar friss képekben leírt meteorológiai története, nem sorskérdésként veti fel a transzszilván gondolatot, ami mégis jelen van benne:

Baloldalomon szász diák,
a jobbomon román.
Mebékélünk most sebtibe
a vad futás nyomán.

[...]

Mi lenne, hogyha szívünkbe
nem dúlna több harag?
S ha így megférnénk akkor is,
mikor kisüt a nap?

Hogy mennyire fontos volt számára az erdélyi, a transzszilván identitás, mi sem árulkodóbb, mint hogy *Erdélyi ének* címmel már korábban is írt verset (nem vette fel kötetébe.) Ez nem idill, inkább dalformában kifejezett hitvallás:

Babonás hittal higgyük,
hogy itt ezen a tájon,
erdélyi bércek hamván,
gyűlölet korcsa-bogánca
nem teremhet a földben,
s nincs, ki megbocsássa.
Vad magot, ha hintnek,
a magok ki sem kelnek,
lelke van itt a tájnak,
és lelke van a földnek.

Mintha József Attila figyelmeztetése hangzana el más szavakkal: „komor magunkba nézés: / ez itt a percek őre.” (*Erdélyi ének*)

Kovács Katona Jenő a „zsidóság-komplexummal telített poétá”-k közé sorolja Arató Andrást. Erre a *Ha zsidó vagy, a Népem, maradvány-e költők népe* és a *Másból születtek hőseim* című versek adnak alapot. Arató asszimilálódott zsidónak tudta magát, alapvető identitása a magyarsághoz való tartozás. „Váradon sok olyan magyar zsidó élt, akinek a magyarság volt legmélyebb eszménye. Mi vonzotta a drága jó

Arató Bandit e nép felé, amely olyan szomorú sorsú, gyötrött, annyira megviselt? Tudom, rossz a szó melléköngése: leírom mégis: izzó magyarrá lett. Egy napon bevonult a királyi Románia börtönébe, mert megírta Onisifor Ghibu nagyhatalmú egyetemi tanárról, hogy embertelen, gonosz, magyarfajló.¹² A költő is hitet tesz magyarsága mellett:

A múltam kéklő, szép sziget, mi tengerbe merül.
Nem ismerem a talmudot, nem tudok héberül.
Világom csak magyar világ: Kiskörös, Széphalom.
De becületből, bármi jön,
az öklöt vállalom.

(*Ha zsidó vagy*)

A hazafias vallomás az erkölcsi szilárdság deklarációja egyben: Ha a zsidóságot üldözni kezdik, akkor azonosul vele, vállalja gyökereit: „Gyűlölség vár és megvetés és gond a vállamon. / Úgy bárhogy fordul életem / ezt mindig vállalom.” A *Népem, maradj-e költők népe?* a magyarságot szólítja meg, neki szegezve a kérdést: „És ahogy vagyok, befogadsz-e? [...] Vagy mondod, menjek Isten nevébe.” A költeménynek a kor fajgyűlölő frazeológiáját imitáló sorai (például: „Minden zsidó tolvaj és gyáva”) után felteszi a kérdést: „Így szölsz-e mondd? Ez lesz majd beszéded?” A versszubjektum szomorú előérzete: „A lég, a lég itt füledd, fojtott. / Vegyük elő a sárga foltot.”

A *Nem az szeret...* Vörösmarty *Honszeretet* című versének vezérgondolatát ismétli: „Nem az szeret, ki bógve jajveszékel. / A szeretet az szótlán és hallgatag”. E kétrészes nagy érzelmi-gondolati töltésű költemény első részében Erdély nevének minden betűjére képek, hasonlatok bomlanak ki képzeletében, a második rész üzenet Transzylvániából: “[De] szépségért, ki élni tud és halni, / maradjon itt, hol semmi sincs, mi talmi.” Aki latolgat, számíthat, „Kinek e föld nem templom és kápolna”, az küzdeni sem képes. Mint láttuk, Arató identitása komplex, de nem ellentmondásos: Erdélyben élő magyar zsidó költő. Aminthogy világképe is egységes, ember-centrikus, a művészi és a mentális erkölcsi-ség azonosságának bázisán alapul.

Alig van nagyobb kompozíciója, mestere az életképeknek (*Koldusasszony, Nagyanyám*) a hangulatos természeti képeknek, de a természet jelenségeiben megragadott vegetáció mindig hordoz valami humán vonatkozást (*Három őszi vers, Kivert kutya, Vasárnapi idill*). Változatos versidomokat használ, legtöbbször magyaros formákat. Kiváló rímérzékkel volt megáldva, a szóvégi összecsengés a gondolatot, a képet szolgálta, de nagyritkán bűvészkedett is vele (üstökét–früstkét; üz–szűz; hágók–hágók

stb.). Képteremtő fantáziája dús és eredeti, olykor érzéki: „A Nap az égen ácsorog”; olykor elvont: „Petyhüdt apály az unalom”. Később írt egy furcsa szabadverset, amely hosszú sorokban gyalazza a csúnya lányt, s csak a vers végén derül ki a rejtett értelem, vagyis allegorikus szöveget olvasunk:

Boldogtalan! Ne várj senkitől irgalmat, viseld így
el a sorsod:

keservesen sírva és megalázva.

Mert így élünk mi is mind. Nincs irgalom.

Számunkra sincsen.

(*Óda egy rút lányhoz*)¹³

A Pásztorűz kritikusa elismeréssel méltatja valóság szemléletét, problémaérzékenységét, bátorságát, életigenlését, és nem utolsósorban egyéni hangját, költői erejét. „Versei csiszolt és könnyed formaművészetéről tesznek bizonyosságot, képein, képzetkapcsolásain, valamint költői szókészletén kitapinthatóan érzik napjaink problémaköre. Mindez erős szociális érzékről tanúskodik, amit mesterkéletlenül szóban, hangban és ritmusban egyformán simán és könnyedén szűr át egy sokat látó szem és egy hangsúlyozottan lírai magatartású vérmérséklet. [...] Arató András kötetbe gyűjtött huszonkilenc verse komoly nyeresége a valóság szemlélethez egyre bátrabban közeledő transzszilván irodalomnak.”¹⁴

Költőnk 1938-ban és 1939-ben folytatta alkotótevékenységét, továbbra is a Brassói Lapok, kisebb mértékben a Korunk nyitott tért számára, de az Erdélyi Helikon is fogadott tőle verseket (*Hat kis vers*). Ezek a darabok nem módosítanak költői portréján. Találunk kis hangulatreményeket (*Hat kis vers; Tér; holdfényben*), szerelmi meditációkat (*Vagy én leszek, Vibar tép*), a gazdagok iránti ellenszenvvel (*Módos paraszt, Dagadj bánat*). Új színfolt talán *A bestia – Egy táncosnő emlékkönyvébe: a költő a férfiszemek által éhesen nyaldosott, párduchajlasú bestiában meglátja a páriát*.

3.

„A háború idején, az észak-erdélyi határváltozás után a Magyar Nemzet hívta meg Budapestre; itt írta, az első oldalakon azokat a híressé vált romániai helyzetismertetéseket, amelyek legalább ebben az illanó műfajban megörökíthették volna a nevét. De a nevét nem írta alá.”¹⁵ A német megszállással megkezdődött a fizikai üldözés. Arató Mikó utcai lakásából – ahol a felesége gyermeket várt –, elmenekült, befeküdt egy kórházba, kiderült, hogy valóban tüdőbeteg. Mikor a budakeszi tüdőszanatóriumban

megtudták, hogy zsidó, megvonták tejadagját. Végre Bélteky László budai lakásán talált tartós búvóhelyet, de lázasan is járta a várost, és segítette, ahogy tudott, hamis iratokkal, pénzzel. Súlyos betegsége következtében csak néhány nappal élte túl a felszabadulást. Kisgyermekét sohasem ölelhette meg.

Horváth Imre, a váradi barát és költőtárs is a legnagyobb szeretettel emlékezik rá, aki fiatalabb kora ellenére nehéz napjaiban élelemmel, pénzzel segítette őt, még versesköteteinek papíryanagát is maga szerezte be, Korvin Sándornak pedig odaajándékozta egyetlen ruháját, mert annak szüksége volt rá. 1945 tavaszán találkozott utoljára, amikor Arató már súlyos tüdőbeteg volt. Horváth verseit kérte el olvasásra, de csak másolatban, nehogy megfertőzze. „A járványkórházban feküdtem, mikor az újság hírül adta, hogy Arató András hírlapírót nagy részvéttel eltemették.”¹⁶

Szonett egy költőhöz című versének minden magyar költői antológiában ott volna a helye:

Arról adj hírt, mi Tebened dübörög.
Hisz hordozod a világ kicsiny mását.
Csak ami igaz, más nem lehet örök.
Dalold az ember szörnyű zuhanását.

Dalolj e korról: hitvány volt és gyászolt,
a vér, a vér, a vér dandárja űzte.
S kéretlenül bevonta rég a zászlót,
bár ősök karja lobogni kítűzte.

Őrködj a renden, mi benned épít várat.
Ki holnapnak ír, mért sietne? Várhat.
Ha nem csalod meg, nem csal meg a toll.

S e dúvad kor, ha eltörjé élted,
átkos vigasz, de mégis ez, mi éltet:
„Tudd meg: az idő téged igazol.”

JEGYZETEK

- ¹ *Romániai magyar irodalmi lexikon*, szerk. BALOGH Edgár, I, Bukarest, Kriterion, 1981.
- ² HORVÁTH Imre, *Szitálatlan homok között megcsillanó arany szemek*, Igaz szó, 1971/10., illetve: Uő., *Ha a múzsza táncra hívna*, Bukarest, Kriterion, 1984, 178–179.
- ³ *Romániai magyar szépirodalom a két világháború között 1919–1944: Bibliográfia*, szerk. ZÁHONY Éva, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1984, I–II.
- ⁴ TURZAI Mária, *A vásárbelyi találkozó*, Bukarest, Politikai, 1977, 39.
- ⁵ *Uo.*, 36.
- ⁶ *Uo.*, 154.
- ⁷ RUFFY Péter, *Arató András = Uő., Világaim*, Budapest, Szépirodalmi, 1979, 295–298.
- ⁸ Egy példányt 1937 decemberében, még a háború kezdete előtt dedikált Bélteky László barátjának.
- ⁹ „Kedves Endre, [...] Ha Arató Bandival foglalkozni kívánsz, szívesen rendelkezésemre állok, de Bandi annyira impulzív természetű volt, hogy azokat [a leveleket] csak Neked, személyes betekintésre adhatom oda. Szeretettel üdvözöllek: Bélteky Laci. Bpest, 1984. XI. 21.”
- ¹⁰ „Nagyváradot, kedves, különös városomat akartam, sőt még ma is akarom regényhőssé tenni, s megírni azt, hogyan gyűrte le a szép, bár többnyire zsidó polgárság az uralkodó, már figuráiban is hanyatló gentryt.” – ADY Endre, *A regény romlása = Uő., Az irodalomról*, Budapest, Magvető, 1961, 330.
- ¹¹ KOVÁCS Katona Jenő, *Két verseskötöny*, Korunk, 1938/3., 287–288.
- ¹² RUFFY, *i. m.*
- ¹³ *Korunk*, 1939/6., 513–515.
- ¹⁴ SZABÓ István, *Töredelmes vallomás*, Pásztortűz, 1938/4., 247–248.
- ¹⁵ RUFFY, *i. m.*
- ¹⁶ HORVÁTH Imre, *i. m.* Minden bizonnyal anekdota Ruffy Péter egyébként fontos emlékezésében, hogy a gyászolók a zsidó temetőben hiába várhoztak a szertartásra, mert Arató Andrást a református temetőben hantolták el.

Louise O. Vasvári
Kulináris nosztalgia
és posztraumatikus stressz-zavar
Adalékok Király Kinga Az újrakezdés receptjei
című könyvéhez

BEVEZETÉS
AZ ÚJRAKEZDÉS RECEPTJEIBE ÉS
A KONYHA KULTÚRTÖRTÉNETÉNEK
TANULMÁNYOZÁSÁBA

Király Kinga egy nap rádöbbsent, hogy a *sóleten* és a *flódnin* kívül nem ismer semmit az erdélyi zsidó konyhaművészetből. Ezért új projektbe kezdett, hogy kielégíthesse az igazi ízek utáni vágyakozását, de főként azért, hogy háború előtti recepteket és szokásokat tanulmányozzon, és felfedezze, mi maradt meg Észak-Erdély kóser háztartásaiból. Másfél év alatt mintegy háromszáz órányi résztvevő-megfigyelő interjút folytatott le – időnként főzéseket is beleiktatva – tíz túlélővel, akik kamaszként vagy gyerekként élték át a holokausztot, és akikkel Észak-Erdélyben vagy Budapesten találkozott. Ezek a túlélők egy olyan generáció legeslegutolsó szemtanúit képviselik, akik nemsokára mind meghalnak, itt hagyva minket a kérdéssel, hogy mire emlékezzünk és hogyan.

Az interjúk eredményei 2019-ben jelentek meg *Az újrakezdés receptjei. Erdélyi zsidó történetek életről, éhségről és reménységről* címmel (lásd PÉNTEK 2019 recenzióját). Egy évvel később angolnyelvű kiadás is követte, amihez engem kértek meg, hogy írjak rövid bevezetőt. Miközben az ott katalogizált visszaemlékezéseket olvastam, rájöttem: ellenállhatatlan késztetést érzek arra, hogy szorosabb kapcsolatot alakítsak ki ezekkel az emberekkel annál, mint amit egy bevezető megírása lehetővé tesz. A táplálkozási élettörténetírásról végzett saját kutatásaim megtanítottak arra, hogy az ételről való beszéd, a recepteskönyvek és az ételleírásokat tartalmazó visszaemlékezések fontosak, és hogy ezek mind sokat el tudnak mondani nekünk a szerzőkről, az ő vallási és egyéb szokásaik történetéről, társadalmi

kapcsolataikról, hagyományaikról és kultúrájukról. Ugyanakkor azt is érdemes leszögezni, hogy az ételről való beszéd, az ott elraktározódott emlékek nem feltétlenül *felidéznek* egy boldog gyerekkort, ami ezeknek a beszédeknek gyakori témája, hanem inkább *újáteremtik* egy ilyen gyerekkor fikcióját, úgy, hogy közben az ételt egy nosztalgikus diskurzus eszközeként használják arra, hogy vele idealizált emlékeket hozzanak létre egy olyan időszakból, ami kívül esik a későbbi bizonytalan vagy veszélyes korokon.

Az antropológusok az étel, az étkezési szokások és az emberi kultúra közti bonyolult kapcsolatról úgy beszélnek, mint azon területek egyikéről, ahol a legegyszerűbb tevékenység is szimbolikus társadalmi jelentéssel telített, mind az egyéni, mind pedig a kollektív emlékezetben. Az étel és étkezés egyik legfontosabb társadalmi funkciója az, hogy az egyént összeköti a társadalmi szférával, először az anya és a család révén, aztán pedig a tágabb társadalmi csoport viszonylatában. Az emberiség legáltalánosabb közös viselkedési jellemzője, hogy emlékezzünk az általunk elkészített ételek ízére. A nem-tudatosult illat ereje az, ami az ízesítésben dominál, és az ízérzékelés az egyik legösszetettebb és legerősebb emberi érzékelés. Az ízérzékelés az emberi agyban szorosan kapcsolódik a tanulás, emlékezés, érzélem és nyelv rendszereivel is. Az étel emlékeztetést stimuláló ereje részben a szinesztéziából ered, azaz abból, hogy általa különféle érzékszervekhez tartozó érzetek kapcsolódnak össze. Az ilyen, illat vagy íz kiváltotta önéletrajzi emlékek *Proust-jelenségként*, avagy *prousti emlékezetként* ismeretesek, hiszen Proust főszereplője a *madeleine* sütemények finom ízére és illatára támaszkodva elevenítette fel múltjának történéseit. Kísérletek igazolták, hogy az ilyen emlékek általában erősebbek,

érzelemtelibbek és hatékonyabban hívnak elő korai múltbéli tapasztalatokat, mint a más érzékekhez kapcsolódó emléktöredékek. 2010-ben a londoni Camdenben található Zsidó Múzeum egyik kiállítása ezt a kulináris „szaglásélményt” próbálta felhasználni, amikor egy tipikus bevándorló konyhát állított ki, és a csirkeleves onnan kiáramló illata átjárta az egész múzeumot. A kiállítás bevallott célja az volt, hogy az emberi testen belül hozzon létre egy szaglásélményekből álló archívumot, hogy így, a szaglóérzék révén segítse elő a zsidó családi élet-hez kapcsolódó élmények felidézését.

Az illatokba kódolt ételemlékek ugyan fontos részét képezik a nosztalgikus emlékezésnek és a mélyemlékezetnek, de a poszttraumatikus stressz-zavarhoz is kapcsolódnak, és ezért az étkezési és főzési szokások [foodways] tanulmányozása a holokausztkutatások számára is releváns. Egyre nyilvánvalóbb, hogy a háborúk igen sok recepteskönyvet is hátrahagytak. Elsősorban néhány holokauszttal foglalkozó női történész volt az, aki számításba vette, hogy mi is a jelentősége az ételről való beszédnek és a róla való írásnak *mint túlélési stratégiának* háború idején; ezzel szemben több férfi történész is igazságtalanul kritizálta a műfajt, mondván, az csak giccs. Holott a háború idején még a táborokban és a kényszermunkásokat foglalkoztató gyárakban is állítottak össze receptgyűjteményeket, de a túlélők háború után is. Mégis, az egyetlen ilyen magyar nyelvű kötet, ami megelőzi Király munkáját, az Endrei Istvánné Weiss Hedvig (1914–2012) a *Szakácskönyv a túlélésért* című, 2014-ben megjelent könyve, ami Czingel Szilvia néprajz- és zenekutató szerkesztésében jelent meg. Czingel a *Centropa* számára gyűjtött túlélőktől az *oral history* módszerével visszaemlékezéseket (a trauma és receptek kérdésköréhez lásd még VASVÁRI 2016a, 2018, 2019).

Mivel Király Marosvásárhelyről származik, ezért ott kezdte az interjúztatást, de aztán kiterjesztette néhány további észak-erdélyi városkára, sőt Budapestre is. A háború előtti étkezési szokásokról úgy gyűjtött információkat az interjúalanyaitól, hogy hétköznapi dolgokról beszélgetett velük, de közben időnként olyan kérdéseket is feltett nekik, amiket előtte talán senki sem. Néha főzött is nekik vagy velük együtt, és eközben interjúalanyai múltjának kis darabjai hirtelen felszínre bukkantak a traumatikus holokauszttélményeikről vagy a holokausztt utáni, Ceaușescu-diktatúra korabeli küzdelmes életükből. Mivel Király interjúalanyainak legtöbbje a háború előtt még túl fiatal volt ahhoz, hogy főzni tudjon, és mivel az anyjuk nem élte túl a háborút, ezért gyakran csak íz-emlékek töredékeiből próbálták újra összeállítani a recepteket. Azok az

élettörténetek, amiket a receptekről való beszélgetés közben végül elmondtak, gyakran anekdotaszereűek és asszociatívok voltak, ezért Király végül aköré szervezte a művét, hogy az emlékezet hogyan működik, azaz olyan témák köré, amelyekhez emlékek tapadnak, hogy ennek segítségével hívja elő interjúalanyainak mind nosztalgikus, mind traumatikus élményeit. Ily módon Király töredékes mikro-történeteket gyűjtött össze, mintegy jó kéttucatnyi recepten felül (melyek közül több egynél több verzióban is szerepel). Az interjúk – amiket a korszaknak megfelelő rövid történeti, irodalmi és kulturális szövegrészletek, valamint érdekes képi illusztrációk egészítenek ki – együttesen tíz, egymáshoz lazán kapcsolódó embernek a kollektív életrajzát adják ki, akik saját korukat és vidéküket reprezentálják.

Végző soron *Az újrakezdés receptjei* többet nyújt, mint amit a címe ígér: olyasvalamit, amit a Nobeldíjas Svetlana Alekszijevicevics – akinek a saját munkái is a hétköznapi emberek hangját szólaltatják meg, interjúk alapján, történelmi kríziseket – *az élet érzelmi krónikáinak* hívták, azaz ami nem pusztán az eseményeket beszéli el, hanem a bennük szereplők érzelmeit is, és azt, hogy mi marad meg az emlékezetben, és mi kerül felejtésre. Avagy ahogy Annette Wiewiorka holokausztkutató mondta, és ahogy azt Király műve is szemlélteti, a holokausztra való emlékezés értéke nem merül ki abban, hogy hitelesítő forrása lehet történeti eseményeknek, hanem úgy is kell érteni, mint ami a túlélőknek – akik maguk is részei a történelemnek – a saját retrospektív személyes történeteiből közvetít emlékeket. Ilyen értelemben Király gyűjteménye egyszerre szociológia és folklór, és egyben az erdélyi zsidóság történetéhez való hozzájárulás is, amely területeket a háború előtti gasztronómiai nosztalgia felidézése fog egybe. A magyar kiadás eredeti előszavában Nyáry Krisztián helyesen jut arra a következtetésre, hogy Király munkája végző soron azt a kérdést veti fel, hogy vajon mi maradt meg mára az erdélyi zsidóság töredékes kultúrájából.

AZ ERDÉLYI ZSIDÓSÁG KIIRTÁSA: TÁRSADALMI HALÁL ÉS A TULÉLŐK TANÚSÁGTÉTELÉNEK ÖKOLÓGIÁJA

Király munkájának fő témája a hagyományos zsidó receptek megőrzése, avagy, a legtöbb esetben, a rekonstrukciójukra tett kísérletek, amik aztán spon-tán módon elvezetik Király interjúalanyait ahhoz, hogy traumatikus részleteket idézzenek fel a saját életükből. De ahhoz, hogy megértsük a háború

előtti és utáni erdélyi zsidóság életének történeti összetettségét és tragédiáját, hasznos lehet egy rövid történeti vázlat. Ez egy olyan történet, ami átível a holokauszt okozta törésen, és része mind a magyar, mind a román történelemnek. Az I. világháború során Erdélyben – ami akkor a Magyar Királyság része volt, és Közép-Európa nyelvi és vallási törésvonalai mentén helyezkedett el – a lakosság sokféle nyelvet beszélt, és sokféle valláshoz tartozott. Többek közt nagyszámú és mozgalmas közösségi életet élő zsidó népesség élt ott, akik közül sokan szegény ortodox közösségekben éltek, mások modernebb, kulturálisan jobban asszimilálódott reform-zsidók voltak, megint mások egy erős cionista mozgalomhoz tartoztak, aminek a tagjai abban hittek, hogy a zsidók soha nem válhatnak a magyar társadalom integráns részévé, sem Magyarországon, sem Erdélyben.

Az I. világháború után, amikor 1920-ban a trianoni békeszerződés részekre szabdalta a multiethnikus Magyar Királyságot, több millió magyar anyanyelvű ember szorult az új magyar határokon kívülre, köztük az Erdélyben élők is, akik Romániához kerültek át. A két világháború között az ott lakó zsidók kétszeresen is kisebbségnek számítottak: kisebbségiiek voltak az elcsatolt keresztény magyar népességben és a román társadalomban is. Történeti örökségüket, kulturális gyökereiket és nyelvüket tekintve az erdélyi zsidók legtöbbször továbbra is Magyarországhoz kötődött, miközben a társadalmi-gazdasági és politikai realitások Romániához kapcsolódtak őket. A II. világháború során, az 1940-es második bécsi döntéssel Magyarország a náci Németország szövetségeseiként vissza tudta szerezni a trianoni békeszerződéssel elveszített területeinek egy töredékét, és így Erdély északi része újra magyar fennhatóság alá került, míg a déli rész Romániánál maradt. Húsz évnyi román fennhatóság után sok erdélyi zsidó eleinte örült, hogy újra Magyarországhoz tartozhat. Romániában mindig azt érezték, hogy uralkodnak felettük, gyakran szenvedtek el különféle jogbizonytalanságokat az állampolgárságukkal, gazdasági és szakmához kapcsolódó jogaikkal kapcsolatban, és különösen így volt ez az 1930-as évek második felében, köszönhetően az akkoriban egyre növekvő romániai antiszemitizmusnak. Sok erdélyi zsidó nosztalgiát érzett Ferenc József császár kora iránt is, és illúziókat dédelgetett azzal kapcsolatban, hogy a Magyarországhoz való visszatérés egyben az I. világháború előtti „aranykorhoz” való visszatérés is lesz.

Az 1941-es népszámlálás adatai alapján több mint 150.000 zsidó vallású ember találta magát újra

magyar fennhatóság alatt Észak-Erdélyben. Az ezt követő zsidóellenes intézkedések viszont már 164.052 embert érintettek az ott élők közül, mivel az intézkedéseket mindenkire alkalmazták, aki a korábbi magyarországi zsidóellenes törvénykezés szerint zsidónak számított, és ezt még szigorúbban betartották, mint az anyaországban. A történelem egyik ironiája és tragédiája, hogy azoknak a zsidóknak, akik Erdély Magyarországhoz csatolt területein laktak 1940-ben, sokkal rosszabb osztályrész jutott, mint akik Romániában maradtak. A magyar hatóságok már 1941 júliusában egész Magyarország területén gyilkosságokba torkolló ámokfutásokat rendeztek mintegy 16.000–18.000 „idegen” zsidó ellen, akik nem tudták bizonyítani, hogy magyar állampolgárok. 1941 augusztusában mintegy 4000–5000 embert deportáltak a náci megszállás alatt lévő galíciai (ma Ukrajnához tartozó) Kamenyec-Podolszkijba, ahol egy véres népiirtás során lemészárolták őket. A magyar hadsereg 1942-ben munkaszolgálatos programokat indított, és körülbelül 15.000 zsidó kényszermunkást vezényelt az ukrajnai keleti hadszíntér frontvonalába, ahol legtöbbjük elpusztult, bár arról nincsenek megbízható adatok, hogy a munkaszolgálatban meghaltak közül hányan voltak észak-erdélyi zsidók. Mindezen szörnyűségek és további számtalan figyelmeztető jelzés ellenére, amik a központi és helyi magyar hatóságok által kiadott politikai és gazdasági törvénykezések és rendeletek formájában öltöttek testet, sok magyarul beszélő zsidó – különösen azok, akik asszimilálódott háttérrel rendelkeztek – továbbra is magabiztosan hitt abban, hogy a magyar állam majd megvédi őket. Néhányan azok közül, akik megéreztek a veszélyt, megpróbáltak illegálisan átjutni Romániába (így például Szilágyi Júliának – a tíz interjúalany egyikének – a családja, mint arról nemsokára szó esik) (GYIMESI 2008, CASE 2009, HORVÁTH 2012, EGRY 2013).

Az események legbrutálisabb és leggyilkosabb fordulata Észak-Erdélyben is, csakúgy, mint Magyarországon, az 1944. március 19-i náci megszállással vette kezdetét, először a zsidóság gettókba zárásával, aztán május 25-től június végéig azzal, hogy a zsidóságot tömegével deportálták Auschwitzba, ezzel hivatalosan is *Judenrein* [zsidómentesség] téve a területet (GIDÓ 2009a). Az összesen 165.000 deportált zsidó közül, akiknek kilencven százaléka magyar kultúrájú és nyelvű volt, több mint háromnegyedük elpusztult. 1945 után néhány túlélő újjászervezte a maradék zsidó közösségeket, de sokan inkább az emigrációt választották (a túlélők életkor szerinti statisztikáihoz lásd GIDÓ 2021). Az 1948-as kommunista hatalomátvétellel a

romániai zsidó élet gyakorlatilag megszűnt, és a rákövetkező évtizedben további 40.000-en vándoroltak ki Izraelbe. Azok, akik maradtak, vagy asszimilálódtak a románsághoz, vagy később vándoroltak ki Magyarországra vagy Izraelbe. 1970 után a zsidó közösségi élet virtuálisan megszűnt az erdélyi kisvárosokban Carol BINES (1995) és Lya BENJAMIN (2004) részletes statisztikai adatokat közölnek a háború utáni Románia teljes zsidó lakosságáról. Bines az *alija*-mozgalmat tárgyalja: a romániai zsidóság tömeges emigrációja 1948 és 1951 közt zajlott, és ennek következtében Izrael zsidó lakossága tizennyolc százalékkal nőtt. Benjamin pedig táblázatok segítségével szemlélteti, hogy a zsidóság kivándorlása hullámokban történt, azaz 1948 és 1953 közt távozott a kivándorlók egyharmada, 1954 és 1964 közt a következő harmad, és végezetül, 1965 után az utolsó hullám emigrált. Az összehasonlítás végett Benjamin azt is bemutatja, hogy 1947-ben még 428.312 zsidó élt Romániában, de az 1992. január 7-i népszámlálás idejére már csak 9000-en maradtak (a holokauszt utáni erdélyi zsidóság sorsához lásd még TIBORI-SZABÓ 2004, 2007, 2017; MAYER 2016).

Diamantstein Gyuri történelemtanár, Király egyik interjúalanyának fia, aki 2019-ben hetvenegy évesen a legfiatalabb vallását gyakorló zsidó volt Marosvásárhelyen, azt jósolta, hogy húsz éven belül semmiféle zsidó közösség nem lesz az egész régióban (MCGRATH 2019). Végtére is a modern erdélyi zsidó identitás, ahogy ma is létezik, többnyire már nem a vallásos közösségekre épít, hanem az etnikai hovatartozásra (GITELMAN 2000: 36). Természetesen az is igaz, hogy csakúgy, mint máshol, itt sem kellenek zsidók ahhoz, hogy az antiszemitizmus fennmaradjon: nemrégiben vandálok törték össze a marosvásárhelyi zsidó temető sírköveit, míg mások a közeli Szigeten Elie Wiesel gyerekkori házát firkálták össze graffitivel, ami így szólt: „nyilvános vécé, antiszemita pedofil, náci zsidó, aki Hitlerrel együtt fekszik a pokolban” (MCGRATH 2019).

Egy ilyen történelemmel küszködve nem csoda, hogy – eltérően attól a csoporttól, akiket Király meginterjúvott, és akik a szülőföldjükön maradtak – sok más túlélő, különösen ha akkor kamasz vagy fiatal felnőtt volt, úgy döntött, hogy máshol kezd új életet. Egyikük, Dora Apsan Sorell (1920–2019) orvos volt, aki, Wieselhez hasonlóan, Szigeten született, és Wiesel közelében lakott. Szintén ortodox családba született, tíz gyerek közül a legkisebbként és egyedüli lányként. Noha családjának nagy része elpusztult, a vőlegénye megmenekült, és úgy döntöttek, maradnak. Sorell Temesváron tanult orvostudományt, de a Ceaușescu-diktatúrában az élet

Összetört sírkövek a marosvásárhelyi zsidó temetőben

nagyon nehéz volt, még úgy is, hogy egyik túlélő bátyja külföldről segítette őket. Sorellnek 1961-ben nagy nehézségek árán sikerült a családjával elhagynia az országot. Először Brazíliában küszködtek azzal, hogy újjáépítsék az életüket, aztán végül az Egyesült Államokba kerültek, ahol Sorellnek sikerült visszatérnie az orvosláshoz, és tanítania. Férjével hatvanhárom éven át voltak házасok, és amikor a férfi 2008-ban meghalt, Sorell az A-7603-as számot gravírozta a sírjára. Sorell 2019-ben halt meg, kilencvennyolc évesen. Aprólékos részletekkel teli, 1998-ban megjelent, *Tell the Children. Letters to Miriam* [Mondjátok el a gyerekeknek. Levelek Miriamhoz] című memoárjában Sorell megpróbál beszámolni minden szatmári rokonának és barátjának a sorsáról, és minden táborbéli nővéréről is, akiket Auschwitzban és a weisswasseri kényszermunkatáborban ismert meg. Azt is leírja, milyen érzés volt, amikor visszatért, egy olyan kultúra háborús túlélőjének lenni, ami számára addigra már eltűnt:

Graffiti Elie Wiesel gyerekkori házán Szigeten

Az a kicsi a családból, ami a háború utánra megmaradt nekünk, nem sokáig maradt velünk. A régi fajta élet, a maga hagyományaival, a jiddis nyelvvel, a közösséggel, a nagyszülőkkel és gyerekekkel, mind elveszett. Csak néhány fiatal maradt, és ők is, miután letudtak néhány rövid találkozót, gyakran elmentek, hogy új rokoni kapcsolatokat és új életet találjanak. Sziget, a szülőhelyünk, emlékké lett, friss tragédiákra emlékeztető helyé, ahol a háború előtti eleven élet képeit felülírták az üres házak, a leégett zsinagógák, az elnéptelenedett utcák és iskolák, és ahonnan hiányoztak az ismerős arcok. Nem volt kedvem látogatóba menni. Helyette azzal próbálkoztam, hogy a jelenre és a jövőre gondoljak.

Dora Apsan (balról a negyedik) Hédi, Hindi és Olga nevű iskolai barátaival a szatmári korzón, 1938-ban

Azt, amit itt Sorell leír – egy teljes kultúra halálát –, Claudia CARD *társadalmi halál*nak nevezte (2010: 237): ez a végső eredménye a népiirtásoknak, amik nem végződnek be a tömegmészárlások áldozatainak biológiai halálával. A pusztítás a túlélők életében is folytatódik, akik elveszítették szeretteiket és más kapcsolataikat, és annak a közösségnek és azoknak az alapvető intézményeknek a pusztulásában is, amelyek a túlélők kulturális identitását és hovatartozását biztosították.

Hannah POLLIN-GALAY az *Ecologies of Witnessing: Language, Places, and the Testimony* [kb. A tanúság ökológiája. Nyelv, helyek és tanúságtétel] című 2018-ban megjelent munkájában a tanúság térbeli megközelítését javasolta, ami felfedheti a tanúságtétel *ökológiájának*, azaz az idő, tér és nyelv kontextusainak fontosságát. Pollin-Galay azt vizsgálta, hogy az emberek mennyire más módokon emlékeznek, ha eltér a nyelvi közeg vagy a földrajzi

kontextus, és ha az emlékezetük világa jiddis, héber vagy angol nyelven alapszik. Az „ökológiai tanúság” ezen értelmében Sorell tanúságtétele, ami szükségszerűen a többszörös emigráció helyzetéből, új nyelven és új földrajzi kontextusban íródott, máshová helyezi a hangsúlyokat, mint ahová Király tanúi, akik életüket a háború után Erdélyben élték le.

Talán érdemes megemlíteni még egy erdélyi magyar túlélőt, aki ma már nagyon idős, kilencvenöt éves, Miriam Weiss Stillmannt, „Bubát”, akinek a háború utáni élete teljesen másképp alakult, mint a többieké, akik az országban maradtak. Miriamot Kolozsvárról deportálták, amit Icu nevű nővérével együtt túlélt, és akivel később, 1946-ban a mexikói Vera Cruzba emigráltak, ahol idősebbik nővérük, Bella élt a férjével már az 1930-as évek óta. Bella ragaszkodott hozzá, hogy ne beszéljenek a múltjukról. Miriam Weiss egy másik magyar túlélőhöz ment feleségül, szépen gyarapodtak, és a mexikóvárosi zsidó közösség oszlopaivá váltak. Miriam jó negyedszázadon át festett képeket a benne még mindig élénken élő traumatikus élményeiről, amiket Auschwitz, Unterluss és Bergen-Belsen koncentrációs táborában szerzett. A legemlékezetesebb képe talán az, amelyiken magát és nővérét, Icut ábrázolja, amint kopaszon, gyengén és szomorúan állnak az auschwitzi szögesdrót kerítés előtt.

2013-ben pedig végül kiadta spanyolnyelvű memoárját, *A11147 tatuado en mi memoria* [A11147 az emlékezetembe tetoválva] címmel, amiben szerepelnek festményeinek reprodukciói is.

Weiss Miriam „Buba” és testvére

A kolozsvári Weiss Stillmann Buba férjével, Lajossal
Mexikóvárosban, 2020-ban

Férje, Lajos (Luis) Stillmann ma kilencvennyolc éves, és a koronavírusjárvány okozta lezárások idején a saját memoárján dolgozik (WEIZMANN COMPASS 2015, STEPHENS 2020, 2021).

KULINÁRIS NOSZTALGIA ÉS POSZTTRAUMATIKUS STRESSZ-ZAVAR

Király interjúalanyainak – két férfinak és nyolc nőnek – az emlékei hol töredékesek, hol egész részletesek, és közülük ketten az erdélyi zsidó élet fontos értelmiségi alakjai: Erdélyi Lajos, „Lalo” (1929–2020), aki közismert újságíró és fotográfus volt, valamint Szilágyi Júlia (1936–), aki kolozsvári irodalomtörténész, kritikus, esszéista, és aki jó egy évtizeddel fiatalabb, mint a csoport többi tagja. Erdélyi és Szilágyi memoárt is írtak, amiket érdemes egybevetni a Király könyvében megjelent visszaemlékezéseikkel: ERDÉLYI a *Túlélés. Egy fotográfus visszaemlékezése* (2006, 2012) című munka szerzője, SZILÁGYI pedig az *Álmatlan könyv* (2014) írója. (Témába vág még Erdélyi két önéletrajzi munkája is, a *Magyar zsidók Romániában, Erdélyben és a Sármás, Arad 1944. szeptember*, ahol az utóbbi azt tárgyalja, hogy a magyar hadsereg miképp mészárolta le a helyi zsidókat, alig két hét alatt.)

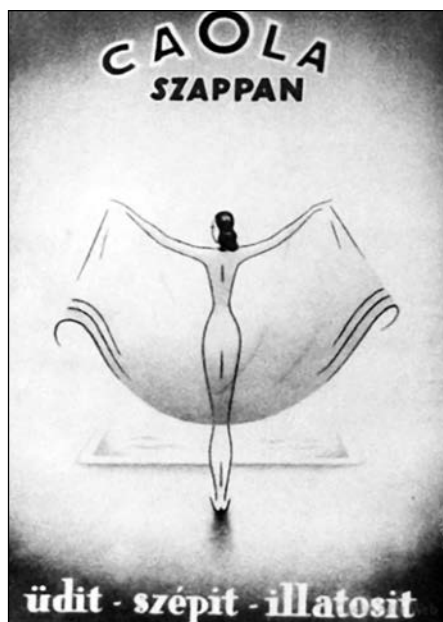
Erdélyi Lajos a családjával a háború előtt

Erdélyi Lajos azt meséli, hogy a családja csak igen felszínesen tartotta a zsidó étkezési szokásokat, még sertéshúst is ettek otthon, és hogy az apja, aki egy kis illatszertárat és fotólaboratóriumot vezetett a főutcán, a helyi cionista közösség egyik vezetője volt. De a vendégeket mindig kóser étkészletből kínálták, és ha a nagyszülők jöttek vendégségbe, akkor mindig eljátszották, hogy vallásosak.

Erdélyi elmesél egy szomorú történetet is arról, hogy a nagyanyja Palesztinában élt, és úgy volt, hogy 1939-ben a család is elhagyja az országot. De akkor az apjának sikerült szert tennie egy rakomány *Caola* szappanra, ami akkoriban nagyon keresett kozmetikai termék volt. A pipereszappant akkoriban úgy reklámozták, mint ma a szépítő krémeket, mint az alábbi hirdetésből is látszik:

A Baeder CAOLA szappan válogatott nyersanyagokból készült, kiváló minőségű, teljesen neutrális pipereszappan, mely állandó használat esetén az arcot hamvassá és bársonyossá teszi s az arcbőr minden tisztátlanságát eltünteti.

Erdélyi apja úgy gondolta, decemberig eladja a szappant, és utána emigrálnak, de szeptemberben persze kitört a háború, és így a család csapdába esett. (Miközben a híres magyar *Caola* szappannak az Erdélyi család sorsában játszott szerepéről olvastam, nem tudtam megállni, hogy ne gondoljak arra, mi történt vajon Bäder Hermann pipere- és kozmetikumgyárossal és családjával a holokauszt idején – az ő jelentős kozmetikai vállalatuk volt a *Caola*, amit Bäder a kislánya, Carola után nevezett el 1929-ben, mivel a kislány nem tudta helyesen kimondani a nevét. Bäder felesége és a cég társalapítója már elhunyt 1936-ban, ő pedig 1942-ben; fia, István, túlélte a háborút, és 1948-ig, vagyis az államosításig, újra megpróbálta vezetni a család másik, *Lenor* nevű illatszergyárát.)

Magyar Caola pipereszappan, Bäder Hermann terméke

Erdélyi anyját és lánytestvérét már az Auschwitzba érkezésükkor megölték, de neki és apjának sikerült visszatérnie a sziléziai Dörnbau koncentrációs táborból Marosvásárhelyre. Amikor hazaértek, ők lettek a legöregebb és legfiatalabb hazatérő túlélők; az apja magára öltötte a fia csíkos rabruháját, és a helyi zsidó fényképész így örökítette meg a visszatérésüket.

A háború után Erdélyi nagyanyja hívta Erdélyit Palesztinába, de a vejét, Erdélyi apját nem, mivel őt és a *Caola* szappanokat hibáztatta a lánya és lányunokája haláláért, ezért végül Erdélyi sem emigrált.

Erdélyi Lajos és Emil hazaérkezésük után
Marosvásárhelyen, 1945-ben

Erdélyi a visszaemlékezését azzal zárta, hogy ő ugyan teljességgel elszakadt a gettóbéli élettől, mégis megőrizte sajátos erdélyi magyar zsidó identitását.

Szilágyi Júlia a nagyon szép nyelven megírt memoárjában, amit *emlékezetbe zárt fordított nevelődési történetnek* hív, világossá teszi, hogy emlékeink egy része nem a saját emlékünkhöz, hanem úgy mesélték el nekünk őket. Könyve egy részében egy ilyen, halott történeteken alapuló családi krónikát mutat be, és szeretetteljes iróniával idézi fel minden egyes rokonát, kezdve a szépséges fiatal nagynénivel, akit csak fényképről ismert (a fényképet tartalmazza a könyv), és aki spanyolnáthában halt meg, egészen a nyolcvanhat éves lenyűgöző nagyapáig, aki Auschwitzban halt meg negyedik, nála sokkal fiatalabb feleségével. A Szilágyi által elmesélt történetek közül többnek is mélyebb történelmi jelentése van, így például annak, amit az apjáról mesél el, aki egy kormányhivatalban egyszer azt kiabálta, hogy az apja neve nem *Lupu*, ahogy az a kormányzati dokumentumokban később hamisan szerepelt, hanem Szilágyi Farkas.

Szilágyi személyes emlékei a háborús gyerekkoráról a kisgyermek-megfigyelő perspektíváját tükrözik, de egyáltalán nincsenek megszépítve. Még nem volt nyolcéves, amikor elkezdődtek a deportálások. Erdélyihez hasonlóan ő is felidézi, hogy világias anyja nem vezetett kóser konyhát, ami később, amikor a háború idején együtt kellett élniük az anyósával, sok problémát okozott. Azt is felidézi,

hogy kisgyerekként mint utazott egy buszon, útban egy sürgős fogászati kezelésre a nagynénjével, aki egy keresztényhez ment feleségül, és akinek ezért nem kellett csillagot viselnie. Ez a nagynéni levette Szilágyiról a csillagját, de egy nő felismerte Szilágyit, és odakiáltotta neki, hogy *Julika, szereted a csóletet?* hogy így tudassa vele, nincs joga a buszon utazni, amit a kislány akkor még nem értett. Azt sem értette, hogy a két, keresztény férfihoz nőül ment nagynénjének miért volt más színű fejadagjegye, de végül rájött, hogy a vegyesházasságok a biztonságot jelentették, mivel a többségi társadalom segítségével nem lehetett elrejtőzni. A rokonai kapcsolatok segítettek a családját abban is, hogy túléljék a háborút úgy, hogy Bukarestbe szöktek. A háború végén, amikor az anyjával visszatért Kolozsvárra, a nagyanyja házában udvarán egy másik, lesoványodott kislányt talált, aki az ő biciklijén ült és az ő kockás esőkabátját viselte. A kislány anyja úgy bámult rájuk, mintha visszajáró szellemek lennének, és próbált magyarázkodni, hogy ő nem tolvaj, és hogy ők nem tudtak semmiről: *mi csak úgy kaptuk*, mondta. A nő megpróbálta kigombolni a kislány esőkabátját, de az ellenállt, sikoltozott, és közben a kis Julika is sírt, és visszakövetelte, ami az övé. Csak ekkor gondolt arra, hogy vajon hol lehet az ő Vilma nagyanyja.

Szilágyi Júlia és édesanyja menekültként Bukarestben, 1944 tavaszán

Szilágyi csak az 1940-es évek közepéig folytatja történetét. Tudható, bár a könyve nem említi, hogy a Securitate dossziét vezetett róla, mondván, nacionalista és kozmopolita, és hogy nem volt szabad tanítania Kolozsváron, egészen 1990-ig. Utána diákok nemzedékeit tanította, és elismert egyetemi tanár lett. Egészen 1984-ig nem érzett késztetést arra, hogy a családjáról írjon, de ekkor egy igen kellemetlen incidens érte a deportálások negyvenedik évfordulóján. Az írás mellett mégis inkább amiatt döntött, mert megértette, hogy egy kultúra elvesztése a legutolsó túlélők akaratan múlik:

Aki fel akar számolni egy kultúrát, másban vagy önmagában – az emlékeket kell kiirtania. Nem a tankönyveket. Nem a közkinccsé vált legendákat. Nem. A legszemélyesebbet, a gyermek emlékeit... (32)

Szilágyi ezért ezekkel a sorokkal fejezi be a könyvét: „Akarom, hogy a halottaim túléljenek”.

Szintén érdekes Diamantstein Zsuzsa története, aki bevallja, hogy nem igazán tud sütni-főzni, és csakis azokat a Purim-süteményeket említi, amiket az anyja szokott készíteni, azaz a *flódnit*, a *Hámántáskát* és a *kindlit* (és hozzáteszi, hogy ők a *flódnit flédennek* hívták, ami valóban a hagyományosabb neve, a német *fladen*ből [‘lapos sütemény’], mert az eredeti édesség valószínűleg Alsace-Lorraine-ből származik, és onnan terjedt keletre). Végül Király lesz az, aki *flódnit* süt neki, hogy lássa, vajon felidéz-e Zsuzsában annak a süteménynek az emlékét, amit az anyja szokott elkészíteni. Zsuzsának, a többiekhez hasonlóan, magyarnyelvű identitása van, és elmeséli, hogy az anyja hogyan imádkozott a zsinagógában nem hébernyelvű, hanem egy asszonyoknak szóló magyar imakönyvvel, amit *Miriamnak* (1899) hívnak, és amit a híres Kiss (Klein) Arnold főrabbi írt (aki a *Múlt és Jövőben* is szerző volt). Mesél nagybátyjáról, Riegelhaupt Sándorról is, aki a faiparban dolgozott, ami Gyergyó fő iparága volt, de közben kiemelkedő fotográfus is volt. Mivel engem nagyon érdekel a régi korok fényképészete, ezért megpróbáltam többet megtudni róla, és kiderült, hogy tényleg kiváló fényképész volt, és a nevét a két világháború között számtalanszor említették az újságok. Riegelhaupt Sándor túlélte a holokausztot, mivel 1978-ban és 1979-ben úgy említi őt több romániai magyar lap, a *Homonnai Magyar Szó*, az *Előre* és az *Új Élet* is, mint aki több száz fényképet őriz a „fekete-fehér múlt”-ból (további részletekhez, köztük fényképekhez is a családról, és 2004-ben felvett interjúkhoz lásd DIAMANTSTEIN 2019 és a *Centropa* vonatkozó oldalát: <https://www.centropa.org/hu/biography/diamantstein-zsuzsa>).

**Diamantstein Zsuzsa a huszadik születésnapján
1942-ben**

Szintén említésre érdemes (Tabák) Székely Sára (1936–2011) 2007-ben megjelent *Szurika, Éva lánya* című memoárja. Székely Sára, más néven Sáríka, avagy Szurika, már halott volt Király kutatásának idején, máskülönben Király bizonyára őt is felvette volna az interjúalanyai közé. Unokatestvére volt Kárpelesz Leopoldnak, Király két férfi interjúalánya egyikének, aki elmesélte, hogy Szurika rengeteg mindent tudott a korabeli szokásokról és a szegény zsidó családok hétköznapi életéről. Szilágyi Júlia, aki az ajánlást írta Székely könyvének füllapjára, szintén nagyon dicsérte őt. A memoár, amellet, hogy szokatlan holokausztörténetet mutat be, páratlan módon idézi fel a szerző saját ortodox családjának, valamint a gyergyószentmiklósi fakitermelőknek – ami egy igen hagyományörző zsidó közösség volt – az étkezéshez kapcsolódó népi szokásait is. Székely könyvének sajnos nem volt számottevő recepciója Magyarországon, de egyes részletei elérhetőek a *Centropa* weboldalán (<https://www.centropa.org/hu/search/site/Szekely%2520Szurika>). Online elérhető egy kedves videofelvétel is 2007-ből *Zsidó emlékek Gyergyószentmiklóról* címmel, ahol a szerző, egy keresztény gyermekkori barátja kíséretében, ellátogat szülővárosába (<https://www.youtube.com/watch?v=FsuSqUe2HBk>).

**Tabák Szurika 1939-ben, amint új
piros kézitáskájával pózol Marosvásárhelyen
(a fénykép Andrea-Julika Ghita tulajdona)**

AZ ELVESZETT HÁBORÚ ELŐTTI ERDÉLYI ÉTKEZÉSI KULTÚRA: A CSÓLENTTŐL A FALSHE FISHIG

A magyarnyelvű vidéki zsidóság háború előtti zsidó ételkultúrájának kutatása különösen megterhelő feladat érzelmileg, mivel ezt a népeiséget gyakorlatilag megsemmisítették, köztük azokat a felnőtt és idősebb nőket is, akik a receptek elsődleges közvetítői voltak. KÖRNER András 2017-ben megjelent, *A magyar zsidó konyha: kultúrtörténet 77 autentikus recepttel* című munkájában a zsidó étkezési és főzési szokásokat a 19. század közepétől kezdve, de csak 1945-ig tekintette át, mondván, ezután a dátum után a magyar zsidó közösségek és főzési szokásaik is teljesen megváltoztak. Király számtalan interjúalánya mesél az eladásra szánt libák töméséről, a libamáj fontosságáról és a libamájról mint a legfinomabb csemegéről, amit a szegény családok csak ritkán ehetek, mivel a tehetős családok igen jó árat adtak a zsíros libamájért. A folyamat legjobb leírása nem Király interjúalanyaitól származik, hanem Szé-

kely Szurikának a *Centropa* weboldalán megjelent visszaemlékezésében található (<https://www.centropa.org/hu/biography/szekely-sara>):

Húsvétra, ez is érdekes volt, libát hizlaltak. Megvették, majd megtömték, minthogy az olaj drága volt, nem is nagyon volt és általában a receptek, a főzés a zsidóknál libasírral volt. Emlékszem, anyám hozta az ólból a libát, kis szőnyeget tett le, leült, és a libát így a térde alá tette. Tehát leült, maga mellé húzta a lábát, és a térde alá fogta a libát, de nem nyomta, kinyitotta a csőrét, a kukoricát azelőtt beáztatta, hogy a liba ne fulladjon meg, és beletömté. Ámulva néztük, azután levágták, hatalmas mája volt, nagyon finom, de szinte mindig eladtuk – szegények voltunk, ott volt a gyártulajdonos, ott voltak a gyár hivatalnokai, és előre megmondták, „Éva néni, ha nem kell a libamáj, mi megvesszük.” De volt úgy is, hogy két lúdja volt édesanyámnak, akkor az egyik máj nekünk maradt. Ez volt a legfinomabb étel.

A tíz interjúalany említette receptek legtöbbje ünnepi étel receptje. Természetesen többen említik a *sólet*et is – amit Erdélyben *csólent*nek hívnak –, anélkül hogy sikerülne megegyezésre jutniuk az elkészítés részleteit illetően. Az elkészítés módja ugyanis felfedi, hogy mekkora a szegénység abban a családban, ahol a *sólet*et marhaszegyéből, babból, gersliből készítik, a *kugl*it / *kugelt* pedig belefőzik. Azok a családok, ahol libát tartottak, akár füstölt libát is rakhattak a *csólent*be, töltött libanyakat vagy tojást, és a *kugl*it is külön készíthették el, miközben egy-egy gazdagabb háztartásban akár ki is hagyhatták a gerslit. Erdélyi Lajos elmagyarázza, hogy az ő házában a *kugl*it a *csólent*ben főzték meg, aztán kivették, és felvágták, mint a szalámit. Salamon Aranka, más néven Goldi egy olyan receptet eleve-nít fel, amiben a babot előre beáztatják, és ehhez adják a *gerl*it, amit ők *buris*nak hívtak, és hogy az ő családjában a *kugl*it reszelt krumpliból készítették, külön sütötték, és a *csólent* után fogyasztották. Kárpelesz Leopold, azaz Rudi szerint az ő családi változatukban a babot nem áztatták be előre, a *kugl*it pedig a babbal együtt főzték, míg Diamantstein Zsuzsa az édesanyja *csólent*jéről meséli, hogy az anya zsíros marhaszegyéből készítette, és állítólag főtt tojást is szokott tenni a bab közé. (Valójában a tojást mindig nyersen tették a fazékba, és csak ma-napság van az, hogy az éttermek ezt a fogást időnként főtt tojással díszítik.) Megint más volt a szokás Bukovinában, ahonnan Erdélyi felesége, Anni származott: a *csólent* ott inkább leves volt, de Anni nem így készítette, mert a férje így nem szerette. A *csólent*

heti elkészítésének módjáról újfent Székely Szurika memoárja adja a legjobb leírást, ahol is Szurika elmeséli, hogy minden héten aggódott amiatt, hogy az étel netalántán vizesen jön vissza a sütődéből, ahol egész álló éjjel főtt:

Rendszerint sóletet ebédeltünk, anyu még pénteken készítette el. Ez egytálétel; fehér- és tarkapaszulyból főzik, árpakásával, zsíros marhahússal. Megsózzák és borsozzák, berakják egy cserépfazékba, annyi hideg vizet öntenek rá, hogy jól ellepje, a tetejére pedig krumpli- vagy málétésztát helyeznek. Ezt kuglinak nevezik. Az így elkészített sóletet gyertyagyújtás előtt a gyerekek elvitték egy jól kifűtött kemencéhez, ahová lapáttal behelyezték a fazekakat, érkezésük sorrendjében. Becsukták a kemencét, és otthagyták szombat délig, amikor a forró fazekat úgyszintén a gyerekek vitték haza. Útközben találgattuk, vajon milyenre sikerült a sólet: leveses-e, égett tetejű vagy főzelékforma. Ez attól függött, hogy milyen helyen volt a kemencében. Azt mondták, a sólet olyan, mint a házasság: van amikor sikerül, van amikor nem. Nagyon finom eledel, sokáig tárolható, nehezen hűl ki, ezért nem kell tüzet gyújtani a fellemelegítéséhez. (SZÉKELY 2008: 24–25).

Egy érdekes étel, amit több interjúalany is említ, a *falcs hal*, ami más forrásokban a legkülönfélébb neveken szerepel, hol *falsbelfaltche fis[c]h* („hamis hal”), hol meg *b[fa]ilik fish* (azaz „olcsó hal”). Kárpelesz Rudi mesélte, hogy időnként elment halat főgni a Sabbath-ra, de ha mégsem, akkor az anyja *falcs halat* csinált, de nem emlékezett, hogy hogyan. Király nagyon szerette volna elkészíteni neki a receptet, de senki más sem ismerte az elkészítési módot. Ez az étel valójában a sabbath-i *gefilte fis* imitációja, és lassú tűzön főtt darált csirkeemlélből készítették, ha friss ponty épp nem volt kéznél, vagy nem volt megfizethető. Ennek az ételnek, amit ma már gyakorlatilag alig ismernek, nyilvánvalóan nem lehetett halíze, de úgy volt elkészítve és úgy is nézett ki, mint a *gefilte fis*, és érdekes módon mások is nagy szeretettel emlékeznek vissza rá. Így például Zsuzsanna Fischer Spiro (1925), aki az északkelet-alföldi Tornystapolcáról származik, szintén vidéki magyar zsidó, és megjárta a koncentrációs tábor, és aki a memoárjában a háború előtti időkből boldog családi életre emlékezik vissza és egy olyan vidéki kultúrára, amit később megsemmisítettek. Noha Fischer Spiro ortodox zsidó családból származott, és memoárjában is különös figyelmet szentel a zsidó ünnepek leírásának, a visszaemlékezéseiben mégis kizárólag az ünnepi ételek azok,

amik a zsidó szokásokat és a zsidó örökséget közvetítik, és nem a sajátos vallási szertartásoknak az említése. Fischer Spiro azt is megemlíti, hogy azok közt az ünnepi ételek közt, amelyeket gyerekként különösen szeretett, volt egy, aminek a nevét nem tudja ugyan, de úgy írta le, hogy csirke volt, ami hálnak érződött (VASVÁRI 2016).

Király maga a *falcs balat* csak a Klezmer Hoisban kóstolhatta meg, ami egy giccses étterem egy öreg épületben – ami valaha zsidó rituális fürdő volt –, valahol Krakko fantom-zsidónegyedében, ahol bőven van kóser étel és klezmer, de ott élő zsidók alig (SAXONBERG and WALIGORSKA é. n.). Noha többféle receptváltozat is lehet, kétséges, hogy az a recept, amit Király végül összeállított, azonos lenne azzal, ahogy ezt az ételt általában készítették Erdélyben, mivel ott darált csirkehúsból készült. Itt adom közre Ilona Kellner, más néven Elena Kalina elegáns receptjét, akinek a lánya, Eva MOREIMI 2019-ben memoárt írt, *Hidden Recipes: A Holocaust Memoir* [Titkos receptek. Holokausztmemoár] címmel a szülei megmeneküléséről és arról, hogy az anyja hogyan gyűjtött össze és jegyzett le titokban mintegy hatszáz receptet a lőszergyárban, ahol kényszermunkásként dolgozott, a receptekre feljegyezve, amikor csak tudta, azoknak a nőknek a nevét is – bár gyakran csak az utónevüket –, akik a receptet adták. Ica a recepteket egy titkos zacskóban rejtegette, amit a számára túl nagy kabátja béléséből szabott ki. Egyszer még egy lángokban álló épületbe is beszaladt, amit a Szövetségesek bombáztak, hogy kimentse a recepteket. Aztán vele voltak a halálmenetben, és vele utaztak Európából az Egyesült Államokba is, ahol később rendszeresen főzött belőlük (VASVÁRI 2020). Eva Moreimi nagylelkűen a rendelkezésemre bocsájtotta a receptet, ami a következő:

FALSCH FISH

(Kellner Ilona / Elena Kalina receptje)

Zöldség alaplé

4-5 vöröshagyma, felszeletelve

5-6 gerezd fokhagyma

1 zöldpaprika

3 sárgarépa

2-3 zellerszár

2-3 szelet zellergyökér

só

10-15 szem bors

Csirke

1 font [kb. 0.45 kg] csirkehús

½ hagyma, felszeletelve

2 gerezd fokhagyma, reszelve

1 és ½ maroknyi darált dió

2 tojás

só

paprika

2-3 evőkanál reszelt pasztinák

2-3 evőkanál reszelt sárgarépa

2-3 evőkanál reszelt zellergyökér

Főzzük a zöldségeket addig, míg megpuhulnak, aztán szűrjük le a levest. Közben keverjük el a csirkét a többi összetevővel, formázzuk belőle kis labdákat, és dobjuk őket a zöldséges alaplébe. Lassú tűzön főzzük 1-2 óráig.

AZ ÚJRAKEZDÉS RECEPTJEI MINT AZ ERDÉLYI ZSIDÓSÁG KULINÁRIS EMLÉKKÖNYVE

Király gyűjteményét tekinthetjük úgy is, mint ami az emlékkönyvek, avagy jizkor-könyvek (*yizkor* – „emlék”) hagyományának a folytatása, de amiben a hangsúly a kulináris emlékeken van. Már a két világháború között is léteztek jizkor-könyvek, válaszul a zsidó közösségek elszenvedte mérhetetlen személyes és közösségi veszteségekre, és aztán ezek a korai gyűjtemények lettek azok, amelyek lefektették a műfaj hagyományát a holokauszt után született művek számára is. A jizkor-könyvek közösen létrehozott írásos emlékművek, amikkel megemlékeznek egy-egy hely és az ott lakó emberek életéről és haláláról. A szerkezetük rendszerint négyes felosztású: a háború előtti, a náci korszakot megelőző jiddis falusi hagyományoknak a leírásával kezdődnek, aztán következik a holokauszt ideje (ez a rész időnként – meglepő vagy sem – a könyv legrövidebb része), majd a háború utáni visszatérés (és a folytatódó antiszemitizmus) leírása következik, azt követően az elvándorlásé, legvégül pedig egy nekrológ. A holokauszt után készült emlékkönyvek jellemzően sirámokat, liturgikus részleteket, memoárokat, tanúskodásokat, meséket, a közösségi élet dokumentumait, illusztrációkat, verseket és más, hétköznapi dokumentumokat [ephemera] tartalmaznak. A legkorábbi emlékkönyvek még a II. világháború utáni első évtizedben és számtalan országban készültek, de 1950 után a legtöbbjük már Izraelben látott napvilágot, általában jiddis, angol és/vagy héber nyelven, a legnagyobb számban pedig az 1960-as és 1970-es években jelentek meg, de még a huszadik század legvégéről is fennmaradtak ilyen művek (HOROWITZ 2011). (A legutóbbi ilyen mű, amit Erdélyről írtak, SCHATTELES Tibor

2020-ban megjelent *A temesvári zsidóság, történelmi távlatkép* című kiváló munkája.)

A második és harmadik generáció kulináris nosztalgiája, ami sokkal elterjedtebb a diaszpórában élők között, rendszerint egyes családok kísérleteivel kezdődik, aztán szervezettebb jelleget ölt, amit a kulináris nosztalgia irányít. Ezért nem meglepő, hogy egy ideje létezik az emlékkönyveknek egy olyan alfaja is, ami a holokausztot kulináris zsidó emlékekkel kapcsolja össze. Erre jó példa Joanne Caras-nek – aki holokauszt túlélő szülőknél az Egyesült Államokban született gyereke – a 2007-ben megjelent, *The Holocaust Survivor Cookbook: Collected from Around the World* [A holokauszt túlélő szakácskönyve. Receptek a világ minden tájáról] című munkája, ami száz történet kíséretében kipróbálatlan recepteket közöl, úgy, ahogy Caras kapta őket. További ilyen példa June FEISS HERSCH 2011-ben megjelent *Recipes Remembered: A Celebration of Survival* [kb. Felidézett receptek. A túlélés ünneplése] című műve, ami nyolcvan kipróbált és módosított receptet közöl az olvasóval, családtörténetekkel fűszerezve. De Király gyűjteménye egyedi alkotás a nosztalgikus szakácskönyvek között, mivel az anyagát nem emigrációban élő túlélőktől vagy azok gyerekeitől gyűjtötte össze, hanem attól a kevésszámú és lassan eltűnőben lévő túlélőtől, akik erdélyi otthonaikban maradtak.

A Jizkor-könyvek hagyományosan nekrológgal zárulnak, amiben egy-egy közösség darabokra hullott múltjára tekintenek vissza. Király épp azelőtt kapott hírt Helena Kain, azaz Lea néni haláláról – akit talán a legjobban szeretett az interjúalanyai közül, és aki a Királlyal való találkozás előtt hetvennégy évig egyáltalán nem beszélt a lágerélményeiről –, mielőtt befejezte volna könyve kéziratát. Király könyve azzal a kaddissal zárul, amit a szatmári neológ temetőben mondtak el Lea néni temetésén. Lea néni, noha Szatmáron élt, nem tudott kóser húshoz jutni, és Király úgy méltatja őt, mint aki a legvégső pillanatig kitartott a hite mellett, és kóser konyhát is vezetett „Szatmár falu szélén”.

ZSIDÓ TEMETŐK ÉS A ZSIDÓ HAGYOMÁNY TÁRSADALMI HALÁLA ERDÉLYBEN

Könyve magyar kiadása óta Király egy másik interjúalanya, Erdélyi Lajos „Lalo” is elhunyt kilencvenegy évesen. Érdekes elolvasni VÁRI Áttila (2020) rövid gyászjelentését, amiben elmondja, hogy miként vettek részt közösen egy kiránduláson, ahol Lalo nyílt tűzön süttött polenta-lisztbe forgatott

Összetört sírkövek
(ERDÉLYI: Régi zsidó temetők művészete, 1980)

pisztrángot, maga szedte *tejelőgombával*, és hogy a kellemesnek induló kirándulást miként tette tönkre egy látvány, ami nagy megrázkódtatással járó, traumatikus holokausztélményeket hívott elő. Lalo elbűvölő személyiség volt, aki az írásai és a fényképezete révén sokat tett azért, hogy megörökítse az erdélyi zsidó élet emlékeit. Élen járt abban, hogy a *Régi zsidó temetők művészete* című, 1980-ban megjelent munkájában csaknem kilencven zsidó temetőt dokumentált a holokauszt utáni időkben, lefényképezte a sírkőfaragás kiváló népművészeti emlékeit, ismertette a különféle faragásstílusokat, temetési szokásokat és a faragások és sírfeliratok szimbolikáját (lásd még KISS 2014; BALOGH & BÁNYAI 2020). A temetőkről készült fényképek és a hozzájuk fűzött magyarázatok révén Erdélyi szó szerint az erdélyi zsidó élet halálát dokumentálta, és arra a következtetésre jutott, hogy Közép-Kelet-Európában a temetők szó szerint a halál küszöbén állnak.

Összetört sírkövek
a marosvásárhelyi zsidó temetőben

IRODALOM

- BALOGH István & BÁNYAI Viktória. 2020. „A Magyarországi zsidó temetők kutatása és védelme.” *Regio* 28.3: 24–38.
- BENJAMIN, Lya. 2004. „Populația evrească din România în cifre și date (până în 1948).” *Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație*. Nicolae Cajal, ed. București, Editura Hasefer.
- BINES, Carol. 1998. *Din istoria emigrărilor în Israel 1882–1995*, București, Editura Hasefer.
- Caras, Joanna. 2007. *The Holocaust Survivor Cookbook: Collected from Around the World*. h. n.: Carras and Associates.
- CARD, Claudia. 2010. *Confronting Evil: Terrorism, Torture, Genocide*. Cambridge: Cambridge UP.
- CASE, Holly. 2006. „The Holocaust and the Transylvanian Question in the Twentieth Century,” *The Holocaust in Hungary: Sixty Years Later*. Eds. Randolph L. BRAHAM and Brewster S. CHAMBERLIN. Boulder, Social Science Monographs: 17–40.
- CS. GYIMESI Éva. 2008. „Erdély és a holokauszt.” *Beszélő* 13.3 <http://beszelo.c3.hu/cikkek/erdely-es-a-holokauszt>
- CZINGEL Szilvia, szerk. 2014. *Szakácskönyv a túlélésért. Lichtenworth, 1944–1945*. Budapest: Corvina.
- DIAMANTSTEIN Zsuzsa. 2019. „»Aztan elvittek« – interjú az Auschwitzot megjárt marosvásárhelyi Diamantstein Zsuzsával.” *Nethuszar* 09.26.2019 <https://nethuszar.ro/zsidó-erdély/aztan-elvittek-interjú-az-auschwitzot-megjárt-marosvásárhelyi-diamantstein-zsuzsával/>
- EGRY Gábor. 2013. „Negotiating the Straits. Changing Borders, Changing Rules and Practices of Ethnicity and Loyalty in Romania After 1918.” *Hungarian Historical Review* 2.3: 449–476.
- ERDÉLYI Lajos. 2006. *Túlélés. Egy fotográfus visszaemlékezése*, javított és bővített kiadás. Budapest: Zachor Alapítvány, 2012; trans. *Survival: A Photographer Remembers*, 2014.
- ERDÉLYI Lajos. 2000. „Magyar zsidók Romániában, Erdélyben.” *Múlt és Jövő* 2000.1: 25–46.
- ERDÉLYI Lajos. 2000. „Sármás, Arad 1944. szeptember.” *Múlt és Jövő* 2004.4: 334–41.
- ERDÉLYI Lajos. 1980. *Régi zsidó temetők művészete*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó; bővített magyar-angol kiadás, *Az élők háza / The House of the Living*. Budapest: Héttorony Könyvkiadó, 2012.
- GIDÓ Attila. 2021. „Lista húszezer észak-erdélyi túlélőről.” *Szombat* 01.26.
- GIDÓ Attila. 2015. „The Hungarian Bureaucracy and the Administrative Costs of the Holocaust in Northern Transylvania.” *Hungarian Historical Review* 4.3: 641–672.
- GIDÓ Attila. 2009a. „On Transylvanian Jews. An Outline of Common History.” *Working Papers in Romanian Minority Studies* 17: n. p.
- GIDÓ Attila. 2009b. *Úton: Erdélyi zsidó társadalom és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.
- GITELMAN, Zvi. 2000. „Reconstructing Jewish Communities and Jewish Identities in Post-Communist East Central Europe.” *Jewish Studies at the Central European University*. 35–50. http://web.ceu.hu/jewishstudies/pdf/01_gitelman.pdf
- HERSCH, Judy Feiss. 2011. *Recipes Remembered: A Celebration of Survival*. Beachwood, OH: Museum of Jewish Heritage.
- HORVÁTH, Franz Sz. 2012. „Ethnic Policies, Social Compensation, and Economic Reparations: The Holocaust in Northern Transylvania.” *East Central Europe* 39: 101–136.
- HOROWITZ, Rosemary. 2011. *Memorial Books of Eastern European Jewry: Essays in the History and Meanings of Yizkor Volumes*. Jefferson, N.C.: McFarland.
- KIRÁLY Kinga Júlia. 2019. *Az újrakezdés receptjei, Erdélyi zsidó történetek életről, éhvégéről és reményéről*. Târgu Mures: Mentor 2019; *Recipes for a New Beginning. Transylvanian Jewish Stories of Life, Hunger and Hope*. Trans. Rachel HIDEG. Frankfurt am Main: CEEOL Press, 2020.
- KISS Erika Márta. 2014. *Erdély zsidó közösségei a kezdetektől napjainkig a temetők tükrében*. PhD-értekezés. Budapest: Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem.
- KÖRNER András. 2017. *A magyar zsidó konyha: kultúrtörténet 77 autentikus recepttel*. Budapest: Corvina.
- MAYER, Gabriel. 2016. „Where Are the Jews of Post-Holocaust Cluj (Kolozsvár).” *International Journal of Social Science Studies* 4.9: 69–82.
- MCGRATH, Stephen. 2019. „Anti-Semitism Threatens Romania’s Fragile Jewish Community.” BBC News <https://www.bbc.com/news/world-europe-47865369>
- MOREIMI, Eva. 2019. *Hűden Recipes: A Holocaust Memoir*. Minneapolis: Secondgen Press.
- PÉNTEK, Orsolya. 2019. „A legutolsó előtti pillanat. Az újrakezdés receptjei.” *Múlt és Jövő* 2019.1: 114–121.
- POLLIN-GALAY, Hannah. 2018. *Ecologies of Witnessing: Language, Places, and the Testimony*. New Haven: Yale UP.
- SAXONBERG, Steven, & Magdalena WALIGORSKA. é. n. „Klezmer in Krakow: Kitsch or Catharsis for Poles?” https://www.press.uillinois.edu/journals/ethno/docs/sample_sample_coded_article.pdf
- SCHATTELES Tibor. 2020. *A temesvári zsidóság történelmi távlatképe*. Budapest: Tom Lantos Intézet/ Múlt és Jövő.
- SORELL, Dora Apsan. 1998. *Tell the Children. Letters to Miriam*. Berkeley CA: Sighet Publications [Private].
- STEPHENS, Bret. 2021. „Can We Really Picture Auschwitz?” *New York Times* <https://www.nytimes.com/2021/04/02/opinion/holocaust-survivor.html>
- STEPHENS, Bret. 2020. „You Will Not Live to See Your Next Birthday.” *New York Times* <https://www.nytimes.com/2020/05/08/opinion/holocaust-survivor.html>
- STILLMAN, Buba Weiss. 2015. *A11147 tatuado en mi memoria [A11147 Tattooed in My Memory]*. Mexico: k. n.
- SZÉKELY Sárka. 2007. *Szurika, Éva lánya*. Cluj: Mega Kiadó; Budapest: Napvilág, 2008.
- SZILÁGYI Júlia. 2014. *Almatlan könyv*. Kolozsvár: Korunk.
- TIBORI-SZABÓ, Zoltán. 2017. „Memorialization of the Holocaust in Transylvania During the Early Post-War Period.” *Southeast European and Black Sea Studies* 17.2: 281–299.
- TIBORI-SZABÓ Zoltán. 2007. *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után*. Kolozsvár: Koinonia.
- TIBORI-SZABÓ Zoltán. 2004. „Az erdélyi közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945–1949).” *Korunk* 8.15: 78–85.
- VASVÁRI, Louise O. 2020. „Narratív identitáskonstrukciók három holokauszt-túlélő nő emlékeiben / emlékirataiban.” *Múlt és Jövő* 2020.2–3: 197–214.
- VASVÁRI, Louise O. 2019. „A Proust-jelenség és a nők többgenerációs táplálkozási élettörténet-írása mint a holokauszt traumairódalma.” *Literatura* 45.3 (2019): 248–261; <https://ojs3.mtak.hu/index.php/literatura/issue/view/222/102>
- VASVÁRI, Louise O. 2018. „Identity and Intergenerational Remembrance Through Traumatic Culinary Nostalgia: Three Generations of Hungarians of Jewish Origin.” *Hungarian Cultural Studies* 11 (2018): 57–77; <https://ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea/article/view/322/630>
- VASVÁRI, Louise O. 2016a. „Nem és emlékezet a táplálkozási élettörténet-írásokban a holokauszt idején és után.” *Múlt és Jövő* 2016.4: 104–140.
- VASVÁRI, Louise O. 2016b. „Introduction” to Zsuzsanna Fischer Spiro *In Fragile Moments*. Eva Shainblum. *The Last Time*. The Azrieli Series of Holocaust Survivor Memoirs. Toronto: The Azrieli Foundation.
- VÁRI Attila. 2020. „Ijesztő napunk.” *Múlt és Jövő* 2020.4: 1–3.
- WEIZMANN Compass. 2015. „Luis and Miriam Stillmann. From Europe to Mexico, and Always Israel.” <https://www.weizmann.ac.il/WeizmannCompass/sections/people-behind-the-science/luis-and-miriam-stillmann>

Horváth Györgyi fordította

Bárd Károly

Elítélve és feloldozva

Gondolatok a frankfurti Auschwitz-perről

I.

Lehet-e hitelesen beszélni Auschwitzról? Tény, hogy megkísérelték, túlélők és „kívülállók” egyaránt.¹ Mert beszélni kell: „csak ha találunk szavakat, akkor lesz haszna a megemlékezésnek, csak így tehetjük Auschwitz átkát áldássá.” Ezt üzenté Walter Homolka rabbi az Auschwitzba látogató keresztény, muzulmán és zsidó diákok csoportjának.² Igen, Auschwitzról beszélni kell, mert hívják bár pokolnak, a táborban gyilkolókat pedig démonoknak, Auschwitz valóság volt. Német koncentrációs tábor Európában a 20. század közepén.³ De hogy a szavak igazak-e, nos efelett lehetnek kétségeink: „Most látjuk először, hogy a nyelv képtelen a szégyen leírására” – erre jutott „az auschwitz-i tettesek és áldozatok lexikonját” összeállító Ernst Klee a munka lezárásakor.⁴ De nem csak a nyelv bénult. A Harmadik Birodalom és benne Auschwitz „ellen-szegül mindenféle értelmezési rendszernek, amely-lyel a történetfilozófia- és tudomány az emberiség útját mindezülig magyarázta.” Ha a Hitler-jelen-ségben volt egyáltalán valami logika, úgy az az ösz-szeomlása volt. Az „ezeréves birodalom” bukása tette nyilvánvalóvá történelmi ésszerűtlenségét, és mint tény illeszkedett így a szokásos értelmezési sé-mába.”⁵

De ha a nyelv ennyire esetlen, ha a történettudo-mány ilyenire tehetetlen, mi az esélye az igazság-szolgáltatásnak, amely lényege szerint valóságot re-dukáló eljárás? Mert a „büntetőper az élet drámáját paragrafusok megsértésévé absztrahálja”.⁶ Ha pedig a felfogható realitást is egyszerűsíti (és ezzel torzít-ja), miképp tudja rekonstruálni azt, amit a nyelv képtelen hitelesen visszaadni, és aminek megraga-dására a történettudomány hagyományos eszköztá-ra alkalmatlan? Márpedig az igazságtételi perekben a kontextus, a történelmi keret, a társadalom-poli-tikai környezet vizsgálata elkerülhetetlen. A kon-textus emeli ugyanis a „köztörvényes” büntettet a nemzetek közösségét támadó *crimina* körébe. Ettől lesz a gyilkos *hostis generis humani*, akit időkorlát nél-kül bárki, bárhol megbüntethet.”⁷ Ám van igazság

abban is, hogy a történelmi tények vizsgálata és rö-g-zítése veszélyeztetheti a büntető igazságszolgálat-tást alapvető funkciójának teljesítésében: a szem-lyes felelősség megállapításában, és az ahhoz igazodó, arányos büntetés kimérésében.⁸ A kockázatot azonban vállalni kell. Mert a népirtás nem azonos a több emberen elkövetett emberöléssel. De tény, hogy az igazságszolgáltatás alapvető feladata és a kontextus vizsgálata közti feszültség jelen volt va-lamennyi nevezetes igazságtételi perben. A kivétel talán a háborús főbűnösök pere Nürnbergben: itt maga a kontextus volt a „központi büntett”, amelyre a többi vádpontot ráfűzték. A londoni kartában fel-sorolt bűncselekmények közül a támadó háború ter-vezése, előkészítése, kezdeményezése és az ezekre való szövetkezés (*conspiracy*)⁹ volt az „ősbűn.” Ezt jelölték a „béke elleni büntett” fogalmával, ez volt a nürnbergi törvényszék szerint a „bűnök bűne”, amelyben minden gonosztett összesűrűsödik.¹⁰ A kartában szereplő többi deliktum (a háborús és az emberiség elleni büntettek, valamint a kriminális szervezetben való tagság) az „ok-okozat logikájával kapcsolódott a béke elleni büntetthez.”¹¹

II.

Az Eichmann-perben már ütköztek a büntető eljá-rás funkciójáról vallott felfogások. Az ügyész *Gideon Hausner* a pert „mindent felölelő eposzként”¹² vizi-onálta; rendeltetését abban látta, hogy bemutassa, hová vezet az antiszemitizmus, továbbá hogy képet adjon az európai zsidóság kiirtásáról és igazolja annak egyedülálló természetét.¹³ Ezzel szemben a tárgyalást vezető *Landau* főbíró nem ment volna túl a büntetőper alapvető funkcióján. Úgy vélte, neki a vádlott büntetőjogi felelősségéről kell döntést hoznia, és nem hagyhatja el a számára kijelölt terepet. Elismerte, hogy a per számos nyugtalanító kér-dést vet fel, és érthető az igény, hogy ezekre válasz-t kapjunk. Ám e kérdések feszegetésére és megvála-szolására nincs felhatalmazása, ezt másoknak kell meghagynia.¹⁴

Az 1963-ban indult frankfurti Auschwitz-perben is szembe került egymással a vád és a bíróság álláspontja az „igazságtételi perek” rendeltetéséről, arról, hogy az eljárásban mire terjedjen ki a bizonyítási eljárás. Az hogy a frankfurti per „Auschwitz-perként” vonult be a történelembe, annak köszönhető, hogy Fritz Bauer hesseni főügyész kezdeményezésére az országban elszórtan, két-három auschwitz-i hóhér ellen folyó nyomozásokat egyesítették, és ügyüket egy eljárásban bírálták el. Így lett a frankfurti a német igazságszolgáltatás húsz vádlottas „monstre pere”, hétszáz oldalas vádirattal, amelyet az ügyészség 254 tanú vallomására alapozott, és közel kétszáz tárgyalási nappal.

Bauer, aki beosztottait a háttérből irányította – egykori politikai üldözöttként az emigrációból tért vissza, zsidó volt, a védők ezért tiltakoztak volna, ha személyesen képviseli a vádat –, úgy gondolta, hogy a pernek szocio-pedagógiai funkciója is van. Be kell mutatnia a nemzeti szocialista terrorállam, a megsemmisítő gépezet működését és az auschwitz-i népiirtás hátterét. Meg kell világítania, hogy honnan ered és hová vezet a németek alattvalói mentalitása, a mindenkor hatalomnak való vak engedelmesség.¹⁵ Bauer a pert tandrámának szánta: személyesen választotta a helyszínt, kellő méretű színpaddal és tágas nézőterrel.¹⁶ Történész szakértőknek adott megbízást, akik megállapításait az akkori legfejlettebb technikai eszközökkel, hatalmas vetítésvászon mutatták be.¹⁷ Amikor a Suhrkamp kiadótól azzal keresték meg, hogy a peranyag részeit egy készülő színműhöz felhasználhassák, Bauer örömmel tett eleget a kérésnek. (A „tervezett” darab, Peter Weiss *A vizsgálat* című oratóriumának ősbemutatójára két hónappal az ítélethirdetés után került sor, egy időben tizennégy kelet- és nyugatnémet színpadon.¹⁸) Hofmeyer bíró az ítélet szóbeli indokolásakor utasította el Bauer elképzelését a per rendeltetéséről. „Várható volt – mondta –, hogy a pert megkísérlik majd felhasználni arra, hogy bemutassa a holokauszthoz vezető utat, megvilágítsa az első világháborút követő politikai átalakulást, amely a katasztrófába torkollott. De nem engedünk a kísértésnek, és nem tévedünk olyan területre, amelyet a jog elzár előlünk. [...] A bíróság kizárólagos feladata, hogy ítéletet mondjon a vádlottak felett, és nem követhet semmilyen egyéb célt.”¹⁹

Landau álláspontja, akárcsak Hofmeyer ragaszkodása a büntetőper „konzervatív”²⁰ felfogásához, érthető. Elvégre a bíró dolga a bizonyítékok alapján annak eldöntése, hogy a vádlott *konkrét cselekménye* ütközik-e a büntetőtörvénykönyv valamely rendelkezésébe. Eichmann a náci és a náciakkal kollabo-

„Hier meldet sich Amerika!” Kaufhof
(Frankfurt, 1957)

rálók megbüntetéséről szóló törvény alapján felelt – egyebek közt – „a zsidó nép ellen elkövetett bűntettért”, amelynek tényállása egyezett az 1948. évi genocídium-egyezményben írt deliktumával.²¹ Így a kontextuális elemek vizsgálatát Landau bíró nem kerülhette el, de úgy látta: feladata abban áll, hogy a zsidó nép kiirtásának célzatával elkövetett bűntettek közül lokalizálja azokat, amelyek közvetlenül Eichmann személyéhez voltak köthetők, és ehhez tartotta is magát. Mert a bíróságnak tekintélyt – olvashatjuk az ítéletben – éppen az ad, hogy nem lépi át a jog vonta határokat.²²

A frankfurti bíróság a cselekmények idején hatályban volt 1871. évi büntetőtörvénykönyv alapján ítélezett; a 19. század utolsó harmadának törvényhozói nem számoltak azzal, hogy lesz idő, amikor az üzemszerű, munkamegosztáson alapuló gyilkolás lesz a norma. Hofmeyer bírónak tehát olyan törvényt kellett alkalmaznia, amely abból indult ki, hogy a büntettes a jogkövető többség normáival szembeszegülő deviáns, akinek tette autonóm döntésen alapuló, izolált aktus. Ennek megfelelően csak a konkrét cselekményt igazoló tények tartoznak az ügyre (ezeket jelölik a büntetőeljárás-jogi tankönyvekben és az ítéletekben releváns tényekként), és a bizonyítás kizárólag ezekre szorítkozhat.

A per funkciójáról vallott felfogásukból adódóan a jeruzsálemi és a frankfurti vádlók számára másodlagos volt a vádlottak személye. Hausner ugyan azzal nyitotta vádbeszédét, hogy hatmillió vádlót képvisel Eichmannal szemben, akik már nem hallathatják hangjukat, de éppen ezzel tette egyértelművé, hogy a per a világnak szól, valamennyi zsidó szenvedéséről, és nem annyira arról, hogy Eichmann maga mit tett. Bauer számára az Auschwitz-

Frankfurt, 1960-as évek

per vádlottjai végképp érdektelenek voltak. Esetükben ugyanis értelmetlen bármiféle büntetési célról beszélni, még a megtorlásról is. Hisz miképp egyenlíthetné ki a földi büntetés az auschwitzi népirtást.²³ Csak a tanulság, amit a publikum a jövőre nézve levon, az számít. A tandróma váltott szereposztással is eljátszható, bármelyik vádlott bármikor kicserélhető egy másikra. A bírák szemében viszont mind Jeruzsálemben, mind Frankfurtban kizárólag a törvényben pontosan körülírt magatartás és annak tanúsítója képezte a per tárgyát. Hofmeyer szemléletesen fogalmazott: „Ez a per »Auschwitz-per« néven híresült el [...], ami viszont a bíróságot illeti, ez a Mulka és társai ellen folytatott eljárás”.²⁴

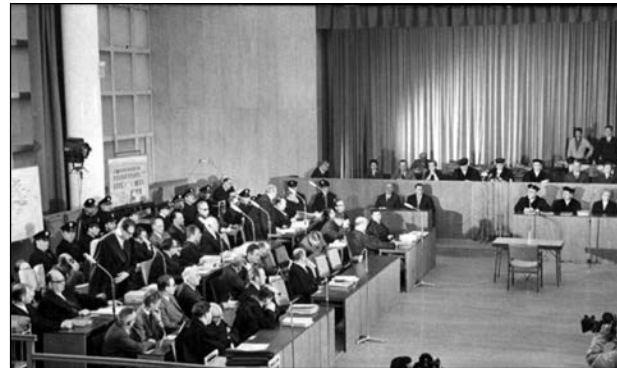
III.

De Landau és Hofmeyer nem csak azért kívánták a bizonyítást a „törvényi tényállás” vonta keretek között tartani, mert a büntetőper funkcióját illetően „konzervatív” állásponton voltak. Landau, az izraeli legfelső bíróság tagja tudta, hogy nem véletlenül jelölték ki az Eichmann-per bírójává. Ha máshonnan nem, hát onnan, hogy ehhez módosítani kellett a bíróságokról szóló jogszabályt. Az Eichmann-ügyre a törvény szerint a jeruzsálemi kerületi bíróságnak volt hatásköre, és e bíróság elnöke volt jogosult a tárgyalást vezető bíró kijelölésére. A kerületi bíróságot pedig az a Benjamin Halevi vezette, aki a Kasztner nevében indított rágalmozási pert 1953-ban azzal zárta, hogy Kasztner, mivel tárgyalt Eichmannal, „eladta lelkét az ördögnek”.²⁵ Így lett az ügyben a vádló Kasztnerből – és vele együtt a zsidó tanácsok tagjaiból – vádlott. Várható volt, hogy Halevi önmagát nevezné ki az Eichmann-ügy bírójává,

és az is, hogy a per során szóba hozná a zsidó kollaboráció kérdését. Ezt elkerülendő módosították a törvényt úgy, hogy a nációkkal és a velük együttműködőkkel szembeni eljárásokban a legfelső bíróságnak a kerületi bíróságra kihelyezett bíróját látja el a tanácsvezetői tiszttel.²⁶ Így lett Landau, aki már egy korábbi perben²⁷ is józanul és visszafogottan ítélte meg azt a rettenetes erkölcsi dilemmát, amellyel a zsidó funkcionáriusok szembesültek, az Eichmann-ügy elnöklő bírójává. Azt nem tudta megakadályozni, hogy a zsidó tanácsok szerepe ne kerüljön szóba,²⁸ de mindent megtett azért, hogy a bizonyítás ne terjedjen túl az Eichmann személyéhez közvetlenül köthető történéseken.²⁹ A tárgyalást végig a perrend szabályainak szigorú megtartásával vezette, visszafogottan, ahogy tette volna bármely más büntetőügyben.³⁰

Frankfurtban Hofmeyer bíró is szűkre vonta a releváns tények körét. „Bármilyen is a háttere, ez egy normál büntetőper – nyilatkozta. – A bíróság pedig csak azt vizsgálhatja, hogy a vádlott terhére rótt konkrét büntetett alanyi és tárgyi oldalához tartozó ismérvek megvalósultak-e.”³¹ Szíve szerint ezért a vádlottak ügyeit elkülönítette volna, és azokat több párhuzamos eljárásban bírálhatta volna el. Kétségtelen, hogy az egy-vádlottas tárgyalások még inkább elfedték volna az auschwitzi népirtás természetét: azt, hogy ami a táborban történt, nem „közönséges” emberölések sorozata volt, hanem hullák üzemszerű, munkamegosztáson alapuló tömeges előállítás, az Endlösung beteljesítése. Hogy ez ne így tűnjék fel, személyes érdeke is lehetett Hofmeyernek, mint ahogy mindazoknak, akik a helyszíntől távol, irodájukban vettek részt abban a folyamatban, amelynek utolsó állomása volt Auschwitz. „Hol vannak az urak, az igazi bűnösök, akik íróasztaluk mögött ültek és telefonáltak?” – fakadt ki a per egyik vádlottja nem minden alap nélkül.³² Ezeknek az „uraknak” állt érdekében a történések parcellázása. „Voltak az igazságügyi apparátusban befolyásos személyek – emlékezett az ügy vizsgálóbírója –, akik megkíséreltek rávenni, hogy az Auschwitz-komplexumot sok kis eljárásra bontsam szét.”³³ Hofmeyerről, akinek tárgyilagos, de az áldozatok iránti empátiától sem mentes tárgyalásvezetését méltatták a per résztvevői,³⁴ és utóbb az elemzői, később kiderült, hogy maga is egyike az „íróasztal-tetteseknek”. Az tudott volt, hogy a nemzeti szocialista rezsim alatt is ítélkezett, de csak a közelmúltban derült ki, hogy olyan esetekben is elrendelte a kényszersterilizációt, amikor erre még a szégyenletes, „Az öröklött betegségben szenvedő utódok megelőzéséről” szóló, 1933-ban hozott törvény sem kötelezte.³⁵

Fritz Bauer éppen a tábor valós jellegét, a halálgyárat kívánta felmutatni, ezért kezdeményezte az országban szétszórta, egy-két auschwitzi gyanúsítottal szemben folyamatban lévő ügyek egyesítését. A vádlottak kiválasztásánál a terhelő bizonyítékok súlya mellett szempont volt az is, hogy a per keresztmetszetét adja a haláltábornak: képviselve legyen minden egység, mutassa be a per az egyes hatásköröket, és azt az összehangolt munkamódszert, ahogy a népirtásba torkolló folyamatot egyik fázisból a következőbe juttatták.³⁶ Az indítványnak a szövetségi legfelső bíróság helyt adott és – Bauer javaslatát elfogadva – a frankfurti tartományi bíróságot jelölte ki az eljárás lefolytatására.³⁷

A per
(Frankfurt, Gallus Haus, 1963)

IV.

Frankfurtban a vád nem népirtás, és nem háborús bűntett volt, hanem gyilkosság, ahogy azt a 19. század végére visszanyúló német büntetőtörvénykönyvben megfogalmazták.³⁸ A gyilkos a társadalom konszenzusán alapuló „ne ölj” tilalmát szegi meg. A norma – ebbe sűrűsödik a társadalom kollektív tudata, a közös meggyőződések és érzések³⁹ – a más életének kioltásától való tartózkodás. Durkheim írja, hogy a büntett e közös tudat elleni támadás; nyugtalanságot vált ki, mert arra figyelmeztet, hogy a kollektív meggyőződést és érzést nem mindenki osztja. A büntetés ezért a jogkövető többséget hivatott megnyugtatni, hogy a büntett csak anomália: a norma tiszteletének egyetemességét nem érinti. De mi volt a norma a náci Németországban, és mi volt ehhez képest az „anomália”? „Hallottam zsiros, verszomjas üvöltésüket a gyűléseken” – mondja Remarque regényének szereplője. – Az már nem egy párt volt, az maga Németország volt.⁴⁰ A modern társadalmakban a büntetőjogi igényt az állam érvényesíti. A képlet tiszta: az egyik oldalon az elkövető, aki jogsértésével elszigeteli magát az államtól és a társadalomtól, a másikon pedig az ítélkező állam.⁴¹ De mit kezdjen a büntetőjog az olyan forgatókönyvvel, amelyben az állam maga a felbujtó, a bűnrész?

A németiség „közös tudata” – maradjunk *Durkheim* terminusainál –, a „kollektív hitek és érzések” nem változtak a hitleri birodalom összeomlása után. 1949-ben újnáci párt alakul Sozialistische Reichspartei néven.⁴² Amikor a buchenwaldi láger parancsnokának adjutánsát, Hans Schmidet az amerikai hadbíróság halálra ítéli, a Fehér Házba 600.000 német által aláírt beadványt juttatnak el. A tiltakozók kegyelmet követelnek Schmidnek, akit minden, a táborban elkövetett gyilkosságért szemé-

lyes felelősség terhelt. Néhány héttel a kivégzés előtt négyezren tüntetnek mellette Landsbergben, az ítélet végrehajtásának helyszínén. Temetésén ötezen vesznek részt, köztük egykori SS-bajtársai. Csak a nagyfokú rendőri készség gátolja meg, hogy a gyászünnepek az újnáci párt propaganda rendezvényévé alakuljon.⁴³ Hans Globke, a zsidókat sújtó törvények egyik kidolgozója Adenauer kabinetjében államtitkári kinevezést kap 1953-ban, és a tisztséget tíz éven át tölti be. A náci párt közép- és felsővezetői, akik koruknál fogva nem vállalnak hivatali, csaknem kivétel nélkül nyugdíjellátásban részesülnek. Aki már nem él, azután özvegye kapja a juttatást. Heydrich, a „prágai hóhér” hátramaradt házastársa sikeresen perelt: 1959-ben a bíróság tábornoki özvegyi nyugdíjat állapít meg részére „a harcban elesett férje” után.⁴⁴ Jól járt a hírhedt Volksgericht elnökének, a vérbíró Roland Freislernek az özvegye is. Freisler még halálra ítélte a Hitler elleni merénylet résztvevőit, majd egy nappal az után, hogy az utolsó összeesküvőt kivégezték, stílusosan, büntetteinek helyszínén, a népbíróság épülete elleni bombatámadás során pusztult el. Felesége özvegyi nyugdíja mellé 1974-ben jelentős havi juttatást kap a háború áldozatainak ellátásáról szóló törvény alapján. A hivatal indokolása: ha Freisler életben marad, jelentős bevételhez jutna, mert képzettsége szerint minden bizonnyal ügyvédként vagy főtisztviselőként keresné kenyerét.⁴⁵

És ha már Freisler: amikor Remarque haláltábornok játszódó regényét (*Der Funke Leben*) egy svájci céggel kívánta megjelentetni – német kiadóval kezdetben meg sem próbálkozott –, a kézirat leszállítása után a kiadó elállt a szerződéstől. Attól tartottak, hogy nemcsak Remarque regényét, de minden terméküket bojkottálni fogják a német piacon. A könyv végül mégis megjelenhetett Németországban 1952-ben, de az ajánlás nélkül. Az író

Utcakép a „Wirtschaftswunder” idejéből

ugyanis húga, Elfriede Scholz emlékének ajánlotta a regényt – ez a spanyol, francia vagy az olasz kiadásban egyaránt szerepelt.⁴⁶ Elfriede Scholzt a „Weisse Rose” ellenállócsoport tagjaként Freisler vérbíró a német haderő bomlasztása és az ellenség támogatása miatt ítélte lefejezésre. Scholz rehabilitálását nem kapkodták el: 1998-ban, negyedszázaddal azután, hogy Freisler özvegye megkapta a háborús áldozatok utáni járulékot, nos, ekkor nyilvánították férje ítéletét semmisnek.⁴⁷

A frankfurti per idején már felozlatták az újnáci pártot. Tömegdemonstráció sem volt a vádlottak mellett. Nyilvánosan, a tárgyalóteremben már nem lehetett nemzetközi zsidó-összeesküvést emlegetni. Az ügyvédek csak „bizonyos külföldi” vagy „államok feletti körökre” utalgattak, amelyek a „karakatper” háttérében állnak.⁴⁸ Henry Ormond – aki mellékvádlóként⁴⁹ az áldozatok egy csoportját képviselte – sem beszélt nyíltan náciokról-újnácikról, csak „bizonyos körökről”, amelyek gyűlöletes támadásainak kedvelt céltáblája volt Fritz Bauer, a vádhatóság vezetője.⁵⁰ Ugyancsak kódolt nyelven üzentek az ügyvédek a bírának: ne legyenek figyelemmel arra, hogy „külföldön vagy bárhol rólunk mit gondolnak”.⁵¹ Ezzel jelezték, hogy a németek nem akarják a pert, és a vádlottak, mint korábban, most is érezhették a közönség szolidaritását. Mikor a szadista Bogertől (ő volt az, aki különleges kínzóeszközt eszelt ki a foglyok vallatására) a rendőrségi hivatalnok telefonon az iránt érdeklődött, hogy ugye ő az „auschwitzzi Boger”, akkor nem a küszöbön álló büntetőeljárás feletti szorongás fogta el, hanem a büszkeség és az elégedettség: „Mindenki tudta, ki vagyok – mondta –, de igazolódott, hogy mi, németek összetartunk, senki sem »árult el«.”⁵² Vádlott-társai között akadt, akit háborús bűnös-

ként ítél el szovjet, illetve lengyel bíróság. Voltak, akiket az igazoló tanácsok – ezek feladata volt a közélet megtisztítása a súlyosan kompromittált nemzeti szocialistáktól – SS-múltjuk miatt rövidebb-hosszabb időre internáltak. Feltételezhetjük, hogy környezetük tisztában volt a vádlottak múltjával, de legalábbis sejtett valamit. Ám hagyták, hogy éljék életüket, és ők sikeresen beilleszkedtek. Többségük inkább az alsó-középosztályhoz tartozott, de így is viszonylag tisztességes polgári egzisztenciát teremtett magának a háború után mérnökként, vendéglősként, vagy betegápolóként. Az orvosok és a fogorvosok folytatták praxisukat; volt közöttük kereskedelmi alkalmazott, főpénztáros és könyvelő. A német átlagtól talán csak az különböztette meg őket, hogy több volt bennük Hitlerből: a húsz vádlott fele Németország 1937-es határain kívül született,⁵³ többen közülük hosszabb-rövidebb ideig munkanélküliek voltak, mert a felkészültséget és kitartást igénylő munkakörökben használhatatlannak bizonyultak. Neveltetésük is megfelelt a háború előtti német mintának: többségük befejezte tanulmányait, és valamennyien keresztény szellemben nőttek fel. Egyikük, a szadista kápo Bednarek, miután agyonvert egy foglyot, nyomban visszavonult körletébe és térdre ereszkedve imádkozott. Mikor végzett, visszatért és egy másik foglyot kínzott meg.⁵⁴

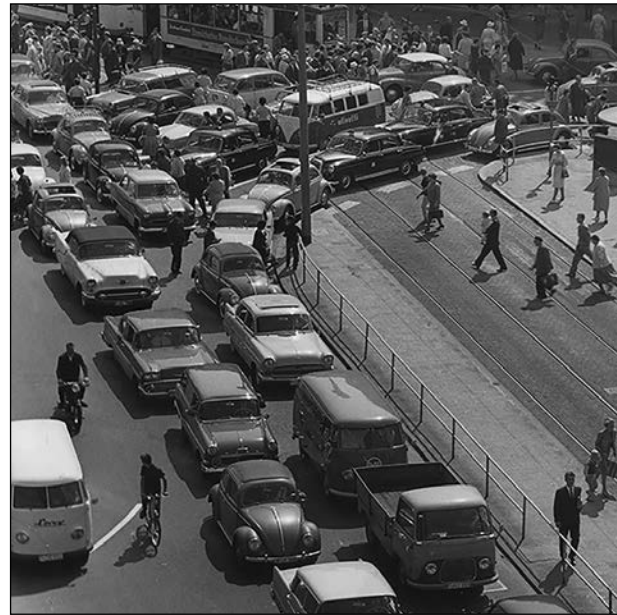
A tárgyalást övező hangulat, a külsőségek nem azt sugallták, hogy tömeggyilkosok ellen folyik a per. A szünetekben nem volt könnyű megállapítani, hogy ki a szereplő, és ki a néző. A vádlottak, a védők és a közönség egymás mellett kortyolgatták kávéjukat a büfében, a ruhatárban is együtt várták ki a sorukat. Itt nem volt üvegkalitka, örök voltak, ők barátságosan köszöntötték a tárgyalásra érkező vádlottakat.⁵⁵ Merthogy többségük szabadlábban védekezett. Kezdetben mindösszesen kilencen várták a tárgyalást letartóztatásban.⁵⁶ Igaz, kishalak voltak, nemcsak a civil életben, de a náci hierarchiában is.⁵⁷ A legmagasabb rangú, Richard Baer lágerparancsnok – az ő rendfokozata a Wehrmacht őrnagyának felelt meg – még a tárgyalás előtt meghalt.⁵⁸ Így lett adjutánsából, a századosnak megfelelő SS Hauptsturmführer rangot viselő Robert Mulkából az elsőrendű vádlott. (A nagyhalakat – Hermann Krumeit és Otto Hunschet, Eichmann közvetlen munkatársait ugyanabban az időben, ugyanabban a teremben egy másik perben vonták felelősségre.⁵⁹) A „kishalak” igazságtalanságként élték meg, hogy ők ülnek a vádlottak padján, és ennek a per során hangot is adtak. A szadista Kaduk egyenesen áldozatnak tüntette fel magát: „most mi visszük el a balhét mindenért, mert min-

dig a sorban legutolsót harapja meg a kutya” – mondta.⁶⁰ Panaszának volt némi alapja és ez – legalábbis kezdetben – kihatott a pert övező légkörre. A közönség is úgy érezte: nem azokat citálták a bíróság elé, akik erre leginkább rászolgáltak – és hogy a szakadék a vádlottak és közöttük nem is olyan mély.

V.

A büntetés elsődleges címzettje – így gondolta Durkheim – a jogkövető többség. A büntetett, valamint azok, akik a példáját követni hajlamosak, és ezért elrettentendők, csak másodlagos célpontok. (És Durkheim megállapítása ma is áll: az elkövető megjavítására tett erőfeszítések és az általános elrettentés hatékonysága igencsak mérsékelt.)⁶¹ De kik voltak a „becsületes emberek” a harmadik birodalomban, akiknek „kollektív hitét” a büntett elbizonytalanította, akiknek „közös érzelmeit” a büntett felkavarta? Mi volt az a kollektív tudat, amelyre a büntetett támadt abban a Németországban, ahol a többség támogatta a zsidók jogfosztását, és elűzését? „A náci nem a Marsról pottyantak ide, hogy megerősokolják Németországot. Ezt legfeljebb az gondolhatja, aki 1933 előtt elment innen” – mondja Remarque regényének hőse.⁶² Steinmeier államelnök 2018-ban, Fritz Bauer halálának 50. évfordulóján, hogy mindenki értse, lefordította a metaforát: „A náciizmus [...] a német nép mozgalma volt. Volt a vezér, mert volt egy nép, amely azt akarta, hogy vezessék.”⁶³ Kilencmillióan voltak tagjai a Nemzetiszocialista Munkáspártnak, az 1933. évi felhatalmazási törvény után akkora volt a roham, hogy a tagfelvételt négy évre fel kellett függeszteni.⁶⁴

A büntetőjog reagáló jogág: múltbeli eseményt rekonstruál, és a történet idején érvényes kritériumokra vetítve ítél. (Az más kérdés, hogy hatása csak a jelenre és a jövőre lehet. Ami megtörtént, az megtörtént.) Ez legtisztábban a közismert *nullum crimen sine lege* elvében jelenik meg: mindenki csak azért tehető felelőssé, amit *akkor*, az elkövetés idején a jog büntetni rendelt.⁶⁵ Ám a bírónak nem csak az akkor hatályos jogot kell megállapítania. Azt is rekonstruálnia kell, hogy *akkor* mit tudott az elkövető, mit kellett tudnia, mérlegelnie, mit érzett, és mindezt figyelemmel: mi volt tőle *akkor elvárható*. Az elkövetéskori helyzetre orientált büntetőjogi szemléletmód szélsőséges, csaknem abszurd példája a 93 éves, a tárgyalóterembe tolokocsiban érkező egykori SS-őr esete. Mivel a büntetett elkövetésekor tizenhét éves volt, ügyét a hamburgi bíróság fi-

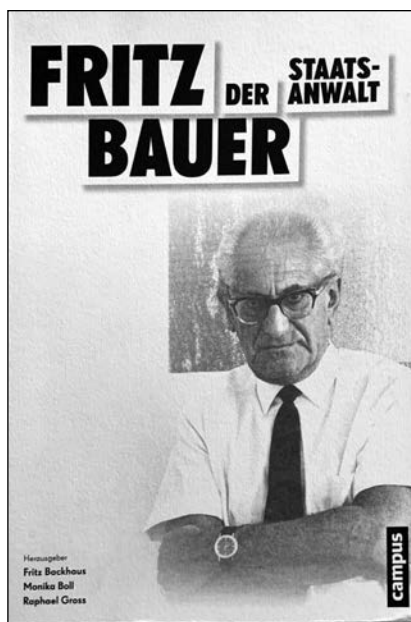

Forgalmi dugó a frankfurti Hauptwachén (1960)

atalkorúak tanácsa tárgyalta 2020-ban, és büntetésül két év felfüggesztett szabadságvesztésre ítélte. Bűnisméltés esetén – erre, lássuk be, kicsinyke az esély – a büntetést a fiatalok börtönében kell letöltenie.⁶⁶

A frankfurti bíróságnak tehát, visszatekintve, azt kellett megállapítania, hogy a kilencmillió náci párttag, a sok-sok millió szimpatizáns és „Mitläufer”, opportunisták „társutas” Németországában ki támogatta a „kollektív tudatot”, röviden: ki volt a devianás? Vele, az anomália okozójával szemben léphet fel a közösség által ráruházott büntetőhatalommal a társadalmi kohézió megőrzése végett a „közös tudat szerve”, az állam. Esetünkben a náci állam, amely a zsidók jogfosztását meghirdette.

Retrospektíve a „deviánok” egyik csoportját azok teheték ki, akik a zsidók szervezett jogfosztásában, elűzésében, megsemmisítésében semmilyen szerepet nem vállaltak. Ők nem tartoztak még azok közé sem, akik csupán „úsztak az árral”.⁶⁷ Nyilván abszurd lett volna, ha őket az újonnan létrejött Szövetségi Köztársaságban felelősségre vonják, mert nem osztották a harmadik birodalomban uralkodó „kollektív meggyőződéseket és érzéseket”. Erre egyébként a hitleri rezsim büntetőjoga alapján sem lett volna mód. Az „elvonulásnak” igenis lehetett szankciója – hivatalvesztés, elbocsátás foglalkozástól eltiltás –, de törvényileg nem tették kötelezővé a tömeghisztériában való részvételt. A magánéletbe történő visszavonulást a büntetőjog eszközével nem üldözték.⁶⁸ Erre szükség sem volt,

Fritz Bauer, az ügyész. Nemzetiszocialista bűntettek a bíróság előtt. Az Auschwitz-per ötvenedik évfordulóján a frankfurti zsidó múzeum és a Fritz Bauer Institut közös kiállításához kapcsolódó, 2014-ben megjelent tanulmánykötet

mert fájdalmasan kevesen tartották magukat az „*etiam si omnes, ego non*” erkölcsi maximájához.⁶⁹ A világsajtót bejárta a Horst Wessel oktató-hadihajó vízrebocsátásakor készült fotó – az eseményre 1936. június 13-án került sor Hitler jelenlétében. A képen egyetlen ember teszi keresztbe karját, arcán megvetés, vagy inkább közöny. Körülötte vagy kétszázan – ki lelkesen, ki még lelkesebben lendíti karját a Hitlergrußra.⁷⁰ Géraldine Schwarz írja, hogy szülővárosában, Mannheimban a közel kilencezer igazolási eljárás alá vont németből mindösszesen százhuszonkettőről állapították meg, hogy „teljességgel tiszta.”⁷¹

A deviánsok másik csoportját a perbe fogott SS-személyzet alkotta, de a per kezdetekor, mielőtt még a borzalmakról a hallgatóság a tanúktól közvetlenül tudomást szerzett, a vádlottak még csak *jelöltek* voltak. A németek többsége támogatta a zsidók jogfosztását, mert haszna volt belőle, és üdvözölte kiűzésüket is. De maguk a náci vezetők is érezték, hogy a népirtás méretei és módja nem találkozna a lakosság rokonszenvével. Himmler egyértelművé tette ezt hírhedt beszédében, amikor 1943 októberében az SS irányítóit és a körzetvezetőket Poznańban beavatta az Endlösung tervébe: „A zsidó népet teljesen ki kell irtani, és erre csak ti vagyok képesek – mondta –, „mert a többi nyolc-

vanmillió derék németnek mindnek megvan a maga tisztességes, remek zsidója. Ezt magunk között ki kell mondani, de ennek ellenére a nyilvánosság előtt erről sohasem fogunk beszélni. Ez történelmünk soha meg nem említett, és soha meg nem említendő dicső fejezete.”⁷² Ennek megfelelően a megsemmisítő táborok létét titokban tartották,⁷³ a zsidók tömegeit zömében a németektől messze, a külvilágtól elzárt lengyelországi lágerekben gyilkolták le.⁷⁴ Himmler jól sejtette, hogy a népirtás hírére ellen-szenvenvel fogadná a lakosság, a lágerek hóhéraival együtt. Mert amíg a többi zsidóellenes intézkedésnek „volt némi értelme”, addig Auschwitz maga volt a „bevégzett értelmetlenség”. A gázkamrák senkinek nem hajtottak hasznát, a népirtás demoralizálta a hadsereget.⁷⁵ Azt csak a láger személyzete gondolta vagy szerette volna elhítenni magával, hogy ők ugyanúgy hősi harcot vívnak az ezeréves birodalomért, mint mások a keleti fronton. Ha más nem, hát a per meggyőzte a közönséget, hogy a válllap, a rangjelzés, a katonai kifejezések, a hangsúlyozottan peckes tartás mind-mind csak máz volt. Az auschwitzi Waffen-SS nem katonai elitalakulat volt, ahogy a vádlottak szerették volna elhítenni. Nem, tagjai csak játszották a katonásdit, és közben csak ócska és gyáva gyilkosok voltak.⁷⁶

Mert a frankfurti per azt is feltárta, hogy – szemben a vádlottak állításával – az SS-legénység, a tábor személyzete nem kockáztatta életét, szabadságát vagy testi épségét, ha nem volt hajlandó a zsidók szervezett legyilkolásában részt venni. A náci bűntettek felderítésére felállított ludwigsburgi központi hivatal (Zentrale Stelle) kiterjedt vizsgálata során egyetlen olyan esetet sem talált, ahol bárkit is kivégeztek, koncentrációs táborba küldtek vagy SS-bíróság elé állítottak volna, mert nem akart tovább részt venni a mézárásokban, és áthelyezését kérte.⁷⁷ De az is kiderült, hogy hivatalosan tilos volt a kínzás és a gyilkolás. Vogel ügyész felidézte Himmler felhívását: „külön parancs híján tilos a foglyok bántalmazása és likvidálása”.⁷⁸ Ezt erősítette meg az egykori SS-tanú: „hivatalosan még csak kezet sem emelhettünk a foglyokra”. Himmler utasítását konkretizálták a további parancsok: „a foglyokkal úgy kell bánni, hogy munkaképességüket megőrizzék; a betegeket időben mentesíteni kell; kerülni kell a foglyok felesleges igénybevételét szabadidejükben, és tartózkodni kell egzcíroztatatásuktól”.⁷⁹ A vádlottak között voltak, akik nem tartották magukat az utasításokhoz: a tervszerű, előírt menetrend szerinti népirtáson túl saját kedvtelésükre gyilkoltak. Szembeszegültek a paranccsal, „amely tiltotta az ölést, természetesen az elgázosítást kivéve”.⁸⁰ Nos, ők voltak a deviánsok. Frank-

furtban az igazságszolgáltatás teljesítette feladatát: felfedte az anomáliát, amely gyengítette a „kollektív hiteket”, borzolta a „kollektív érzéseket”, és azonosította „hordozóit”. Ezek voltak a „főbűnösök”, akik „túl heves eltérést mutattak a kollektív típustól”.⁸¹ Olyannyira, hogy még a náci rezsim is üldözte őket. Nem eltökélten, de tudunk ilyenről: Arendt említ néhány ilyen esetet, köztük az auschwitzi tábor politikai részlege vezetőjének ügyét, akit az SS bírósága felelősségre vont, mert önkényesen válogatott ki kétezer foglyot kivégzésre.⁸²

VI.

A vádlottak közül egyeseket *tettesként* ítélte el a bíróság: először is a szadistákat, az örülteket – félörülteket, akik „terven felül” (is) gyilkoltak, nem csak parancsra. Ők voltak kisebbségben, a vádlottak többsége „pusztán” parancsra ölt. Az utóbbiak közül mindössze három vádlottat ítéltek el *tettesként*, mert a bíróság csak náluk látta kétséget kizáró módon bizonyítottnak, hogy meggyőződéses nemzeti szocialistaként magukévá tették a náci államvezetés népiért politikáját. Rekonstruálva a történelem-kori „kollektív tudatot”, ők is a deviánsok közé tartoztak, ha elfogadjuk a közvélekedést, hogy a németek túlnyomó többsége nem volt fanatikus náci. Nem gondolták Himmlerrel, hogy a zsidó népet ki kell irtani, a csecsemőket is, „mert nem hagyhatják gyerekeikre és unokáikra a terhet, hogy nekik kelljen megharcolniuk a zsidók bosszúra éhes utódaival”.⁸³ A két tettesi csoport (a saját kezdeményezésre gyilkolók és a rasszista örültektől hajtottak) mellett azok sem mentesülhettek, akik „pusztán” a terv keretein belül gyilkoltak, de nem abból a meggyőződésből, hogy a zsidó népet ki kell irtani. Őket gyilkosságban való bűnsegély miatt ítélték el. A józan ésszel nehezen felfogható minősítés a korábbi német joggyakorlatra, illetve az annak alapjául szolgáló, ún. szubjektív tettesi elméletre vezethető vissza.⁸⁴ Ennek lényege, hogy a tettet kivitelező „csak” bűnsegédként felel, ha azt nem „sajátjaként” hajtotta végre, hanem valaki más „tettesi akarátát” (*Täterwille*) valósította meg. A Reichsgericht egy csecsemő-gyilkosság ügyben fogalmazta meg, hogy a tettesség és az enyhébben megítélendő bűnsegély elválasztása az elkövető szubjektív érzése alapján történik, és nem aszerint, hogy a „törvényi tényállást” közvetlenül ki valósította meg. A Reichsgericht bűnsegélyben ítélte el azt a nőt, aki húga házasságon kívül született csecsemőjét a fürdővízben fojtotta meg. A bíróság szerint a nő valójában húga akarátát hajtotta végre, azaz csak segédkezett neki.

Esther Velde-Posters: Fritz Bauer, 2013
akril, vászon, 80 × 100 cm

Azt ugyanis, hogy a fizikai cselekvés „saját” vagy „idegen” tett, és ennek megfelelően ki a tettes, és ki a bűnsegéd, elsősorban aszerint kell eldönteni, hogy ki milyen mértékben volt érdekelt az eredményben, azaz a csecsemő halálának bekövetkeztében. A konkrét esetben az anya volt a tettes, mert az ő érdekében állt a gyermek halála. Ha ugyanis kitudódik, hogy „törvénytelen” gyermeket szült, őt sújtotta volna a család és a környezet megvetése – érvelt a bíróság.⁸⁵ Az eset – ahogy látjuk –, körülményeit tekintve semmi közösét nem mutat az államilag elrendelt, szervezett gyilkolással. Egy későbbi ítéletben viszont már megjelenik a háttérben a „hatalmi apparátus”. 1962-ben került sor a némi zsarolással beszerezett Stachinky ügynök perére, aki a KGB megbízásából végzett két neves ukrán emigránssal, majd ezt követően átadta magát a nyugatnémet hatóságoknak. A szövetségi legfelső bíróság itt is a szubjektív tettes-elmélet alapján *bűnsegélyt* állapított meg.⁸⁶ Mert a tettes a félelmetes KGB volt, a szervezet szándéka gyakorolta a hatalmat a tett felett (*Der Wille zur Tatherrschaft*). A tettesség és bűnsegély elhatárolásánál a tethez fűződő belső viszony a mérvadó, Stachinsky pedig a gyilkosságokat nem sajátjaként követte el, „csak eszköz volt egy »idegen tetthez«, ezért »csak« bűnsegéd”. Bár a magányos és lelkifurdalások által gyötört Stachinsky viszonya a tethez nyilván más volt, mint a „hullák iparszerű előállításában” fegyelmezetten együttműködő harmadik birodalombeli gyilkosoké, a legfelső bíróság

A hajógyári munkás, aki egyedülként nem emeli karját a „Hitlergruß”-ra

mégis egy tekintet alá vette Stachinsky tettét és a náci népiertást, mégpedig azon az alapon, hogy mindkét esetben államilag elrendelt büntetésekről van szó, amelyek háttérben ott van a „rendkívüli hatalom”. A Bundesgerichtshof útmutatást is adott az alsóbb bíróságoknak, hogy milyen szempontok alapján válasszák el a tettséget a bűnsegélytől. Az állam parancsa nem old fel a büntetőjogi felelősség alól – mondta ki a bíróság. De különbséget kell tenni az elkövetők között a tetthez való viszonyuk eltérése alapján, még ha az, amit cselekedtek, „kívülről” azonosnak is tűnik. Tettesként felel, és nem számíthat enyhébb elbírálásra, aki az idegen, bűnös célokat magáévá teszi, úgy hogy ezek saját meggyőződésévé és cselekvése alapjává lesznek. Ezzel szemben bűnsegédként kisebb a felelőssége azoknak, akik erőtlennek bizonyultak a tömegpropagandával szemben, akik emberi gyengeségből hajtották végre a parancsokat, mert hiányzott a bátorságuk az ellenálláshoz vagy az értelmi képességük ahhoz, hogy kitérjenek a parancsok elől. Ez még akkor is így van – folytatja a Bundesgerichtshof –, ha lelkiismeretüket politikai jelszavakkal átmenetileg csitították is, és igyekeztek önmaguk előtt is igazolást nyerni.⁸⁷

A frankfurti bíróság ehhez tartotta magát: azonosította azokat, akiket a közmegegyezés deviánsként bélyegéz: az örülteket. Ők tehát a jog szerinti tettesek, akik vagy szadistaként, szexuális aberráltságuknál fogva tébolyultak, vagy mert magukéva tették a tébolyult eszmét. A bíróságnak retrospektíve kellett megállapítania, hogy kik sértették leginkább a „kollektív hiteket és érzéseket”, de a büntetés a mindenkor jelennek (és a jövőnek) szól. A jog a múltat nem módosíthatja, „csak a jelen és a jövőbeli életünket alakíthatja, azt hozhatja rendbe.”⁸⁸ A

frankfurti ítélet teljesítette a büntetőjog funkcióját”: szorosabbra fonta az 1960-as évek német populációját egybekapcsoló köteléket, erősítette „a társadalmi szolidaritást”,⁸⁹ mert azonosította és kiteszítette a deviánsokat. Azzal pedig, hogy még a lágerben gyilkolók nagy részét is csak bűnsegédnek minősítette, mert pusztán „megtévesztett eszközei” voltak az ördögi hatalomnak (ezek hamarosan szabadultak is a börtönből), megnyugtatta a sok százezer „íróasztal-tettes” lelkiismeretét (köztük Hofmeyer bírót is), akik a helyszíntől távol vettek részt a szervezett népiertásban. És persze felmentette a sokmillió társutast, akik pusztán „nem akarták lekésni a történelem vonatát”.⁹⁰ A büntetőjog teljesítette szolgáló szerepét: segítette a múltat oly módon megrajzolni, hogy az sikeresen integrálható legyen az egyéni és kollektív biográfiába.⁹¹

JEGYZETEK

- ¹ Mikor Remarque *Szikrányi élet* című regénye végre megjelent az NSZK-ban, a sajtóban voltak, akik úgy értékelték, hogy „egy olyan, aki nem volt ott, ír azok számára, akik nem voltak ott”. Ben Ephraim – maga is egykori fogoly – viszont úgy vélte: Remarque éppen azért tudta valóban érzékeltetni a koncentrációs táborok világát, mert nem volt ott, és a hiteles leíráshoz kell a távolság. „A mi perspektívánkat, azokét, akik »bent voltunk« – ezt igazolják az eddig megjelent beszámolók a táborokról – még torzítja a személyes élmény.” – Tilman WESTPHALLEN, *Die Würde des Menschen ist unantastbar*. Utószó Erich Maria Remarque *Der Funke Leben* (Köln, Kiepenhauer & Witsch, 2000) című könyvéhez: 394–395.
- ² Ekkehard Rüger, *Holocaust Gedenktag: „Nur wenn wir Worte finden, ist unser Gedenken nicht nutzlos”*, https://www.wz.de/nrw/besuch-in-auschwitz-nur-wenn-wir-worte-finden-ist-gedenken-nicht-nutzlos_aid-35904045 (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ³ Hermann LANGBEIN, *People in Auschwitz*, Chapel Hill & London, The University of North Carolina Press, 2004, 3.
- ⁴ Stefan BERKHOLZ, „Unsere Sprache hat keine Worte” – Ernst Klees *Lexikon zu Auschwitz*, <https://www.tagesspiegel.de/kultur/unsere-sprache-hat-keine-worte-ernst-klees-lexikon-zu-auschwitz/9364080.html> (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ⁵ Carl AMERY, *Hitler als Vorläufer: Auschwitz – der Beginn des 21. Jahrhunderts*, München, Luchterhand, 1998, 9–10.
- ⁶ Jörg FRIEDRICH, *Vorwort = Das Urteil von Nürnberg 1946*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1996, 4.
- ⁷ A kontextus vizsgálatát ma már a nemzetközi „tételes jog” írja elő a bíróság számára: az állandó nemzetközi bíróság (ICC) alapokmánya (1998) például az emberiség elleni bűntettek körébe azokat a rémtetteket sorolja, amelyeket „a polgári lakosság ellen intézett *széleskörű és szisztematikus támadás részeként* [kiemelés tőlem – B. K.] követnek el. (7. cikk 1.) A 8. cikk szerint a Statútum al-

kalmazása szempontjából háborús bűntettek különösen azok, amelyeket valamely terv vagy politikai irányzat (*policy*) keretében, illetve folyamánként követnek el, vagy ha azok illeszkednek a széles körben elkövetett bűntettek sorába. A Statútum idézett 7. és 8. cikkei joghatósági szabályok, de az emberiség elleni és háborús bűntettek lényegét ragadják meg. A fegyveres konfliktus idején elkövetett emberölés azzal lesz emberiség elleni bűntett, hogy azt a polgári lakosság ellen irányuló széles kiterjedésű, szisztematikus támadás keretében, illetve állami politika részeként követik el. Ahhoz pedig, hogy egy *nem nemzetközi* fegyveres konfliktus „kiváltsa” a nemzetközi humanitárius jog alkalmazását, és ezzel egy gyilkossági cselekmény emberiség elleni bűntettként legyen értékelhető, a kormányellenes fegyveres erőknél bizonyos szervezethez és hatalommal kell bírniuk, amelyek következtében az ország egy bizonyos területe felett ellenőrzést gyakorolnak, és folyamatos, összehangolt harci tevékenységet fejtenek ki. Ld. A háború áldozatainak védelmére vonatkozó 1977. évi II. Kiegészítő Jegyzőkönyv (kihirdette az 1989. évi 20. sz. törvényerejű rendelet) 1. cikk 1. pontját. Ld. még az Emberi Jogok Európai Bíróságának a Korbely-ügyben hozott ítéletét, amely arról is tanúskodik, hogy a magyar legfőbb fórumok (Legfelsőbb Bíróság, Alkotmánybíróság) bírái mennyire tájékozatlanok voltak a nemzetközi humanitárius jog szabályait illetően. (Korbely v. Hungary: Grand Chamber judgment of 19 September 2008, par. 72–87.)

- ⁸ Damaska a sértettek részvételével összefüggésben állapítja meg, hogy „az áldozatok rettenetes élményeiről szóló narratívák sorozata” (ami a kontextus bemutatására is hivatott) könnyen arra indítja a bírakat, hogy „a vádlottnak nagyobb szerepet tulajdonítsanak, mint amit az atrocitásokban ténylegesen játszott”. – Mirjan DAMASKA, *What is the Point of International Criminal Justice?*, Chicago–Kent Law Review, 2008, 334.
- ⁹ Az eredeti szándék az volt, hogy a „szövetkezés” bűntetével a német, osztrák és csehszlovák állampolgárok sérelmére elkövetett rémtettek miatt felelősségre lehessen vonni a náci elkövetőket. Azzal, hogy a *conspiracy* végül a támadó háborúra vonatkoztatva jelent meg a kartában, ez lehetetlenné vált, mert a háború indítására való összekövés keretébe ezek a bűntettek nem illeszkedtek. Anette WEINKE, *Die Nürnberger Prozesse*, München, Verlag C. H. Beck, 2006, 23.
- ¹⁰ Hannah Arendt írja, hogy „a törvényszék szerint a béke elleni bűncselekmény a nemzetközi bűntettek közül a legsúlyosabb (*supreme international crime*), amennyiben magában foglalja a felhalmozódott összes szörnyűséget.” – Hannah ARENDT, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, New York, Penguin, 1994, 255.
- ¹¹ FRIEDRICH, 1996, 8.
- ¹² Michal SHAKED, *The Unknown Eichmann Trial: The Story of the Judge*, Holocaust and Genocide Studies 29, No. 1 (Spring, 2015), 14.
- ¹³ Deborah E. LIPSTADT, *The Eichmann Trial*, New York, Schocken Books, 2011, 52–53.
- ¹⁴ Attorney General v. Adolf Eichmann 40/61, az ítélet 1–3. pontjai. Arendt a perről szóló tudósításában érzékelteti fenntartásait Hausner felfogásával szemben, utalva arra, a bűntetőperben a vádló feladata az, hogy a vádlott ter-

A Gallus Ház napjainkban

hére rótt cselekményeket bizonyítsa, nem pedig az, hogy egy korszakról képet fessen. Ld. ARENDT, 1994, 225. Könyve német nyelvű kiadásának előszavában azt írja, hogy „a bűntetőper középpontjában a vádlott személye áll, az ő egyéni története. Minden, ami ezen kívül van, így a zsidó nép története a szétszórtságban, az antiszemitizmus, a német és többi nemzet viselkedése vagy a kor, valamint a Harmadik Birodalom uralmi apparátusának ideológiája, a perben csak háttérként, pusztán olyan körülményekként kaphatnak szerepet, amelyek között a vádlott cselekményeit elkövette. Amivel a vádlott nem került érintkezésbe, azt a perben figyelmen kívül kell hagyni.” – Hannah ARENDT, *Eichmann in Jerusalem: Ein Bericht von der Banalität des Bösen*, München, Piper, 2011, 54–55.

- ¹⁵ *Mire való az Auschwitz-per?* című rövidke cikkében Bauer, a többes szám első személyt tudatosan használva, azt írta: „Törvényt kell ülnünk magunk felett. [...] A vak engedelmisséget, a kényelmes alkalmazkodást a jogtalansághoz végleg száműzni kell, mert létezik az engedelmesség erénye. A perből mindenkinek le kell vonnia a tanulságot, hogy nincs vallás, nincs világnézet, nemzet vagy faj, amelynek joga lenne [...] az embereket felsőbb- és alsóbbrendűek csoportjába sorolni. A náci perek arra hivatottak, hogy kifejezzék az új nemzedék elkötelezettségét minden ember értékének és méltóságának tisztelete mellett.” – Fritz BAUER, *Warum Auschwitz-Prozess? = Uő., Kleine Schriften (1921–1969)*, Hg. von Lena FOLJANTY, David JOHST, Frankfurt – New York, Campus, 2018, e-book, 1647–1648.
- ¹⁶ A nemzetközi vásártér dísztermének bérbe vételéről nem sikerült megállapodni, ezért kezdődött a tárgyalás a frankfurti városháza gyűléstermében, majd folytatódott a felújított Gallus-ház (*Bürgerhaus Gallus*) színháztermében, amely a nagyszabású kommunális rendezvények helyszínéül szolgált. – Ronen STEINKE, *Fritz Bauer oder Auschwitz vor Gericht*, München–Berlin, Piper, 2004, 195. Színpadiasságában, ami a körítést illeti, a frankfurti per egyébként hasonlított a jeruzsálemire. Abban is, hogy a bírák itt is, ott is kerültek minden teatralitást. Az Eichmann-perre ld. ARENDT, 1994, 4.
- ¹⁷ STEINKE, 2004, 194.
- ¹⁸ Steinke tizenkét németországi „párhuzamos” ösbemutatót említ (195.). A német színházak egy része a felolvasás mellett döntött, akárcsak a Peter Brook irányította Royal

- Shakespeare Company Londonban. Vö. Peter WEISS, *Die Ermittlung*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2016, 265. (Marita MEYER kommentárja)
- ¹⁹ Rebecca WITTMANN, *Beyond Justice: The Auschwitz Trial*, Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts – London, 2005, 210–211.
- ²⁰ WITTMANN, 2005, 210.
- ²¹ Az 1950. évi 64. törvény 1. b. pontjában írt büntett megállapításának feltétele, hogy azt a zsidó nép egészben vagy részben történő kiirtásának célzatával kövessék el. Eichmann bűnösségét ezen felül emberiség és háborús büntettben is megállapította a bíróság. Ld. District Court of Jerusalem, Judgment 40/61.
- ²² ARENDT, 1994, 254.
- ²³ STEINKE, 2004, 155.
- ²⁴ WITTMANN, 2005, 211.
- ²⁵ A Kasztner-ügy politikai háttéréről és implikációjáról ld.: Marouf HASIAN Jr., *Collective amnesia: The Rudolph Kastner trial and holocaust consciousness in Israel, 1948–1955*, Southern Journal of Communication, 69:2 (2004), 136–156.
- ²⁶ Landau kinevezésének előzményeire és okaira ld.: SHAKED, 2015, 3–7.
- ²⁷ Criminal Appeal 77/64, Hirsch Barenblat v. Attorney General. The Supreme Court sitting as a Court of Criminal Appeal [May 22, 1964].
- ²⁸ ARENDT, 1994, 116–120.
- ²⁹ Landau az ítéletben sem tett említést Kasztneréről és a magyar zsidó vezetéséről. SHAKED, 2015, 5.
- ³⁰ SHAKED, 2015, 14.
- ³¹ Devin O. PENDAS, *The Frankfurt Auschwitz Trial, 1965–1965: Genocide, History, and the Limits of the Law*, New York, Cambridge University Press, 2006, 86.
- ³² Hannah ARENDT, *Der Auschwitzprozess in Frankfurt am Main (1965–1965): Einleitung zu Bernd Naumanns Buch = Uő., Wir Juden: Schriften 1952 bis 1966*, Hg. Marie Luise Knott, Ursula Lodz, Piper, München, 2019, 365.
- ³³ Werner RENZ, *Auschwitz vor Gericht: Fritz Bauers Vermächtnis und seine Missachtung*, Hamburg, Europäische Verlaganstalt, 2018, 37.
- ³⁴ Ormond, a mellékvádlók képviselőinek egyike „mintaszerű, megfontolt és szuverén tárgyalásvezetéséről” szól. (ORMOND, 2015, 314.) Hannah Arendt is azt írja, hogy a tárgyalás Hans Hofmeyer értő és nyugodt irányítása mellett folyt. (ARENDT, 2003, 231.)
- ³⁵ https://www.focus.de/wissen/mensch/geschichte/nationalsozialismus/vorsitzender-im-auschwitzprozess-forscher-enthuehlt-vorzeige-richter-liess-in-der-nazizeit-jugendliche-unfruchtbar-machen_id_10591605.html (utolsó letöltés: 2021. április 11.) Hofmeyer megítélésére ld. Révész Sándor írását https://hvg.hu/360/20210130_Revesz_Sandor_ProEn_es_KontraEn (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ³⁶ A tábor szerkezetének teljes bemutatása nem sikerülhetett, mert csak azokat lehetett vád alá helyezni, akikkel szemben az ügyészség elegendő meggyőző bizonyítékot tudott beszerezni. Így állt elő az a helyzet, hogy a politikai részlegből – láger gestapóként is jelölték – négy fő is szerepelt a vádlottak között, míg voltak szekciók, amelyek egyáltalán nem voltak képviselve. A lengyel túlélők tiltakoztak az ellen, hogy az SS-személyzet mellett a ká-
- pókkal szemben is vádat emeljenek. Közülük végül egyedül Emil Bednarek blokkfelelős – ő politikai internáltként került Auschwitzba – került fel a vádlottak listájára. (RENZ, 2018, 35.)
- ³⁷ Werner RENZ, *Fritz Bauer und das Versagen der Justiz: Nazi-Prozesse und ihre „Tragödie“*, Hamburg, CEP Europäische Verlaganstalt, 2015, 55.
- ³⁸ Ez annyiban pontosításra szorul, hogy éppen a náci időben, 1941-ben módosították a gyilkosságra vonatkozó rendelkezést a nemzeti szocialista jogfelfogás szellemében: nem a cselekményt fogalmazták meg, hanem körülírták, hogy ki a gyilkos (Mörder ist...), azt sugallva, hogy létezik a gyilkos mint embertípus. Azóta többször szóba került a gyilkosság újrafogalmazása, de egyelőre maradt a náci időre visszanyúló definíció. Ld. például <https://www.fau.de/2015/06/news/nachgefragt/moerder-ist-wer-eine-diskussion-zur-reform-der-toetungsdelikte/> (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ³⁹ Émile DURKHEIM, *A társadalmi munkamegosztásról*, Budapest, Osiris, 2001, 94.
- ⁴⁰ Tilman Wesphalen idézi az emigráns Gräfenheim szavait a Remarque hagyatékában feltalált és 1971-ben kiadott *Schatten im Paradies* című regényéből. (Magyar nyelvű kiadásának címe: *A paradicsomban is ott a pokol.*) WESTPHALEN, 2000, 383.
- ⁴¹ Detlef KRAUSS, *Gift im Strafrecht* (Abschiedsvorlesung, 16. Februar 1999. Reihe „Öffentliche Vorlesungen“ Heft 97. Hans Meyer, Präsident der Humboldt), Universität zu Berlin, 1999, 23.
- ⁴² A pártot 1952-ben az alkotmánybíróság döntésével betiltják.
- ⁴³ *Der letzte Todeskandidat*. ZEIT-Geschichte, Nr 6/2020. *Die Nürnberger Prozesse. Schluss-arrich oder Strafverfolgung? Der Kampf um die Aufarbeitung der NS-Vergangenheit*, 3.
- ⁴⁴ WESTPHALEN, 2000, 387.
- ⁴⁵ WESTPHALEN, 2000, 389.
- ⁴⁶ WESTPHALEN, 392.
- ⁴⁷ <https://www.demokratiegeschichten.de/ein-ungleiches-geschwisterpaar-elfriede-scholz-und-erich-maria-remarque/> (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ⁴⁸ Henry ORMOND, *Plädoyer im Auschwitz Prozess vom 24. Mai 1965* = Katharina RAUSCHENBERGER, Werner RENZ (Unter Mitarbeit von Steven SCHINDLER), *Henry Ormond-Anwalt der Opfer. Plädoyers in NS-Prozessen*, Frankfurt – New York Campus Verlag, 2015, 316–317.
- ⁴⁹ A *Nebenkläger* megjelölésére a mellékvádló kifejezést használom, követve a Bernd Naumann *Az Auschwitz-per* című munkájának magyar nyelvű kiadásában (Budapest, Kossuth, 1966) szereplő terminust.
- ⁵⁰ ORMOND, 2015, 323.
- ⁵¹ ARENDT, 2019, 356.
- ⁵² ORMOND, 2015, 251.; Ld. még: ARENDT, 2003, 229.
- ⁵³ A Németország 1937-es határain és Ausztrián kívül születettek voltak a külhoni vagy a náci terminológia szerint a „népi németek” (*Volksdeutsche*). Hitler, mint Ausztriában született, nem számított *Volksdeutschnak*.
- ⁵⁴ A vádlottak demográfiai és szociológiai jellemzőire ld.: ORMOND, 2015, 246–249.
- ⁵⁵ Hannah ARENDT, *Auschwitz on Trial = Responsibility and Judgment*, Edited and with an introduction by Jerome KOHN, New York, Schocke Books, 2003, 239.

- ⁵⁶ Az eljárás befejezésekor már csak az a két vádlott volt szabadlábon, akiket a bíróság egyébként felmentett. Ld.: RENZ, 2018, 96–99.
- ⁵⁷ ARENDT, 2003, 236–237.
- ⁵⁸ Baeren kívül egyedül az SS-gyógyosztály vezetője, Mengele munkatársa, Victor Capesius volt főtiszt a vádlottak közül. Ld.: Renz, 2018, 31.
- ⁵⁹ A magyarországi deportálások tanúi a Krumej–Hunsche-ügyben léptek fel. Ezzel magyarázható, hogy a nagy „Auschwitz-perben” – noha az eljárás kiterjedt a trianoni határon belüli területről deportált zsidók szelekciójára (ld. RENZ, 2015, 71.) és a táborparancsnok Richard Baer elleni vádirat kiemelte szerepét a magyarországi zsidók meggyilkolásában (ld. RENZ, 2015, 66. és 71.) – az innen elhurcolt túlélők nem szerepeltek.
- ⁶⁰ ARENDT, 2019, 366.
- ⁶¹ DURKHEIM, 2001, 120.
- ⁶² WESTPHALEN, 2000, 383.
- ⁶³ <https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Frank-Walter-Steinmeier/Reden/2018/07/180701-Fritz-Bauer-50-Todestag.html?nn=9042428> (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ⁶⁴ *Gespräch mit Jürgen Falter*, Geführt von Christian STAAS, Die Zeit, No. 27. (25. Juni 2020), 15.
- ⁶⁵ Az alkalmazandó jog megállapítása nem minden esetben egyszerű. A magyar Btk. és sok más ország büntetőjoga szerint az elkövetéskori joggal szemben az elbíráláskor érvényes alkalmazandó, ha az összehatásaiban kedvezőbb az elkövetőre. Ilyenkor esetenként nehéz annak eldöntése, hogy *összesességében* melyik törvény eredményez kedvezőbb helyzetet. Még nehezebb a bíró dolga, ha a büntethetőség a nemzetközi jogon alapul. A fluid joganyagból – szerződések, nemzetközi szokásjog, az államok által követett gyakorlat – kell megállapítania, hogy évtizedekkel korábban mi volt az elkövetéskor a kötelező jog.
- ⁶⁶ <https://www.zeit.de/hamburg/2020-07/hamburg-stutthof-prozess-urteil-kz-wachmann-jugendstrafe-bewaeh-rung-nationalsozialismus/komplettansicht> (utolsó letöltés: 2021. április 11.) A schleswig-holsteini ügyészség 2021-ben emelt vádat a Gdańsk közelében működött stutthofi (mai nevén Sztutowo) tábor parancsnokának titkárnője ellen, aki ebbéli minőségében tízezer fogoly legyilkolásához nyújtott segítséget. Az asszony 18 és 20 éves kora között teljesített szolgálatot a táborban, a német jog szerint ezért az elkövetéskor fiatal felnőttnek minősült. Az ügyében így – akárcsak a tizennyolc év alattiakéban – a fiatakorúak bírósága ítélezik és a büntetést a fiatakorúakra vonatkozó szabályok szerint köteles kiszabni. <https://www.ndr.de/nachrichten/schleswig-holstein/Staatsanwaltschaft-Itzehoe-klagt-ehemalige-KZ-Sekretarin-an,konzentrationslager110.html> (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ⁶⁷ Des personnes „qui marchent avec le courant.” – Géraldine SCHWARZ, LES AMNÉSIQUES, Paris, Flammarion, 2019 (Libres Champs), 7.
- ⁶⁸ A „kivonulás” erkölcsi megítélésére és a náci vádlottak védekezésére, hogy morálisan felette állnak azoknak, akik magánszférájukba visszavonultak, mert ők legalább választottak, és tehettek valamit azért, hogy ne történjenek még szörnyűbb dolgok. Ld.: Hanna ARENDT, *Personal Responsibility under Dictatorship = Responsibility and Judgment*, New York, Schocken Books, 2003, 34–37.
- ⁶⁹ „Ha mindnyájan is – én nem. Ezt a Máté evangéliumából való mondatot jegyeztette meg velünk apám – írja Joachim Fest a náciakat elutasító családja történetét megörökítő, magával ragadó könyvében. – Joachim FEST, *Ich nicht: Erinnerungen an eine Kindheit und Jugend*, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 2008, 75.
- ⁷⁰ <https://blog.sz-photo.de/aktuelles/sz-photo-ikonen-verweigerung-des-hitlergrusses-1936/> (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ⁷¹ SCHWARZ, 2019, 14.
- ⁷² A beszéd e részlete meghallgatható https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Audio_files_of_Heinrich_Himmler (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ⁷³ Arendt szerint nem volt teljesen alaptalan a főképp alacsonyabb rangú örök félelme – erről számolt be az egyik vádlott –, hogy a titok megőrzése végett ők maguk is a gázkamrában végzik majd: ARENDT, 2003, 243.
- ⁷⁴ SCHWARZ, 2019, 9.
- ⁷⁵ Hannah ARENDT, *Die vollendete Sinnlosigkeit = Nach Auschwitz: Essays und Kommentare 1.*, Hrsg. Eike GEISEL und Klaus BITTERMANN, Berlin, Edition Tiamat, Verlag Bittermann, 1989.
- ⁷⁶ ORMOND, 2015, 267–268.
- ⁷⁷ ORMOND, 2015, 271.
- ⁷⁸ ARENDT, 2003, 248.
- ⁷⁹ ORMOND, 2015, 152.
- ⁸⁰ ARENDT, 2003, 248.
- ⁸¹ DURKHEIM, 2001, 118.
- ⁸² ARENDT, 2003, 248.
- ⁸³ Himmler 1944. május 5-én tartott beszéde. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1944__Himmler%27s_Posen_Speeches_excerpt_III.ogg (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ⁸⁴ A tettesség körüli német irodalmi vitára ld.: PENDAS, 2006, 61–71.
- ⁸⁵ RG, Urteil vom 19.02.1940 – 3 D 69/40.
- ⁸⁶ A szövetségi bíróság álláspontja szerint a tettesség materiális-objektív elmélete a „valóságos, külső történést” vizsgálja, és a közreműködők közötti, a külvilágban megjelenő „erő-eloszlást” veszi alapul. Ez az elmélet megfelelően ragadja meg a kriminológiában ismert erőket, amelyek büntetetre ösztönöznek olyan viszonyok között, ahol az erkölcsi nézeteket illetően egyetértés van, és a politikai-állami viszonyok többé-kevésbé stabilak. De a náci rezsimben az állami parancsokat végrehajtókat nem ezek, a kriminológiában ismert tényezők ösztönzik a büntett elkövetésére. E tényezők forrása nem a parancs címzettje, hanem az államhatalom hordozói; a végrehajtók nem a kriminológiában ismert erők hatására követik el a büntettet. Erre csak a szubjektív tettes-elmélet van figyelemmel. BGH Urteil vom 19. 10. 1962-9StE 4/62. Uo.
- ⁸⁷ Uo.
- ⁸⁸ Berthard SCHLINK, *Die Bewältigung der Vergangenheit durch Recht = Vergangenheitsschuld und gegenwärtiges Recht*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2002, 90.
- ⁸⁹ DURKHEIM, 2001, 120–121.
- ⁹⁰ <https://tell-review.de/hannah-arendt-die-linke-konservative/> (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ⁹¹ SCHLINK, 2002, 93.

Figyelő*

Válogatott bibliográfia a 2020. december – 2021. július közötti időszak
zsidó vonatkozású irodalmából, sajtójából

HUSZÁR ÁGNES MISTRÁJA

TÖRTÉNELEM, TÁRSADALOMTÖRTÉNET

SZABÓ Miklós

Emlékezet és felejtés – az emlékezetpolitika dilemmái.
In: *Mozgó Világ*, 2021/1:35–45. o.

KARSAI László

Fajvédők, fajgyalázók.
In: *Mozgó Világ*, 2021/1:22–32. o.

KARSAI László

Egy emlékműről.
In: *Élet és Irodalom*, 2021. február 5.
3. o.

BEREND T. Iván

A nép minden hazugságot elfogad.
In: *Élet és Irodalom*, 2021. február 26.
3. o.

BORHI László

Sortűz a Ritz előtt – Nyilasterror
Budapesten, 1944–1945.
In: *Élet és Irodalom*, 2021. március 5.
5. o.

BAKONYI Péter

Adalék a turulvitához.
In: *Élet és Irodalom*, 2021. március 12.
2. o.

ÜVEGES Bence

Gazdagság és felekezet Pápán a XIX.
században.
In: *Acta Papensia*, 2021:1–2: 1–82. o.

MOLNÁR Péter

Emlékezés a holokauszt
tanúságtévőire, a Klubrádiót
elhallgattatva.
In: *Élet és Irodalom*, 2021 március 12.
6. o.

BEREND T. Iván

Keresztény extrémizmus?
In: *Élet és Irodalom*, 2021. március 19.
3. o.

ODZE György

Másképp alakult.
In: *Élet és Irodalom*, 2021. április 16.
2. o.

KOVÁCS András

A jelfogó dilemmája. Okos-e
változtatni az antiszemitizmus
definícióján.
In: *Magyar Naranço*, 2021. április 22.
44–45. o.

VAJDA Júlia

„Az utókorhoz szólunk”.
In: *Magyar Naranço*, 2021. április 22.
8–10. o.

LACZÓ Ferenc

A lehatárolás haszna. Okszerű-e
pontosítani az antiszemitizmus
definícióján?
In: *Magyar Naranço*, 2021. május 6.
44–45. o.

KOVÁCS András

A definíció és a valóság. Vitában
Laczó Ferencsel az antiszemitizmus
új definíciójáról.
In: *Magyar Naranço*, 2021. május 6.
43–44. o.

SERES László

Bojkottal és rakétákkal. Hogyan
segíti az anticionista retorika
a Hamászt.
In: *Magyar Naranço*, 2021. május 20.
23–24. o.

PETŐ Iván

Akiből zsidó lett.
In: *Mozgó Világ*, 2021/6:103–106. o.

NEKROLÓG

BODOR Johanna

Az örök újító. Roboz Ágnes
(1926–2021)
In: *Magyar Naranço*, 2021. április 1.
30–31. o.

GÖTZ Eszter

Át a falakon. (Perczel Anna 1942–
2021)
In: *Magyar Naranço*, 2021. jún. 24.
21. o.

KOMORÓCZY Géza

Az alul maradók diadala és
dicsősége. Perczel Anna
rehabilitációs építész emlékére
In: *Élet és Irodalom*, 2021. július 16.
10. o.

KULTÚRA, IRODALOM, KIÁLLÍTÁS, FILM, SZÍNHÁZ, ZENE

BOLLOBÁS Enikő

Louise Glück, a személyesség
fegyverezett költője.
In: *Magyar Tudomány*, 2021/1:45–53.
o.

BÁRON György

Auschwitz gyermekei. Born in
Auschwitz. Magyar
dokumentumfilm. Rendező-operatőr:
Cseke Eszter – S. Takács András.
In: *Élet és Irodalom*, 2021. január 29.
23. o.

* Ezt a *Figyelőt* már nem Dallos Eszter készíti, aki több évtizedes áldozatos és magas szakmai színvonalú munka után (köszönjük, Eszter!) most adja át a stafétabotot Huszár Ágnesnek, akit a *Múlt és Jövő* olvasóinak nem kell bemutatni.

Újdonságként ebben a bibliográfiában online megjelenéseket is szemlélünk. Nem jókedvvel, hiszen vállalkozásunk még a Gutenberg-galaxisban született és szocializálódott. Azonban nem térhetünk ki az új, a digitális korszak kihívásai elől, amit felerősített a Koronavírus teremtette kényszerhelyzet is. — *A szerk.*

PÓCSIK Andrea
Akaratlanos felejtések és emlékezetek
– Varga Ágota
dokumentumfilmjeiről.
In: *Élet és Irodalom*, 2021. február 5.
7. o.

FÖLDES Györgyi
Jön a Gólem! – ezúttal a magyar
irodalomban.
In: *Élet és Irodalom*, 2021. március 19.
7. o.

GYÖRGY Péter
Egy igazi életmű, Hermann Ildi
fotográfus.
In: *Élet és Irodalom*, 2021. május 7.
7. o.

KARDOS András
A gombócogondolkodó. (Lukács
György halálának 50. évfordulója
előtt)
In: *Magyar Narancs*, 2021. május 20.
44–45. o.

KÖRIZS Imre
A költő és a fészkes fene. Heltai
Jenő: Csavargó.
In: *Magyar Narancs*, 2021. július 15.
27. o.

LÁSZLÓ Ferenc
Az ördög hegedűse. Stein-Back –
Harick: Hegedűs a háztetőn.
In: *Magyar Narancs*, 2021. július 15.
39. o.

INTERJÚK

CSONTOS Erika
„Mintha egy térben lennénk vele” –
Beszélgetés Gács Annával
In: *Élet és Irodalom*, 2021. január 22.
7. o.

KARAFIÁTH Orsolya
Csöndben, mint a vakond. Interjú
Nádas Péterrel.
In: *Magyar Narancs*, 2021. május 20.
V–X. o.

KÁCSOR Zsolt
A magyar író, ha zsidó – interjú
Földes Györgyi irodalomtörténésszel.
In: *Élet és Irodalom*, 2021. június 18.
7. o.

KÖNYVEKRŐL

HUSZÁR Ágnes
Egzotikum a szomszédban. J. S.
Margot: Mazel tov. Különös
barátságom egy ortodox zsidó
családdal. Fordította: Gera Judit.
Európa Kiadó, Budapest, 2020. 435
oldal.
In: *Élet és Irodalom*, 2021. január 8.
20. o.

SCHEIN Gábor
Felelőtlenségben eltelt életek.
Geraldine Schwarz: Emlékezet
nélkül. Fordította: Ádám Péter és
Kiss Kornélia. Kalligram Kiadó 2020.
392. oldal
In: *Élet és Irodalom*, 2021. január 29.
20. o.

FENYŐ Dániel
Az emlékezet kihantolása. Kisantal
Tamás: Az emlékezet és a felejtés
helyei. A vészkorszak
ábrázolásmódjai a magyar
irodalomban a háború után. Pécs,
Kronosz. 2020. 313.
In: *Élet és Irodalom*, 2021. február 26.
20. o.

SCHÜTTLER Tamás
Deborah Feldman: Unortodox –
A másik út.
Fordította: Getto Katalin. Libri,
2020. 395 o.
In: *Élet és Irodalom*, 2021. március 26.
20. o.

SCHÜTTLER Tamás
Szunyogh Szabolcs: Zsidó nők
Noran, 2019. 294 o.
In: *Élet és Irodalom*, 2021. március 26.
20. o.

SCHÜTTLER Tamás
Zsigmond Anna: A Tiszától A Hefer
völgyéig 1927–1948.
Atlantic Press Kiadó, 2020, 303 o.
In: *Élet és Irodalom*, 2021. március 26.
20. o.

PÁL Mónika
Történelmi tükrökép. Gábor György:
A történelem tekintete. Emlékezet
és tanúság.
Typotex. 2021, 497 o.
In: *Élet és Irodalom*, 2021. július 9.
20. o.

RADNÓTI Sándor
A zsidókról. Hargittai István:
Jeremiás nyomában. Beszélgetések
Komoróczy Gézával.

Magvető. 2021, 728 o.
In: *Élet és Irodalom*, 2021. július 9.
20. o.

CSUHAI István
Geniza. Stefan Hertmans: A fordult
szív. Fordította: Fenyves Miklós.
Helikon Könyvkiadó, 2021. 413 o.
In: *Élet és Irodalom*, 2021. július 23.
20. o.

MEGJELENT KÖNYVEK

Társadalomtörténet

JAKAB Réka, KÁKONYI Anna
*Tárguló és szűkülő terek. A veszprémi
zsidóság társadalom- és
gazdaságtörténete.*
Veszprémi Zsidó Hitközség.
2020–486. o. 4000 Ft.

PELLE János
*Vérvád, hisztéria, népitétel. „Zsidókérdés”
Magyarországon 1945-ben és 1946-ban.*
Milton Friedman University Press.
2020, 223 o. 3490 Ft.

SCHATTELES Tibor
*A temesvári zsidóság. Történelmi
távlatkép.*
Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2020.
404 o. 3200 Ft.

ZOLTÁN Gábor
Szép versek 1944 – Abszurd antológia.
Pesti Kalligram Kiadó, 2020. 368 o.
4290 Ft.

ZSIGMOND Anna
A Tiszától A Hefer völgyéig 1927–1948.
Atlantic Press Kiadó, 2020, 303 o.
3490 Ft.

ULLRICH, Volker
*Nyolc májusi nap. A Harmadik
Birodalom utolsó hete.*
Fordította: Kurdi Imre. Corvina
Kiadó, 2020. 368 o. 4490 Ft.

UHRMAN, Iván
Zsidók, pogányok, keresztények.
Attraktor, 2021. 274 o. 3900 Ft.

BRAHAM, Randolph
(sorozatszerkesztő)
Tanulmányok a holokausztról XI.
Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2021,
372. o. 3900 Ft.

GÁBOR György
A történelem tekintete. Emlékezet és tanúság.
Typotex. 2021, 497 o. 5900 Ft.

HARGITTAI István
Jeremiás nyomában. Beszélgetések Komoróczy Gézával.
Magvető. 2021, 728 o. 5990 Ft

KLEMPERER, Victor
LTI. A harmadik birodalom nyelve.
Egy filológus feljegyzései.
Fordította: Lukáts János.
& Könyvkiadó, 480. o. 3570 Ft.

Prózai művek

BORBÉLY Szilárd
Kafka fia.
Jelenkor Kiadó, 2021. 180 o. 3499 Ft.

HARRIS, Eve
A Kaufman lány házassága.
Fordította: Mesterházi Mónika.
Libri Könyvkiadó, 424. o. 3399 Ft.

BATALION, Judy
Partizánok – A lengyel gettók zsidó ellenállói.
Fordította: Gyárfás Vera
Park Kiadó, 2021. 596 o, 4740 Ft.

SCHALKO, David
Nehéz csontok.
Fordította: Győri László.
Athenaeum Kiadó, 2021. 397 o.
3999 Ft

BARNA Imre
Kérdezd meg tőle.
Európa Könyvkiadó. 2021. 368 o.
3390 Ft.

HELLER Ágnes
Tragédia és filozófia.
Gondolat Kiadó, 2021. 392 o. 3990 Ft.

ZERKOWITZ Judit
Megtörtént. Minden szó igaz.
Az élők a legkisebb nemzedék.
Corvina Könyvkiadó. 2021. 392 o.
3990 Ft.

BERÉNYI Anna
Richter.
Scolar Kiadó, 2021. 536 o. 4290 Ft.

BART van Es
Hiányos fénykép – Történelmi nyomozás egy lány után, akit kitöröltek a családi archívumból.
Fordította: Orosz Ildikó.
Park Kiadó, 2021. 336 o. 3499 Ft.

YALOM, Irwin D.
Szerelembóhér és más pszichoterápiás történetek.
Fordította: Nagy Csilla, Bíró Sándor.
Park Kiadó, 2021. 336 o. 3799 Ft.

YALOM, Irwin D. – Marilyn
YALOM
Halálról és életről.
Fordította: Orosz Ildikó, Geher István.
Park Kiadó, 2021. 248 o. 3490 Ft.

ROMSICS Ignác
Honmentők/honvesztők.
Helikon Kiadó. 2021. 387 o. 4490 Ft.

ONLINE

JAMRIK Levente
Átadták a felújított Rumbach utcai zsinagógát.
In: *Index online*, 2021. június 13.

FÜRDŐS Zsannett
A vallás és a kultúra otthona lett a csodaszépen felújított Rumbach zsinagóga.
In: *We love Budapest online*, 2021. június 24.

SAS
A magyar államot is perbe fogták a zsidó örökjradék ügyében.
In: *Index online*, 2021. május 8.

GEDŐ Ágnes
Ferenc pápa: A Holokausztra emlékezni az emberség jele és a békés jövő előfeltétele.
In: *Vatican News online*, 2021. január 27.

TATÁR Imre
Ködalakok.
In: *Népszava online*, 2021. február 4. 7. o.

FORGÁCS Imre
Kis tévé, óriási társasház
In: *Népszava online*, 2021. február 27. 8. o.

SZÁNTÓ T. Gábor
A mi helyünk, 1975.
In: *Népszava online*, 2021. március 15.

RÁCZ I. Péter
Az identitás nélküli ember. Interjú Barna Imrével.
In: *Népszava online*, 2021. április 3.

P. VÉRTESALJAI László
35 éve látogatta meg II. János Pál pápa a római zsinagógát: történelmi fordulat!
In: *Vatican News online*, 2021. április 13.

KULCSÁR István
Blau I. és Blau II.
In: *Népszava online*, 2021. április 17.

N. A.
A Köves Slomó vezette EMIH Jeruzsálemben pereli be a Mazsihiszt.
In: *Index online*, 2021. április 18.

SZILY László
Közleményben tiltakozik a Mazsihiszt, amiért az EMIH egy jeruzsálemi vallási bíróságon beperelte őket, hogy több állami támogatást kapjanak.
In: *444 online*, 2021. április 21.

Túlélte a szovjeteket és a tálibokat, most mégis elköltözne az utolsó afgán zsidó.
In: *Népszava online*, 2021. április 21.

HEINER György
Pillanatfelvétel a náci rémtettekről
In: *Népszava online*, 2021. május 8.

BÁRTFAI Gergely
Kettős családragény
In: *Népszava online*, 2021. június 12.

CZENE Gábor
Trianont a magyar zsidóság is traumaként élte meg.
In: *Népszava online*, 2021. június 30.

Emléktábla a zsidó áldozatok tiszteletére Sopronban.
In: *Kivalföld online*, 2021. július 4.

BEREZSNAY István
Három magyar származású politikus is lesz az új izraeli kormányban.
In: *Index online*, 2021. június 3.

VASKOR Máté
Orbán biztonsági főtanácsadója azelőtt látogatott Izraelbe, hogy Magyarországon elkezdtek használni a kémprogramot.
In: *24.hu online*, 2021. július 20.